

04(2-2-22)
723
KO
ВАЛЕНТИНА
ТАТАРОВА

ААТ
ТАБЫЗЫ

14/10/1937
и

84(2-как)
Т23 712936 КО
Татарова ВК.
Крик Турпана
1991 1р. 90к

11/11/95			
18/1/96			
2/II-дело	Бомоголова		
12/III	Томоголова		
5/IV	и.		
15/V	Киринская		
15/VI	Борисова		
1/II-2	Соната		

В Канцелярии
на Татарской

712936 КО

84(2=ХӘК)
Т 23

ВАЛЕНТИНА ТАТАРОВА

Аарлыг кизе, пабама, үгретчме, улуг
аргызыма — Кирилл Гаврилович Тата-
ровха—чарытчам.

ААТ ТАБЫЗЫ

712936+ко.
+

Повестьер

Хакасская областная
библиотека

ХЫЗЫЛЧАР КНИГА
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ХАКАСИЯДАҒЫ ПОЛІГІ

АҒБАН . 1991

83.3X

Т 42

23

Художник В. А. Тодыков

Татарова В. К.

Т 42 Крик турпана. Повести на хакасском языке. — Абакан:
Хакаское отделение Красноярского кн. изд., 1991 —
232 с. 3000 экз.

ISBN 5-7479-0292-X

В книгу вошли повести «На речке Иренак», «Белая айра», «Крик турпана». В них автор поднимает злободневные проблемы экологии и защиты окружающей среды, исследует внутренний мир героев через их отношение к природе, истории, обществу.

ББК 83.3X

Т 4702600000—013
М 147 (03)—91 17—91

ISBN 5-7479-0292-X

© Хакаское отделение
Красноярского книжного
издательства, 1991

**ИРЕНЕК
СУФДА**

...КЛАНЯЮСЬ АГАФІА
К ВСЕМЪ ВООБЩЕ ПО НИСКОМЪ
ПОКЛОНЪ ВО ПЕРВЫХЪ АНИСИМЪ
И СЕСТРЕ АНИСИИ СРОДНИКОМЪ
НАШИМЪ И ВАШИМЪ НИСКИИ
ПОКЛОНЪ ДЕДУШКЕ МИТРОФАНЪ
И ВСЕЙ О ХРИСТЕ БРАТИИ ЖЕЛАЮ
ОТГДА ДУШЕВНАГО СПАСЕНІА
В ЖИЗНИ ВСАКАГО БЛАГОПОЛУЧІА...

Алында полды ба, пурунғыда ба, че иргі тустың соонда, піс-
тің тустың алнында. Табырах аххан Ағбан суғ ідөк ле солбырап
ахчададыр, ах тигейліг Харлыған тағ пидөк ле хасхай турчада-
дыр. Чалбах чатхан чазыларда саны чох мал оттапчададыр,
нойли чатхан ойымнарда чахсы чон чуртапчададыр. Ол чоннан
устап-пастап, ханнар аразында хан полып, пиглер аразында пиг
полып, чуртаан полған Номча хан. Ур тус иртті бе, көп тим пол-
ды ба, Номча хан кирибіскен.

Номча хан кирибіскен, аның чалғыс оолғы Ызай пиг ах
сөөк пиглернің устағ үлгүзін тудыбохчададыр, чирібіске хыча-
ланған түбен-пасха ыырчыларны сындыра саабох турадыр. Че
аның даа күзі хорабысханда, ол, үс оолғын үзінен төрге одыр-
тып, чоохтапча ба хайдағ:

— Алты пулуңныг пайзан ибнің от-ине очығы пір ле полчан
чоғыл ба за, Алтынзархы чирібістің ханы-пигі ідөк пір ле пола
чоғыл ба за. Чөптөзіп-чарлап, чоохтазып-сынап, поэнар аданар
хан-пигні.

Андада очы оолғы Итпол, улуғларны пуруннабызып, піди
чоохтанып одыр ба хайдағ:

— Тығалах хулунах улуғ өөрде ам даа үгрөн чөрер.

Орты оолғы Абалах, ағаа үндезіп, мындағ сөстер сығар
турадыр ба хайдағ.

— Күзі кірбеен атха аар салбачан, кинеп тее парар хай
пірее.

Улуғ оолғы Иренек иледе тапсабаан. Улуғ пōгінін пōгін, пар кўлиин сынанып, ағырин на тапсап одыр ба хайдаг:

— Алты пулуңныҥ пайзаң иб алты тірии турза ла турар. Алтынзархы чирнің ханы-пигі, харындастарына ла чōлензе, кўстіг полар.

Кўзі хорабысхан пабалары кирі Ызай пиг кўле-чала нандыр тур:

— Тикке чуртабадым чир ўстўнде, алыҥ пала ѳскірбедім ил чоныма. Ах сѳѳктіглернің ўлгўзін саҥаа пирчем, улуғ оолғым, ах сағыстыҥ чўреемні саҥаа халғысчам, Иренек хан. Че хачан даа ундуба — ўлгўң синің тимір ползын, кўзің синің чон ползын, кўлиин синің чирің ползын.

Иледе чыллар Чир-суубыс ўчўн чааласханнар Номча ханынң пархалары, иледе чыллар ыырчылардаң тоғыр кўрескеннер Ызай пигнің ооллары. Искертін килген моолларны, кидертін килген казактарны, ырахтын килген чонгарларны сыҥара сўріп, чааласханнар олар. Ағбан хаста сївеелер пўдіріп, чазылар пасти чалаң чўгўртїп, чўрек-паарын хайда соотхазар, хайран чирімнің матырлары? Халды ба чонда саблыҥ аттарыңар, кирек пе чонҥа махачы позыңар?

Кўўлбек кўўлеп, аар таарланған вертолёт, Тастўптегі аэродромнаң ѳѳрлеп, чолын Ағбан пазындағы тайҥазар тутча. Ана анда, Ағбан суғның холы полип, халын тайҥача ағыпчададыр піске тың кирек Иренек суғ. Иренек суғ чазырчатхан чазыттар пўўн кѳп кїзінің сағызын хайнатча. Хаҥан-да позының чарында, пай тайҥаның хойнында муңарлап чоңны аар сўрігден чазыр халған суғның ады пўўн прай Тиксі Союзча истїлче. Пу суғның чарында чурттыҥ Агафья Лыковадаңар газеталарда хыҥырбаан кїзі чоғыл даа полар. Чарым векке теере кїзілердең саңай тастыхти чуртаан худаыҥа киртінчен семьядаң саҥамғы туста тіріг пір ле кїзі хал парған. Пасхалары прайзы ўреглеп парғаннар, ўр ниместе, хысхызын, хорғыстыҥ ирееде тоозыл парған позы Карп алсах...

Аарлыҥ хыҥырыҥчы! Син сағынча поларзын, хайдаҥ палҥалыста чибіргі-векте чуртапчатхан Агафья Лыкова паза он читі векте чуртаан Иренек хан? Анзын пілерге хынзаң, хыҥырчам сині миннең хада пасхачыл чорых идерге, че чолыбыс пістін суғлар-тағлар ла арами нимес, чыллар-тустар тобыра; алалыңча кїзінің не нимес, че чоңнарның ўлўзі ѳтіре; чалғыс сынны киречїлепчеткен пічіктерге ле нимес, че идѳк авторның хоѳ сағызына тѳстенїп, аны сынирҥа... Чылтыстарнаң сағылысчатхан чир-чайаанда кѳк пўрліг тоғылах Чирім сағылызых одырадыр, аның тіріг кѳксінде чўрееме истіг Чир-суум чадыбох-

чададыр. Чир-суумның илбек картазында кічичек Хакас чирін таап алааңар. Пу прай киректер ана анда, Таштып тайғазының хойнында, Иренек суғның хазында, пол парған. А полған ол

1988 чылда, 20 февральда.

...Ол күн Агафья хараа тооза узубаан. Тайыс кирткен кічичек көзенеенде хысхы соохтың чабал тынызы пір хадыл сүлейкені туу тондыр салған. Аның чоон пузы өтіре таң атханын көр таппин, улуг сағыссыраста полған. Лыковтарның кічичек турачахтарының істінде ікі ле кізі, 43 частыг чиит ипчі Агафья Карповна паза аның 87 частыг пабазы Карп Иосифович. Ікізі улуг ағырыгда. Карп апсах халас итчең орыс пестің наағындағы налавкада чабынмин даа чатхан, аның чалаас көксі аар тынысха илеңни көдіріл турған. Пірде сағызын чідіріп, пірде оңарылып, ол худаїға айланған сөстерні сыбыран турған. Пулундағы туюх чирде худайларның обырастары свечінің чабыс чалынында харахха сала көріндіре чарып пар турғаннар. Агафья, худаїға пазырып, свечінің чалынын чайхап парыбыс турчан, аның узун көлеткізі чирзер уғаа чобалыстыг мөкейчеткен.

Узінчі күні пу туюх тайғадағы ибічекте хыйаллыг кирек. Алындағы күн Агафья, олардаң 18 километрче ырағы геологтар турчатхан Хыйыр аалзар пар киліп, пасхачыл ағырыга хаптырт парған. Аннаң айланғанни, ікінчі күнінде иді ізіп пастабысхан, пурнының суу суғ ла чіли ағып, чиділі тохтабинчатхан. Кичее иирде, тізең, пабазы чадыға кір парған. Кирі кізінің күзі харахха пілдірте хорап турған. Агафья кичее иирдөк пабазының хамаан тут көргенде, арда, көйчеткен пестен пір дее пасха нимес пілдірген. Амды, тізең, кирі кізі пу хараазын пілбеске кір парған. Апсахтың нима-де пулбырапчатханын истіп, Агафья үреен харындастарының аттарын истіп салған.

— Киліңер пеер, Савин! — хырлаан апсах.

Анаң, иледе тымыл парып, пазох:

— Дмитрий, хап, хап! Йо, ноға хаппадың...

— Нима хаппаан пдлар пабазының пілбес чирінде үреен Дмитрий, — мөңіс сағынча Агафья, — арса, агас тоғынчаң игекті, арса, палых тутчаң сүгенні. Аның харындазы 7 чыл мының алнында суғ хазындағы турачахта яблах хасчатхан туста үреп парған. Аның алнында ол, палых тудып, тайғаның хазыр сууна соох алдыртып, ағырыбысхан. Иді ізіп, тыны хызылып, матап ирееленген. Ол күннерде Хыйырдағы, геологтар тілінде— Қаирдегі, тоғынчатхан чоннаң тоғасхан полғаннар, олары, тізең, ағырыгдаңар истіп, таблеткалыг имнер пирчеткеннер, че пабазы ол имнернең томнирға чаратпаан.

— Піске прай нима худайдан, имнирге чарабас, — теен па-
базы, — худай ла пілер кізінің чир үстүндегі чолын. }

Тоғыстаң олар иирзер ле айланғаннар. Ол соох турачахта,
одынмаан пес хыринда, Дмитрий полда біліг чатчатхан. Полған
ол 1981 чылда, 6 октябрьда. Хураан хузух ағастаң хомды
киртіп, олар сөөкті турачахтаң ырах нимес көөм салғаннар.
Дмитрийні чыыпчатханда, Агафьяның сыхтиры тың килген, че
пабазы хазыр көрібіскен: «Чарабас!» Я, анзын Агафья Карпов-
на чахсы пілген — хайдаг даа сидік урунза, харах чазыңны
көзідерге чарабас, анзы худай үлгүзінең тоғыр полғаны, улуг
крекке саналча. Че андаг даа полза, харындазын чыып салып,
тамаан хыстырған сыыдын чаба пазып, ағас аразында ылғап
алған. Соонаң алты неделяча «крек» иткен үчүн худайға па-
зырған.

— Савин, Савин, йо... — пазох хырлаан апсах.

Савиннің үреенін Агафья ідөк сағам пу харахнаң көрчеткен
осхас. Олоҗ чыл хысхының соох кўннері чабал порааннарнаң
чирні хати-хати тондыр салған полғаннар. Савин, Дмитрий
үрееннең пеер, хайди-да алыс парыбысхан: арда, кізінен чоох-
таспас, мөніс пол парған. Яблах хасчатхандох, істі ағырии аны
тың иреелепчеткен. Кўс алынып, им от ізіп, чадарға кирек
полған, че яблах ам даа читіре хазылбаан турчатхан. Кізі
сөзін испеен, прайзынаң хада тіспен тоғынған, аның соонаң үрге
чадыға кір парған. Ол кўннерде кинетін аалчылар килібіскен,
постарын «туристтер» тіп адааннар. Пірсінің хараа-пурны тың
суғланчатхан, апсырып-чиділіп тохтабинчатхан. Хысхы туста
аалчыларны турада хондырарға киліскен, хонып алып, олар
парғлабысханнар. Узінчі кўнінде оларның сооларында Лыков-
тарның семьязы прайзы чадыға полған... Савин 20 декабрьда
тоозыл парған, Наталья аның соонаң 10 на кўн ирееленген, пірсі
кўн иртен көрзелер, аның иді хачанох сооп партыр. Арда, сын
полған ма, түсте полған ма, ағырығдан чадап ос халған ікі тіріг
кізі турачахтарының көзенек алтындағы көртікке ікі үреен кізі-
ні часхаа теере көөм салғаннар...

— Наталья, Акулина! — сала истілдіре пазох сыбыранча
пілбестегі кізі.

Акулина — ол Агафьяның ічезі. Аның үреен чылы — 1961.
Ол туста свечілер ам даа чох полған. Пір хараада ічезінің,
чудап, харал парған сырайындағы улуг көрчеткен харахтары,
хазың узахтың пўрўңкў одына көстеліп, сооп парғаннар, улуг
өзгіске көөп парған пөзік харны паза илбеңнебин, амырап
парған. Агафьяның Наталья пичезі ол туста 27 частыг ла
полған, че ағаа ам даа білімге урунарға киліспеен. Че ол өзгіс-

тіг хорғыстыг чыл аны көп нимее үгрет салган: хазың хахпазын суға унатхан чиисті хайран ічелері прай сызырымнаң палаларына, иріне читірген, поэна ла ние чох...

Амды тың ағырыгдағы пабазы өліг кізілернің аттарын адапча, хыгырча оларны. Аның ізіге көйчеткен сағызы пу чирдегі нимені тігі чирдегідең алчаастапча. Арда, анзы пір дее чахсаа полбас, сағынча Агафья. Агаа, чуғачах сөөктіг ипчі кізее, угаа изі чох — сағам пу халын тайғада, пу чікім тастар аразында, пу ээн харасхы хараада ол пілбеске кір парған пабазының хырында чалғызан на. Амды тасхар сығып алып, пірее кізіні хыгырып, майылганча хысхырыптаачат, туюх тайға ээн янылап турар, пір дее кізі аның хыйғызына нандырбас...

— Харын, позым даа азахта ілінчеткенім чахсы, — поэы поэны мөніс үтертче Агафья.

Иркін хырындағы хуруғ одыңнарны хучахха алып алып, худайға пазыраға тоосхан ипчі тимір пестегі отты күүледе хайындырыбызарға кўстенібискен. Пес үстүндегі хазанахта азынада пилетеп салган суучах хайнабысханда, Агафья Карповна, пулуңдағы поэыгдаң сахчаң оттың хурутхан саптарын алып алып, көдеске суғыбысхан...

— Агафья, таң атча ба? — сала истілдіре тапсаан пілбестен айыл парған апсах. Свечінің чалынында апсахтың харахтары анынзар улуг ізеніснен көрчеткеннер.

— Атар амох, атар, пабан, — үтерт салган аны хызы. Анан ағырыг кізінің көксіне суға пызырған оттың саптарын ипти салган — чылығирға. Соонаң аның пазын көдіре тудып, аба чистегінен хайнатхан суғыны ікі-үс хати оортирға кўстеең.

Таң атчатхан туста ла саңай майых парған ипчі, поэының налавказында тўндере чадып, аар тўске кір парған. Ус парған свечінің чалыны пўрўнкў ибіектің амырында чайхаңни тўскен.

— Савин, Дмитрий! — пазох хырлаан апсах. Че аның ўнін пір дее кізі испеең. Ибіре харасхы ибіектің кўўлбек сымзырығы ла турған, пустал парған көзенек кистінде февраль айның хазыр порааны ла уулап сығырған...

1988 чыл. 25 июль.

Москвадан килген писатель Лев Степанович Черепановнаң піс Ағбанда «Хакасия» теен гостиницада танысхабыс. Изен пирген холы пик, че нымзах тудыстыг. Пөзік сынның, спортсмен пўдістіг кізі, ачых-чарых кўлініп, теен:

— Лыковтарзар чидер чол оой нимес. Геологтар турчатхан Хыйыр аалдаң аар 30-ча километр аар чўктіг чікім тағлыг халын тайғаны тобырарға килізёр. 10-ча километр хазыр ағын-

ныҥ Ағбан суғча... Ағаа хоза, вертолет тузында килбезе, азыхтап астап, тайғада нинче кўн одыраға килізерің пір дее кизи пілбинче...

Черепанов төстеен общественно-научнай экспедиция 1988 чылның чайғы тузында Лыковтарзар 6-чы хати парчатхан. Анын алнындағы 5 чорыхта пасха-пасха кизілер араласханнар. Оларның аразында СССР-дағы Хоосчылар союзының члені Эльвира Викторовна Мотакова, Абазадағы рудоуправлениениң геологтар шахтазының тоғынчызы Николай Петрович Пролетский, Хызылчардағы үгретчилер тимнечен институттың доценті Галина Григорьевна Белоусова, Казаньдағы университеттің тіл хоостыра тоғынчатхан ученайлары. Че экспедицияның ойн араласчылары — имчилер. Оларның аразында Хызылчардағы медицина наукаларының докторы, профессор Игорь Павлович Назаров.

— А пўл чи, кемнер араласча экспедицияда? — сурғам мин Черепановтан.

— Ікинчи чылы араласча Александр Матвеевич Губарев, — нандырған Лев Степанович. — Ол поэты Хызылчардан, кинооператор. Мының алнында кино суурған Олег Николаевич Суриков, ол Москвадан. Суриков суурған кинолентаны Ойн телевидениече «Тайғадағы робинзоннар» тіп передачада көрген поларзар. Эфирге ол сыххан 1987 чылда. Аннан пасхалары прайзы улуг ученайлар Назаров, Ушаков, Шадурский паза Полетаева. Олар прайзы ўс кўн пазынан Таштыпта чыылыс парарлар, анда танысхирлар. Оларның хайзы Москвада, хайзы Хызылчарда, хайзы Ишимде чурттыглар. Че оларны прайзын пір сағыс, пір сағыссырас пу чорыхта піріктірче — Лыковтарның чуртазы хоостыра социология, психология, медицина, аал хонх паза тіл наукаларына уғаа тузалыг, хайхастыг нимелер табылча. Оларны «феномен» дее тізе, саба полбас.

1988 чыл. Пазох 20 февраль.

...Агафья пу хорғыстыг хараа соонаң аар түзінен, сөрөнге сыырых парып, чадап ла оңарылып алған. Ибіре хылчанни көрбіскенде, сизінген — наа кўн пасталыбыстыр. Хараа одынған тимір пестің чылиина хайылыбысхан көзенек пазох хыролап парған — иб істі хачанох сооп парған полтыр.

— Пабам чи? — чачыри түскен Агафья, анаң налавказынан тура хонх, пабазынзар маңзыри пастыр киліп, анынзар мөкейбіскен. Карп апсахтың харахтары чабых полғаннар, көксі хараазындағы чили аар тынысха илбеннебеең. Аар чүктіг хараа-

ны, арда, улуг иреде тобырып алган кири кизи, амды амыр уйгунаң узупчатхан.

— Тиктең нимес хайран позы таң атарын чидікпин сагаан полтыр, — апсахтың көксінең чыл париган чабынчаан орталап, чобалыстыг сағын салган Агафья. Аның сизіктіг чүреенде кічи-чек ізеніс төріп парган — пабазы чазылар. Арса, мыннаң мындар пу ағырыг хорғыстыг хучаан позыдыбызар, арса, хыйал пазох, 7 чыл мының алнындағы чили, хара ханадын оларнын уйазына часпас...

Агафья, ниик тыныбызып, чылыг кибиң кизип алган. Анаң хыролап парган ізікті тасхар іт көрерге күстенген. Че ізік аның майың күзіне улуг нимес ле азыл парган. Аның тастында хараазын сыгыр-сагыр түс турган пораан наа көртік тастап салтыр. Аннаңар Агафья, ізікті пазох пар-чох күзінең іт көріп, иңнінең чаба пазып, кизи сойлир синінче чадап-чудап азып алып, тастынзар сыгып алган. Олох туста тасхархы хыйан ікі та-наазына хазалдыра саабысхан, арда, ол соохха өкпе-чүрек хадох хазалыбысхан осхас.

— Кичеегидең көрзе, пүүнги соох хай-хай хатыг, — сизін салган чиит ипчи, — пүүн сидік килізер, неке.

Анаң ізік хырындағы сарзинге чөлеп салган күрчегесті алып алып, көртікті унадып, харны төдір сызыр сыххан. Иди Агафья күрчекнең иледе өліскен — агаа көртіктер аразынча үс наа чол арыгларга кирек полган: улуг сарзинзер, өскі хазааларын-зар паза суғ хазынзар. Пасха туста пу тогысты ол табырах, ниик ле идібізерчик, че пүүн ағырыг поэнына тогыс аразында көп хатап тынанарга килішеткен. Халғанчы күзін салып, аар тыныстыг ипчи таг үстүнзер, көртікке санай чаба чадып, чыл сыххан. Анда, тағның хабырғазында, хойыг өс парган ағастар аразында, өскілер азырачаң хазың сибіргіліг көпен. Халғанчы күзінең тырбахтанчатхан ипчинің харахтарында харасхы даа түзібісчен, пазында күүлеп турчаң, че астапчатхан өскілернің табыстары ээн тайғаның соох киизінде ырах истілчеткеннер...

Агафья Карповна турачахсар иледе полганда, санай тооп парып, айланган. Амды тимір пестегі отты тамызарга кирек, азырал идерге. Паза аннаң даа аарлыг улуг тогыс — худаыга пазырарга. Арса, худаы ағырыгдаң поэып аларга полыс пирер. Чалаастанып алып, харга пустал парган маймаан суур салып, Агафья Карповна иб аразында хайын сыххан. Ол арада ағырыг-даң нииктелібіскен пабазы, частыгынаң көөлче турып алып, тасхар сыгарга күстенібіскен.

— А чылыг кибиң чи? — хыхыра түзіп, аның соонча ізік кистінзер чалаңмас чылбыри халган Агафья. Тигізи, хараанда

кинетін харасхы пол килгенде, харға напли түскен, ол туста туустыг апсах, ізікті хысти чаап, аңдарыл чөрібіскен.

— Йо, пабан, тур... Соохха тооп парарбыс, — сала ылгабин, турғыза тартхан харда хыймырабин чатчатхан пабазын хызы. Че апсах аның сөстерін испеен — ол пазох пілбеске кір парған. Нинче пар күзін салып, Агафья аны хыстыра чабыл парған ізіктен хыйа сөрттирге күстен көрген, че аар сөөктіг, килкім пүдістіг ирен кізіні майың күстіг ағырыг ипчі орнынаң пу синге дее тибірет полбаан. Хатап ла хатап, пазох ла пазох хайран ипчі апсахтың тибірег чох хол-азаан тартхлап турған, че пір дее ниме пүтпинчеткен. Ур дее полбаанда, аның салаалары, соохха тооп, ээлбинібіскеннер, а чирде чалбайта чатчатхан кирі кізінің алтында хар көместен хайылып пастабысхан. Пабазының хыролап парған хыр састыг пазын көксине чаба тудып, Агафья чалғыс арачылағчызына — худайына — айлан көрген, че худайға пазырчаң сөстерні аның соохха ээлбинчеткен ирнілері сыгар полбаан...

Арам-арам чылчатхан ағамдых пулуттар кистінең сых килген оо чох хысхы күнічек поэның поэинен халын тайғада хыйаланчатхан ікі кізізер сағыссырас чох көрчеткен, чүзер километр ибіре, тізең, оларға полыс пирчең чалғыс таа кізі пілдірбинчеткен.

1988 чыл. 27—30 июль.

Июль айның халғанчы күннерінде улуг наңмырлар тохтар чох чаабысхан. Наңмыр суу, тасхыллардаң сүүлдире ағып, чолында ағастарны чилегезінен хада ходыра хаап, тастар унадып, тайға чирін кирте тайнап, кірліг көбіктеніп, улуг саай агылған. Полған на күн хомзыныстыг хабарлар истіл турғаннар: пірсі күнде Таштып чоғархы аал суға кір парған тіп, паза пірсі күнде — Аңчул, Пыдырах, Улуг паза Кічіг Сии, Матыр, Чыланнуг... 28 июльда Агбан хазында чабыс турчатхан Абаза городта арачылағ тоғыстары пасталыбысхан.

Летчиктерге ол күннерде сидіктең сидік ле килісчеткен: тигірдең сүүлепчеткен наңмыр суу чағынғы, улам на ыраххы, тасхылларны туу чаабысхан, че тайғада турчатхан малчыларға, ағас тоғынчыларына, геологтарға полызыг вертолетнаң на читірерге чарир полған. Хадағдағы вертоллет саайның толдыра хоозын үстүнең сыныхтапчатхан, метеорологтар Агбан суғның көдірілчеткенін ачырганып синепчеткеннер.

Экспедициядағы кізілер тығырама тыхтаан рюкзактарын амох таа хабарға тимделер, че Хыйырда турчатхан геологтарның аэродромы суғ алтына кір партыр...

1988 чыл. 30 июль.

Пістің вертоледыбыс, аар күүлеп, тайға үстүнче өөрлөп, көдіріл сыххан. Алтындағы чир наңмырларға арыда чуул парған осхас өтіг көгінең чатча. Көгілбей тигірге чир үстүн бріндірерге чадап сығып алған күйіңек наңмырлар соонаң кізі чүреене ікі анча истіг. Көместең алтыбыста ағастар салаа ла синінче көрін сыхтылар, алтындағы чолча чүгүрчеткен машиналар ойначах ла осхастар. Че мына Ағбан суғның чолы пасталыбысты.

Кинооператор Александр Матвеевич Губарев улуг маң чохта: «олындағы хара харачағы тохтаг чох хыңырапча. Анынаң хости Москвадаң килген медицина наукаларының докторы Аркадий Сергеевич Ушаков. Профессор Ушаков улуг частыг кізі, агаа чир-аймахтағы көп пасха страналарны көрерге киліскен. Ур ниместе ол Япониядаң айланған. Ученайның бөн тоғызы — космостағы медицина. Че аның ин не хынчаң пос көңніліг чорыхтары — чалғызан паза чазаг. Кичее ииргізін азыранчатханда, ол піске кимеліг 20 күн Тываның Тоджа көллерінче чөргенін чоохтаан. Пөзік сынның Ушаковтың хол чүректері көгенее алтынаң харахха пілдірте топтайысча. Пайаа иңніне хапхан аар рюкзагы күстіг сөбгін сала даа ээлдірбеен, ол аны ойначах ла чіли, вертолеттың пулиина сал салған. Олох пулунда хости хости турғысхан пістің чоон рюкзактарыбыс. Ам сағынганда, хайди сыннан полар пу хоос улуг нимес хаптарға прай кирек ние. Полғанымда ла суға чөрчөң пөзік түрейліг резина маймахтар, оланай резина маймахтар; кип-азах, тізең, ікі хати алыстырарға көріл парған — тайға сыхтыг чир нооза. Мында прай ние санға алылча — сулғанчыхтар, соххан ухтар, чылыг ыстаннар, свитерлер... Тайғада хараалар соох, от хыринда хонарға узучаң хаптар, нийик вата тоннар... Аннаң пасха — ідіс-хамыс, фонариктер, палтылар, сарыг сеектен сүртінчен «реперент»... Че бөн чүк — ол чічен ние. Чічен нимені полғаньы ла 10-ар килограмм чүктенче. Рюкзактарның аразында ин не аар, тыгырама тыхталғаны, ікінчилес чоғыл, Губаревті. Фотокиноаппаратура, үс азахтыг тимір, ние-ноолыг ікі улуг харачах, аннаң даа пасха нимелер... Арда, аның улуг көк рюкзакын көрерге дее хорғыстыг, че ол пір дее кілебінче, аар чүкке үгрөн парған кізі. Аның чооғынаң, агаа Ким суғны хазыр ағынында байдаркалыг инерге көп киліскен, суғ чоғар, тізең, кимені чүктеніп апарған. Мына Губарев, летчиктернің кабиназынзар кіріп, вертолеттың сүлейке харны өтіре алтындағы чирні киноға суур парча. Пу пістің экспедицияның пастағы кинокадрлары.

Пу чорыхха тимненчеткендөк, Таштыпта піске кем-де күлімзіреп чоохтаан:

— Кізі ағырыбысса, Хыйырзар олаңай даа имчіні хы-
ғырып алары сидік, Агафьязар, тізең, чыл сай профессорлар ла
чөредір...

Анзы сын, медицина наукаларының докторы, профессор
Игорь Павлович Назаров тайғада туюх чуртапчатхан семьязар
чыл сай чөредір. Пастағы чорығы — 1980 чылда октябрь айда.
Ол полған «Лыковтарны асхан» чыл. Пүүлгі экспедицияның
төстөгүзі Лев Степанович Черепанов, пісті таныстырчатханда,
күлімзіреп, пу Лыковтарның «персональной имчізі» тіп чоох-
таан...

Пүүл профессор Таштып тайгазынзар читінчі хати парча.
Піди көргенде, Назаровтың өскен сыны даа пөзік нимес, сөгі
дее чуғачах. Чоохтанчатса, сала пыросынчатхан осхас. Че
нименен-де кізі хайиин поэына тартча. Сала алнына кіріп,
чоохтирға кирек, пу имчінің алғым сағыстығ аллығ чүреен ма-
гаа тайғада ла піліп аларға килізер...

...Сағам Игорь Павлович иллюминатордаң алтындағы чирні
уғаа хынып харапча. Пірееде фотоаппарадынаң тышлатча.

Экспедицияның алтынчы араласчызы ипчі кізі, че ідөк уче-
най. Ольга Ивановна Полетаева — аал хонии наукаларының
кандидады, Москвадағы яблах киреен тирен үгречен паза сы-
нағ иртірчен улуг институттың тоғынчызы. Аал хонии культу-
ларын өтіре пілчеткен ученайы Лыковтарзар оларның уғаа
татхынынғ яблахтары тартхан. Ирткен чылларда иткен анализ-
тер уғаа пасхачыл ние көзіткен. Амды чиит ученай ол ние-
лерні өтіре сыныхтирға парча.

Пөзік сынның, күлінчек сырайлығ чиит ипчінің тудынғаны
иптіг.

Піс сағам пір иллюминаторның хыринда хости одырчабыс,
ікөлең вертолётта ам даа учухлаан кізілер, аннаңар өнетін иділ-
ген хурларға тудынчабыс. Вертолет пірееде прайзыбысты чай-
хап парыбысча, тудынчатханыбыс піскөк туза. Ольга Ивановна
ачырғанып чоохтапча:

— Арда, хайдағ айастығ, Шадурский Таштыпта халды...

Витольд Игнатьевич Шадурский, Полетаевох чили, аал хо-
нии наукаларының ученайы. Чоохтирға кирек, Агафьязар пар-
чатханда, піс прайзыбыс медицина саринаң хатығ сыныхтағ
ирткебіс. Анзына улуг сылтағ. 1981 чылдағы 2,5 ай аразында
Лыковтарның семьязынаң үс кізі үреп парғаны, хайди сағынча
Назаров, пыро мында оларнаң тоғасхан кізілернің хазых ниеме-
тері. Октябрь айда харча чалаазах чөрчеткен кізілерге пістің
арабыста ник иртчен «грипп» ағырығ иң не хорғыстығ ние
полтыр, оларның чүрее-өкпелері пу ағырыға сыдап полбаан...

Шадурский, тізең, позы хазых таа полза, наңмырлығ чут кўн-
нерде тістеріңең майылчатхан. А тіс ағырни, тізең, олох ин-
фекция. Амды, тізең, Витольд Игнатьевич Таштыптағы больни-
цада хала парған.

— Ікі анча ачырғастығ, — тіпче, ағаа сағыссырап, Ольга Ивановна, — Шадурский пу чорыхха пір чыл тимненген пол-
тыр, піс анынаң пір тема апарчатхан сылтаанда, сыбыра пі-
чіктернең алысчанмыс. Мин пілчем, ол Сочизер пис чыл сағып
алған путевканы ікінжілес чох пасха кізее пирібіскен, а позы,
тізең, тынағ алып алып, чолын пеер тутхан... Позиына чи хайдағ
хомзыныстығ полар, — ачырған парча Полетаева, — чарым
странаны тобырып алып, саңай мында, орнында, экспедициядаң
хала парарға! Че хайди идерзің, пілінчебіс піс, айастығ даа
полза, ағырығ кізіңі чалғыс тіріг халған Агафьянаң тоғастырар-
ға чарабас — анзы пу чорыхтың хатығ ондайы.

Мин, тізең, аның чооғын истіп, пос алынча сағынчам: ниме
полчан Лыковтар чонға, наукаа, медицинаа... Арса, тиктең ни-
мес пу экспедицияа ырахтын чыылыс парған ученайлар, парчан
киректерін тастап, өнетін чорыхха парчалар. Полғаны ла
позиының пōгінін тутча: Губарев кино суурча, Назаровнаң Уша-
ков — медицина, Шадурскийнең Полетаева — аал хонии хоос-
тыра. Писатель кізі Черепанов, тізең, социология паза психо-
логия саринаң хайиң салча.

А минің алнымда пу прай нимелердең пасха позымның су-
рығларым: хаңан паза ноға, нименің сылтаанда паза нимее
килгеннер пістің чирібіссер орыс кізілер Лыковтар? Ниме сўрген
оларны төреен чирлерінең? Төреен чирлерін тастап, Уралны
кизіп, Сибирьнің халын тайғаларында кемнең чазынғаннар
олар: үлгүдең, чарғыдаң, тигірибдең? Нимені арачылааннар
олар — постарының тынын, худайларың, пазынмас хылығың?
Тапханнар ба олар мында, Иренек суғда, арачыланыс? Ідōк
минің хайиимны тартхан чирімінің ундулған, чазырылған, ча-
рыхха сығарылбаан историязы: ноға Лыковтар чуртапчатхан
суғ Иренек ханның адын ал чōрче? Кем полғандыр позы
Иренек? Хайдағ тустарда хайынған, хайдағ туза иткен хыстыр-
ған чоңына, нименің үчўн пир салған тынын хайран позы?
Нимедір тустарда улуг даа чоңның, кігі дее чоңның үлүзі алай
алынча семьяның, уламох алынча кізінін ады? Историяның
тулғорында ам көр табарға чарир ба оларның істерін, чол-
ларын, чазыттарын?

Вертолеттың учухчатхан пōзігі амды 2500 метр. Алтындағы
чир, айадағы чили, хоос көрінче. Хачанох соона хала парғаннар
тайға хазында турчатхан аалычактар: Улуг паза Кічіг Сии,

Матыр... Матыр — ағас пилетечең хоных. Пу хоныхтың ағас кискен сөйлмек чирлері удаа учурапча, че мына олар даа чіде халдылар... Амды алтыбыста бөн тайға, кізі паспаан чирлер. Хас-хақан-да, чирі пасты пүдіпчеткен туста, чирнің көксін тизе саап, чалын-түдүннің тас-тимір, ырах ибіре пөзік, чікім хырлар полып, сооп парған. Олған тузы ирткенде, ир полыбысхан чирнің омазы халын тайғаның ағастарының хойығ сағалланыбысхан. Амды ол сағал — сылағай өскен хара сыбылар, парбах пастығ тыттар, күстіг харағайлар, сөрөн көрімнің хузух ағастары пістің алтыбыста хырларының идеенче час көгінең өтіг көгерче. Тағлар аразынча аххлап турған чуллар көрерге ле нискечек, че сынында олар, хорғыстығ түскіннерні тобырып, күүлеп-көбіктеніп чалбах ахчалар. Оларның бөн тамыры — Ағбан суғ, тіріг чылан чілі, тағлар аралы сойлапча...

Арда, чирімнің сіліине поғдархап, иллюминаторнаң на көріп одыарға сыбададым — летчиктернең хада кабинада учуғарға сурындым. Экипажтың командирі Юрий Георгиевич Росляков тоғыр саппады, ағаа хоза, минің сурығларыма хынып нандырча. Ұр дее полбаанда, чаза тутхан газета синінче картаны көзітче. Амды пілдістіг — полған на хыр позы ондайынаң адалчаттыр, полған на суучах позының адынаң ахчаттыр. Халын, ээн турчатхан тайға теенім, полған на метр пічікке киріл партыр. Чох, пу чирні кізі паспаан чир тирге пір дее чарабас полтыр. Аның ээлері — геологтар, аңчылар, ағас тоғынчылары — чирін өтіре пілчеттірлер. Амды летчиктер мині алтындағы чирнең уғаа хынып таныстырчалар...

...Мына Улуғ Сии, Матыр, Она суғлар соонда хал пардылар. Алтында Хызас суғ. Аның чарында пір чирде 3—4-че изел парған туралар көрін пардылар. Ол алтын чуғчаннарның Хызас аалы, орыстар аны Петропавловскай прииск тіп адачан полтырлар. Аннаң ырах нимес Захарьевский прииск. Аннаң андар Бедуя суғның тамыры.

— О, Бедуя суғда пил палыхтар матап өсче, — күлінче экипажтың командирі. Хайда-да пу чирлерде, сизінчем мин, родон им-томның ізіг суғ. Я, нандырчалар мағаа, ол тігіне тігі он саринда турчатхан хырлар кистінде хал парды.

Че мына нымахтарға кірген, ырах ибіре саблан парған Хара көл. Үстүнең көрзе, сйгіс санға төп-төбй. Чарлары хысчатхан чирде, тіпчелер мағаа, чалбаа хырых ла метр, прай узуны 370 метр. Хара көлнің суу сынап таа көгемдік нимес, че хара көріпче. Арса, аннаңар аны Хара тіп адааннар, сурчам мин.

— Аннаң даа полар, неке, — нандырча мағаа Юрий Георгиевич, — че чонда Иренек хан мында көп чааласхан тіп чоохти-

дырлар... Пу көлде көбөк кизиниң тыны үзилген, тириглерге хара чобағ полып, Хара көл тiп адалған полбас па за...

Хара көлнi азырапчатхан суғ Озерная тiп адалчаттыр, көлдең сыхчатхан суғ — Хара суғ. А мына Табырах суғ, аның хазында тимiр руда чатчаттыр, че аны пирик хырлар ибiрчеткен сылтаанда чонға туза идерге ам даа ондай чоғыл.

А хырлар, тiзең, сыннан даа пöзiктең пöзiк ле турғлабыстылар. Пайаа ирткен Хам хырның пöзiгi 2133 метр талай үстүнче, Шомхыр — 2455 метр. Арда, хайдағ хайхастығ, пайаа вертоледыбыс хырлар үстүнче күүлеп парчатхан, амды, тiзең, Харлығанға читкенде, чолыбыс тутчабыс ах пастығ тигейлер арали. Вертолеттың учуғыс пöзiгi 2500 ле метр, а Харлыған хырның ин пöзiк Сыын тасхылы, алып ачын аңның хыйыр-майыр өскен тiстерi чили, талай үстүнче пöзiгi 2799 метрге сорайып турыбысхан...

1988 чыл. 27 февраль.

...Пу кўн — Агафьяның оой нимес чуртазында иң не хомзыныстығ кўн: ол иртен орай хысхы таң атчатхан туста, чибiргi минут тоғыс часха парчатханда, пiр дее оңарылбин чатчатхан Карп пабазы ўреп парған. Лыковтарның хаңан-да улуг семьязында пу полған пизинчи өлiм: пастап iчезi, соонаң Савин, Наталья, Дмитрий, амды пабазы... Амды Агафья чир үстүнде саңай өкiс хал парды.

Кичицек ибiцектiң сөрөн сымзырығында амды пасхачыл амыр-амыр турчатхан. Ол амырны пабазының аар хырлаах тынызы паза сайбабинчатхан. Позы, тiзең, ўреен кизi, налавкада, узун-узун пол парып, тыып парған чатхан. Пиди көрзе, тирге чарир, сағам налавкада хайдағ-да таныс нимес, харал парған сырайлығ кизi чатча тiп. Че ол полған аның пабазы, амды өлiм аның аарлығ сырайын танычаа чох алыстыр салған... Агафья аның чуртазы ўчўн читi кўн хатығ харбазығ апарған.

Агафья кирче сағызына, хайди олар читi кўн мының алнын-да пабазынан iкөлең чалаңмас, чылығ кип чох хыстыра чабыл парған iзiк кистинде тасхар халғаннар. Пiрси — пiлбесте, пiрси — кўс чох ағырыгда. Ибiре, тiзең, соох порааннығ хысхы кўн. Соохха тооп парған апсах ўр нимеске пiлбестең айылбаан полза, хайди олар поларчыхтар ни... Ол ўр нимес тустың аразында Карп Иосифович, iмектеп, iзiктең көмес чылып алған, кизi сойлир сининче iзiктi азып алып, Агафья Карповна туразар кiрiп алған, анаң, чадап-чудап чылығланып алып, кўс алынып, пабазын ибзер сөörтеп килген. Иди порастан турчатхан ара-

зында турачактарының істі иледе сооп парған. Соох полда олар ікблен күс чох иледе чатханнар.

Амды Агафья пілбиндеече, хайдаң алған ол пу читі күннi тобырар күсті. Хараа-күнөрте хан сыхханча чиділчеткен позы пабазын арачылырга ла күстенген, че им-том оттар даа, имчилер халғысхан көк таблеткалар даа полыспаан. Харағы чабых хайран пабазы пілбестең үр нимеске ле айылчаң, оох хайнатхан чиисті дее аның хырлапчатхан тамаа азыр полбаан. Че пілбестең айылған туста ол хызын «позың азыран, поэң азыран» на күстепчеткен, че аңының көксiнең ханның іріңнер ле сыхчатхан. Пірее тустарда тимір песті дее одынарға күзі читпинчеткен, агаа хоза, тасхархы астапчатхан өскілер тохтағ чох марлап сыхчаннар, оларның марластарын истіп, Агафья пүүрлер чиде саларынаң матап хорыхчан.

712936
...Кичее орай хараада Агафья Карповна пабазын азахха турғыс полбазын сизін салған, аңзы аның ирнiлерi, сырайы, хамаа көгерібіскен сылтаанда. Амды сөөкке кизіртчен арығ кип-азахты тимнирге кирек полған, че иң улуг тоғыс — худайға киртінчеткеннернiң кибірінең — тоозылчатхан кізінің пыроларын худай алнында ахтап алары. Агафья халғанчы күзінең худайға пазыр сыххан, кирек сөстернi сығарар үнi хачанох чiт парған, аннаңар хараа тооза свечінің илбеңнепчеткен чалынында хара күско сыхчатхан сыбыразы ла истілчеткен.

Иртенгізінде, тізең, пабазы тоозыл парған. Че хызының сырайынча чалғыс таа харах чазы ойлабаан — чарабас! Аннаңар чиит ипчiнiң өкпе-чүреен улуг чобағ өтіре сыстатчатса даа, сыытха ол кірбеен. Иреелен парған поэы, пабазына хомдаа салар кибиң кизіртiп, аның адынаң худайға пазырыбох салған.

...12 час күнөрте ле, паза эән-чалғызанға сыдап полбин, сыын пысхағынаң хазаан саналарын кизіп алып, Агафья Карповна кізілерзер пар сыххан...

...7 час 30 минутада иирде Хыйырдағы столовайның ізини хоңдыри азыл парған. Азырал соонаң, ідіс-хамыс чууп, анда маң чоxtанчатхан повар ипчi мына мындағ нiме көр салған: ізікте пусха саңай тырбайыбысхан, харға хати-хати ораал парған киптіг, пустал парған пір ле сана хучахтанып, Агафья Лыкова турчатхан. Аның хыролап парған көміскелері алтынаң харахтары пасхачыл отнаң көйчеткеннер. Соохха тооп парған ирнiлерiн чадап хыймырадып, сала истiлдiре Агафья чоохтанған:

— Улуг хыйалда сірерзер килдім...

Анаң күс чох полға андарыл парған.

Амды, вертолет хырлар аралы учух парчатханда, летчиктер прайзы тымыл парғаннар, чоох-чаах тохтап парды, оларның

сиргек харахтары приборлардагы чылтың-чалтың түсчөткөн стрелкаларда полғаннар. Хулахха кизірткен чоон наушниктері ле хоостыра удур-төдір піліс турғаннар. Кічіг пилот паза механик командирнің чахығларын сиргек толдырчатханнар. Я, амды учуғыс кирее хатығ парчатхан. Базальт хайалығ сөрөн тасхылларның көксіне урун парардаң, вертолет, оларны иптіг суучах чіли сибер ибіріп, учухчатхан. Че пірееде, тізең, оларға угаа чағын полчатханнаң, хайа чуғы күн сустарында чылтыри түсчөткен.,

...Піс хачанох альпийскай пүктерні иртіп парыбысхабыс. Оларның пөзии талай үстүнче 1800 метр. Норвегияда, чоохтап-чалар, мындағох пүктерде мүүстіг мал тудадырлар. А пістің пүктер, тізең, оларниңаң хай-хай пай: мында бадан, рододендрон, сыын оды паза даа пасха им оттар өсчө. Альпийскай пүктер үстүнең, алыптарның көк столлары чіли, көрінчелер «столның» азахтары тирең өзеннерге чөленче, үстү — хуруғ хумның хырлар, оларны картада ідөк Курумник тіп таныхтап салтырлар. Хуруғ хумнарда пір дее ниме өспинче — мында соох киинең чылығ кии, урунызып, чадығ пілбес хазыр хуюннар төрітче, уулап-аалап, олар прай ибіркі чирдегі хапчаң нимені чалғап салчалар, хайдаң мында пірее тіріг ниме халар...

Че мына читчең чирібіс геологтарның Хыйыр аалы: тағлар аразында хыстына ахчатхан Ағбан суғның хазында 12-че улуг-кічіг туралар турғлабысхан. Че мындағы аэродромда одырчаң ондай чоғыл: ол суғ алтында. Чир үтечеңнерге трубаларны пик хабыстырарға вертолет ағылған 15 хап баритті піс, хуруғ тастығ чирге одырың, сығар пиргебіс. Вертолеттың күүлеені ырах истілче, аннаңар геологтар барит хайда түзіргенін алчааста-бастар.

Тиктең нимес, мин піди учуххан чолыбысты маңзырабин хоостап пиргем. Амды хайзына даа пілдістіг — хайдағ ырах кізі чуртынаң Лыковтарның чурты. Піске вертолеттыг пір час чарым на учуғарға, че оларға, тізең, пу кізі истенмес тағлар аралы, суғ хастада мал сүріп, аар чүктіг, чазағ нинче нидиле килерге киліскен полар ни? Хайдағ сылтағ кізілердең саңай тастыхти чөрібізерге сүрген полар? Нинче кізі аар чолны пастаан, ниме артынып ағылған поларлар? Че аннаң даа артых пу кізінің чүреен улуг сағыс кимірчеткен: хайди парған халын тайғада салған чуртастары, хайди илеен поларлар 40 чыл артиинаң пу ээн чирлерде Лыковтарның семьязы...

Вертолет, ікі хати чайхаңни түзіп, Хыйырдан іскер чатчатхан пөзік тағзар чолын тутхан, анзы Черепановтың сурынызынаң

Лыковтарның «үстүндегі» паза «алтындағы» тураларын киноға суурып аларға ондай пирчеткен.

— Мына, мына, көріңер! — ибіре чапсыпчатхан үннер истіл сыхханнар. Прайзы иллюминаторларға чапсын парғаннар. Хойығ ағастар аразында улуғ нимес ачых чирде тураа тōйй нима көрін парған. Аның стенелері ибіре узун ағастар чōлегли салыл парған, чабыс хыры ағас хахпазынаң туу чабылған. Ізксер пір дее чалғыс азах чол апарбинчатхан: ікі чыл артиннаң мында пір дее кізі чуртабинча...

— Амды Лыковтар Иренек сугның хазында лесхоз пүдір пирген турачахта чуртапчалар... Э, — пыросынып, хабынча Черепанов, — амды анда Агафья чалғызан на чуртапча.

10 минута пазынаң аар күүлепчеткен вертолет тағлар аразындағы чалбах азых чирге одырыбысхан. Аның хамаандағы кўстіг ханаттары төріткен алып чил чағын турчатхан чиит хазыннары чирге ээлдіре түзірген.

— Читтібіс! — саға пирген Лев Степанович. — Амды табырах түзерге! Вертолет тударға чарабас!

Агафья Карповна аалчыларға уғаа өрін парған. Че Черепановнаң Назаровты көр салғанда, ікі анча өрінчеткен. Арда, кічіг пала ла чіли, оларзар ачых-чарых кўлініснең көрчеткен. Че пістең, наа кізілердең, сала уйатчатхан осхас. Че іди дее полза, танызарға холын пір дее чалтанмин сунған. Ах сырайында көк харахтарының нымзах көрізі чўрекке уғаа чағын чатчатхан. Сала пўгір харыхтығ пурны хара плат тартынған омазына уғаа килісчеткен. Агафьяа амды пу, чыл хырых төрт ле час, ам даа чиит ипчінің чуғачах сōōгі ээлчек. Хара кофталығ, көк сарафанның, сылағай пилінде нискечек хоос чібек хур. Хурның чачахтары чōрісте салбаңнапчалар. Мойнында палыхтың орха сōōгінен иділген узун нимес ілчірбечек. Хайди піске соонаң чоохтап пирген Агафья Карповна, сарафан паза хур христианнарның кисчең кибінде алыспас ондайға саналча. Ілчірбечек, тізең, худайға пазырчатса, уғаа кирек нима! псаломнарны, каноннарны нинче хати хатирын санирға полысча. Илбек литературада пасха-пасха ондайнаң иділген ілчірбечектерні «четки» тіп адидырлар. Тайғада, тізең, Лыковтар андағ нимені, пасха нима чохта, хоора паза пил палыхтың орха сōōгічектерінең чізіп алғаннар. Харындастарының ілчірбелері албыға паза тиин тістерінең алай пасха оох аңнарның айғахтарынаң иділген олтыр.

Амды піс танысхлаан соонда, ізіг кўннің сустарынаң тынанып, Агафьяның сōрōн турачаанда одырчабыс. Ибічек көрерге ле кічицек, че істі аллығ. Ізік хырындағы тимір пестің он сарин-

зар стене хазында чалбах нимес, че пöзік азахтыг налавка. Тöзее ибiре стенедe олаңай киис. Пiди көрзе, турачахтың iстi үс пöликке чарылча. Пiр пöликте пес паза узучаң чир. Паза пiрсiнде пöзік хазаан тасхахта изерiстiре тургысчаң онча обь-рас, алтында, стол пöзиинче хазаан налавкада, ипти салылған книгалар. Книга ниме пу ибiцекте көп, табырах көрiснeң са-наанда, мин он үсчeнi санап алғам. Полғаны ла ағас тастылығ, пиктелче. Хан тустарындох чарыхха сығарған худай книгалары чоон, чалбах, кiрге-күлге хачанох харал парғаннар. Хайзыла-ры пырын-көйеде — өртке кiргеннер.

Үзiнчi пöлигi — азыранчаң чир. Iзiктiң сол сариндағы пу-лунда халас итчең улуг пес. Ағын суға чылбырада чуулған сай тастарны тайғадағы хызыл тойнаң хабыстырып салған пестi көрерге дее уғаа пасхачыл, че аннаң даа хайхастыг Агафьяның iдiс-хамызын көрерге. Көбiзiн тостаң идiлген түүстер, че төрт-кiл палғаан тос iдiстi пастағызын на оңнапчам. Андағ iдiстi тура ээзи чумашка тiп адапча, суғ даа өтпес, сых таа тартпас. Лыковтарның сабан даа, хап таа чох полчаң, оларның орнына асты, хузухты, чiчең нименi паза үреннернi сабан чiли идiлген чумашкаларда тутчаң полтырлар. Азынада тимнеен нименi хузух ағастаң кирткен сөрөн хазаада салчаңнар, че ол хазаалар-табазтар 3-4 метр пöзiгi столбаларда пүдiрiлген, мындағы тирең харлар даа көртiктернең чаап полбас, мындағы тырғах-тыг аңнар даа сайбап полбас. Столбалар өнетiн чылбыраң — аба даа, тырбахтанып, сых полбинча. Агафьяның iдiс-хамызы аразында кем-де сыйлап пирген iкi-үс көдезек, арам-арам айах-тар, тимiр чiрчелер, самнахтар. Столны пүүл поэнаох идерге килiскен — чоон хузух. ағастаң чарған чардыларны төрт хазынаснаң пиктеп салған. Iкi кичичек көзенегес тасхархы күн чаринн толдыра позытпинча, че хысхыда олох көзенегестер улуг соохтардаң арачылапча...

...Мына пу турачахта хорғыстыг хысхыны чалғызан тобыр-ған Агафья Карповна амды пабазы хайди үреенинеер улуг пичелде чоохтапча. Оёнинде ол Черепановнаң Назаровха чоох-тапча, олар Карп Иосифовичке чағын кiзiлер, хызының чүрек-сiнiзiн чағын аларлар.

Аар тыныбызып, Агафья Карповна чооғын аннаң андар узаратча:

— Хыйырдағы харааны мин чадап-чудап тобырып алғам. Хараа тобза хырымда андағы имчi одырған. Ол пирчеткен им-нернi пiр дее тоғырланмин iскем, нинче күн позытпинчатхан идiм iзи анда ла позытхан. Iкiнчi күнiнде ле вертолеттыг минi нандыра ағыл салғаннар, хада милициядан, прокуратура-

дан, исполкомнаң кізілер килген. Ізiкті азып, көрiбiскенде, на-
лавкада тооп парған пабамның холлары кимiрiл партыр...
Астап парған хоосхаларым салдап салтырлар.

Андағ чочыныстығ сөстерге пiрдеезiбiс тапсабинча. Амыр
үннең ол чобалыстығ күннердеңер искiрчеткен ипчiнiң харахта-
ры пiр дее суғланминча, че пiрееде үнi тiтiреп парыбысчат-
ханы алай тамаанда турыбысхан нименi, күчiнiп, азырыбыс-
чатханы ла аның чүреен өтiре сытатчатхан улуг чобаан пiл-
дiртче.

...Пiске Агафья Карповнада 8 күн чуртирға килiскен. Са-
гам, пу пiчiктi пасчатханда, минiң алнымда кiчичек уғзал
парған хызыл книгачах чатча. Аның тууп тастычаа брезент
кибiмнiң iзeбiнде ол күннерде хада ла чөрчеткен. Аны, аң чiли,
ипти чыстап көрзең, ам даа тадылығ iкiнчiлестiг чыс пiлдiрче:
от түдүни бе, хузух ағастың чуғы ба алай харағат пүри бе?
Амды пу тайғалап чөрген күннернiң iзин сала сооп парғанда,
пiди стол кистiнде одырып алып, көрген-искен нименi сағысха
кирiп, Лыковтарданар чоох апарарға пу книгачааам улуг улы-
зығ. Тоғыс аразындағы тынағ туста, от хыринда чоох-чаахнаң
иртiрчеткен узун иирлерде, паза өнетiн пүдiрген чоохтазығлар-
да Агафья Карповна сөлеен нимелернi ундубасха тiп, прай пi-
чiкке кир саларға күстенгем. Лыковтарның чуртазынаңар сын-
ны ла чоохтирға — ана андағ пөгiннi сағам тутчам.

1929 чыл. Таштып районы, Лыковтар аалы.

Мында чурттығ Иосиф Лыковтың семьязы улуг: ипчi ал
салған үс оолғы: Евдоким, Степан паза Карп, оларға хоза ам
даа кiзее парғалах хызы Дарья. Iчелерi үреен.

Лыковтарның ағалары — Урал чирiндегi Вологодская об-
ластьтағы лютеровская кресеннер. Сибирьзер оларны чахсы
чирлер тартханнар. Паза оларны сүрген христианнарның кир-
тiнiстерi хоостыра iкi чара ыырлығ пол парғаны, историяда аны
«никонская раскол» тiп адапчалар. Хан үлгүзiне хыстырчат-
ханнарның чарымы киртiнiс арачылирға тигiриблерден ырах,
туох, ээн чирлерзер тискен... Лыковтарның үлүзiн хада үлескен-
нер Тропиннер, Ленковтар, Самойловтар, Золотавиннер...

Золотавин Ермил, илееде улғаадыбысхан апсах, Леонид оол-
гына Лыкова Дарьяны аларға күстенчеткен. Дарья тоғысха
күс, пазымның хысха саналчатхан, аннаңар андағ килiн ирiнiң
родына улуг туза. Уламох чахсы, чииттер хынысчатханнар.
Иосиф апсах таа Золотавиннернең туғанназарға тоғыр полбин-
чатхан, че прай ниме кинетiн сайбал парыбысхан...

...Районнаң килген улуғ үлгүліг кизи Лыковтарның аалында «Пограничник» тіп аңчылар артельін төстирге чарадығ ағылған, артельге кірерге прайзына кирек полған, хынмааннарны ызыға ызарға хатығ чaxyғ пирілген. Худайға тың киртінчеткен Иосиф апсах худайдаң тоғыр тур полбаан. Совет үлгүзінен хорығып, прай семьязын чыып алып, тайғада пос ондайынан чуртирға тіп чарат салған. Хылыхтығ апсах сөзін пик тутчатхан...

Пірсі күн иртенінде аттарын көліп, иб істіндегі ниме-нооларын таарлап алып, малын сүріп, Лыковтар аалдаң сығыбысханмар. Кем пілер, хайдағ сағыс-көгіснен парған поларлар хылыхтығ Иосиф апсахнаң хада аның чиит киліннері, Евдокимнің ипчизи Мария, Степанның ипчизи Раиса паза Карптың ипчизи Акулина? Сындырлығ Лыковха поэының худайы чалғыс хызының часказынаң даа артых пілдірген. Кем пілер, хайдағ чобағда анымчохтасчатхан төреен аалынаң хайран Дарья: мында халчатхан аның хынызы... Аар таарлаан хаңаа соонча ам даа ойында көгліг ойлааннар апсахтың оох пархалары, оларның аразында ол туста 28 частығ Карп оолғының тун палазын Савин. Ам даа тығалах азахтарынаң тобырах көдіріп, пис частығ оолғычах сидік чуртасха удур ойлапчатхан...

1933 чыл. Алтын чуғчаң прииск «Лебедь».

Полған ма оларның холында пірее дее мылтых? Аннирға үргенмеең кизілер чир тамаанаң на чуртир ондайың пілгеннер. Хада сүрген маллары, палтылары, чир нымзатчаң тимірлері ле холда полған. Че туюх тайғада турғысхан ибичектерінде худайларының обырастары паза книгалары ың аарлығ нимее саналчан. Пастағы үс чылның аразында тайғадағы өзөгис Лыков апсахты поэын чыып салған. Паза полбаанда, илепчеткен чон, алтай тайғаларындағы алтын чуғчаң «Лебедь» тіп приисксер сығып алып, хайди чоохтаан Агафья, ікі чылча «патералап» ирееленген. Пойли чуртапчатхан алтынчылар, араға ізіп, карт ойнап, изірік тудыстарда кизи өдіріп, оларның чүреене чатпааннар. «Улуғ крекке» кірген чоннаң худай кизілеріне хончых чуртирға оой полбаан, че 33 чылда прай странадағы улуғ өзөгистен арачыланып аларға пу чалғыс ла ондай полған. Че мында Лыков харындастарны ікінчі өлім сағаан — пір ле дее тамчых харах чазын түзірбеең Дарья пичелері, хынызынаң чарылызып, өзөгиске бе, чобаана ба майылып, чуғынчах ағырығны тобыр полбаан. Чуғынчах ағырыгдаң хорых парып, Лыковтар кизілердең саңай оортах парыбызарға постары пөкчелер. Төреен аалларынзар айланарға сағыс полғандың, че чир үстүнче табырах тарапчатхан сағба мындағ ниме ағылған: «Пограничник» тіп

аңчылар артельінің кнезі Леонид Ермилович Золотавин, үреен Дарьяның хынызы, артельге кірбеен чонны ызыға ысча тіп искенде, тайғазар парыбызарын пірдеезі ікінчілебеен... Амды кізілерге ізенерге чарабас полған — посха ла.

1936 чыл. Иренек суғның хазында.

Пу наада ла Карп Лыковтың семьязында үзінчі палазы тө-реен — Наталья. Наа төреен паланы хузух ағастаң кирткен көлбеде чуғаннар. Паланы сьргир нымзах чурухтар орнына киндірден соххан хатығ «лопатина», узучаң чумашказында аң теерізі... Улуғ семьяны азырға оой нимес. Пөзік ағастарны андарып, төкпестерін ходыра тартып, тайғадаң «чаалап» алған хара чирні нымзадып, амды таарыға тимнирге кирек. Харын, тирең хасхан күрүпте хайраллап чыған яблах хомай нимес, амды аны үренге тимнирге кирек. Пу яблахты оларға тайғада наа ла чуртап пастаан чылда Тулой аалдаң ағыл пиргеннер. Пір көнек яблахты аң теерізінең тіккен маймахтарға орназарға киліскен. Іңезі поэнының маймахтарын суур пирген, а поэ, тізен, ол чылда тостаң тіккен маймахтарны кис турған.

Оймах-күрүптегі яблах үрені асхынах нимес, че аны салар чирі тарғынах. Амды, хақан оларның семьязы хозыл парғанда, ирепчілер чөптес салғаннар: ағастарны узурып, тайғада наа чир арыглап аларға.

...Хорғыстығ хыйал пол парарын ол күнде пірдеезі пілбеен, че кем пілче азынада поэның тандағы күнін? Арса, кізі поэның тандағы күнін пілген полза, чир үстүнде агаа чуртирға даа эрістіг поларчых — анзы пір саринаң. Че пасха саринаң — кізі полар нимені полдыртпасчых, өлімнен ос халар ондайны матап табарчых... Евдоким дее, арса, иирде Туйғах тағың идеенче турғысхан тузахтарны сыныхтирға парбасчых, аны анда китеп алған ух Алтай заказниктің тайға тоғынчызының мылтиннда хорабин халарчых. Ол даа тоғынчы, кізіні атчатханда, хайда сағысха төстенген? Хайдаң пілген полар ол даа атығчы, нимедең чочаан полар кинетін халын тайғада мылтыхтығ кізілерге урун парған Евдоким?

— Тохта, атарбын! — тынын арачылапчатхан аң чіли, ағас аразынзар атыгып сегірген кізінің соона хысхырған пірсі.

— Тискін! Тизібізер, ат! — чахаан арғызы.

— Аң хырчаа полар, көр. хайди тисче, — ундар ла атыбызып, мылтинн соода тудып, ікінчілеен пайаағызы.

Оларға ікөлене ағас аразындағы кізінің сүрнүге түскені пілдір парған, аның өстеенін дее чабызах тан хулахха ағылған осхас. Пулары көрізібіскеннер, көмес тыңнанып турғаннар.

Чох, пілдір парған осхас, халын тайға туюх амырынаң на сөрөн тынчатхан.

— Айна, тизібіскен, — ачырғанған пірсі.

— Чаадаң чазынчатхан сас тискіннер амды тайғада көбөк чөрче, — үндескен ағаа арғызы.

— Искезің ме, хайда-да пу арада худай кізілері чуртапча, — искірген пірсі, — оларны сыын андарчатхан осхастар тееннер. Теерілері парох осхас, кізілер көртірлер...

— Сын полза, хомайох. Төлег саларға кирек, — сындырым-ның нандырған ікінчізі.

Тайғаның сөрөн сымзырығын истіп, олар чоох чох иледе турғаннар. Арса, мылтых табызы соонаң ікізіне де е истіг полбаан. Кізінің соона олаңай даа, көстебин атханы — изі чох ние. Кізі холы андағ ниее хайди көдірілчен?..

— Түрчеден харасхы түзібізер, — иледе полғанда, хабынған пірсі, анаң ниик палтычаан маймах түрейінең сығар килген, — мында хонарға килізер, тандағызы танда полар.

Анаң пыроларын пілбинчеткен егерьер, от салыбызып, иирдегі чиистерін тимнеп пастааннар. Че оларның пірдеезі чир сизинмеен, хайдағ үрүгіс ағылған атхан ухтары Лыковтарным семьязына...

...Суғ ла чілі сиилепчеткен ханын чаба тудып, Евдоким Иосифович чадап-чудап харындазының чуртына чидіп алған. Імектеен чирлері төгілген ханға хызарып халчатханнар, харбанған сырыптары холларында мөңіс ээлчеткеннер.

— О, худай! — Евдокимні көр салып, орли түскен паланы имектепчеткен Акулина, анаң аның ханға өтіп парған көгенеең суура тастаан. Тиктең позытхан ух пыро чох кізінің өкпе-паарын сайбап салтыр...

— Мария! Мария... — хараа тооза хығырған өкіс халчатхан ипчізін күзі тоозылчатхан ирен. — О, Мария, хайди амды чуртирзар, хайди тырбахтанарзар...

...Иртенінде Евдокимнің хат парған сөбгін тайыс хасхан оймахха чыып салғаннар.

Олох күн Карптың семьязы улуғ маңзыраста орнынаң тибіреен.

Кізілернің чабалының хорғыстығ сарин пілчеткен Лыков пір де е ікінчілебеен: халарға чарабас! Че ол идөк чახсы пілген — кізі чөрбес, кізі өтпес чир пу арада Хуруғ хумның тағлар ла. Ағастығ хол таап, ас-тамах салчаң чирічекті оңдайлап, наа чурт саларға кізі чөрбес пөзікте ле килізер, ол пөзікте, тізең, тынарға даа аар — кізі пазы айланча. Че амды арачыланчаң чирлері чалғыс анда ла полған.

— Табырах! — чахаан чонына Карп. — Түрче полза кичеегі мылтыктар мында чиде түзерлер! Уреннер, яблах, кип сохчан станок! Чүгүр, ағыл! Табырах!

Ур дее полбаанда, чүктөрні тимнеп салған ипчизи, час палазын хучахтап, чол сыгарға тимде полған.

— Тастарча пасхла! — чахыг пирген суғ хастада инчеткен семьязына Карп Иосифович. Хырых час ас парған тайга кизизи чахсы пилген — істер халғызарға чарабас.

...Олох күннің ортызында тастаан чуртха орта ікі мылтыктыг кизи сых килген. Ибіре сиргек хылчаңнаан соонаң, пірси пірсіне пиди теен полар:

— Айна, тизібістілер! Улгүдең чазын чөрген чон полар!

— Чох, дезертирлер полбас, неке, — төкпесте аяастыг чатчатхан көклөлерні көр салып, көөлче чайхаан пазынаң ікінчизи, — көр, олар палалығлар. Теңмең оларға...

— Э, көрдек, — іскер сунған холын пастағызы, наа сыыратты көзидіп. Кемні чыған поларлар? — че анаң кинетін, улуг сизик хаап, тымыл парған.

...Ус күн пазынаң ээн халған чуртсар пора аба сых килген, аны пеер наа сыыраттың тадылыг чызы тартхан. Аар-пеер хылчаңнап, пора аба аны хас сыххан...

1988 чыл. 2 август.

Піс Агафьяның истіг турачаанда ікөлөң не одырчабыс, пайаада мин ибілектің ағас улын, ағарта хырып, чууп пиргем, позы ол кингаларын, обырастарын, ідіс-хамызын ондайлаан. Амды, маңнанып алғанда, чоох-чаахнаң одырчабыс: ирткен тустардаңар даа, пүүнгі күннеңер дее чоох парча. Ноға-да мағаа Агафья Карповна чуртазынаңар чоохтирға пір дее аарсынминча — анзы ипчи кизи полчатханымнаң даа полар, неке.

— Агафья Карповна, — чарас тусты таллап алып, ағырын сурчам мин, — Евдокимнің өлімі соонаң семьязы чи хайди халған?

— Ол нимелерні мағаа ічембөк чоохтаан, — иледе тапсабин одырып, мөңіс нандырча тура ээзі. — Наа чирзер көзіп алғанда, ол тусха орта тасхын хайнабысхан, аннаңар пабам хомай тылаасты Мария табырах искір полбаан. Соонаң парзалар, позы Мария турачаа хыринда өліг чатча. Пилбес, хайди үреен полар, алай өзбөгіске майыл парған ма... іди ол иледе чатхан полар, иди дее талалып пастабыстыр. Хости оймах хазып, андар ла ідібіскеннер. Читі частыг хызычахтарын ікі күнче илеп көрглееннер. Соонаң чистектіг холда таап алғаннар, өзбөк парған пала сағызынаң майың полған, чуртабаанох...

Пора хоосхацах Агафьяның хойнында, истіг мурлап, эрінче. Ээзі аны пірее-пірее иркеледібісче, аның тырысхатығ холлары, хоосхачахтың ойанах түгінде чылынып, аар тоғыстан тынанчатхан осхастар. Тамаанда турыбысхан харығ нимені азырыбызып, Агафья Қарповна чооғын узаратча:

— Соонаң пабам иргі чуртха пар килгенөк, хомайоғ хабар ағылған: Евдокимні аба чіп салтыр, пазы ла халтыр.

Агафьяның амыр үнін истерге дее изі чох. Пірсі пірсінің соонаң хорғыстығ өлімнерні сағысха кирчеткен ипчінің харахтары суғланча. Аны көріп, Степанның семьязынаңар сурастырғлирға тідінмедім, че пілчем, ол хайран чон хырылғанох. Оларның аар үлүзі амға теере, чазығ ниме полып, сағызым хайнатча.

Че нимее кирек полған пу өлімнер? Чарым вектің аразында пір уяның чоны пүкүлеезінең хырыл парған, пұун чалғыс Агафья ла тіріг халған, че аның даа хазии чаксаа ізендірбинче. Көп чыллар өзөгисте, соохта, илеп-ирееленіп, аар тоғыс идіп, чуртаан кізінің, хайди теен Назаров имчі, өкпе ағырии улуғ, азах-хол сөктері матап сыстасча. Алнында, тізен, чалғызан тобырчаң соох хысхы — ниме ағылар ол пу өкіс чуртха? Сидіктерні хада тобырчаң арғызы, өрініс-чобағларда чөленчең кізізі Агафьянаң хости чоғыл — позох осхас худайға киртінчеткен кізі табылбинча... 45 частығ кізінің палазы даа чоғыл — анынаң Лыковтар роды үзілче. Че кем пыролығ пу хыйаланыстарда? Пастағы сағыс — прай пыро Иосиф апсахта, аның худаиында. Пастап мин дее іди сағынчатхам, че кирек мында аның худаиында ла полбиндыр!

Чалғыс киречі ағаа — история...

1652 чыл. Москва.

Пу чылда Москвадағы Тигірибнің патриархы поларға худаи кізізі Никон турғызылча. Патриарх Никон ах хан Алексей Михайловичнең чағын кірісче. Пулар ікөлең, чөптезіп алып, Орыс Тигірибнің киректерін саңай наачылирға сағыс тудыбысханнар. Чоохтирға кирек, 988 чылдаң сығара орыс чоны пос аразында христиан киртінізін тың пиктеп салған. А Никонның хоһы, тізен, 600 чыл пір синде сайбалбин турчатхан Тигірибні чайхап сыххан. Че пу харах көзіне иділчеткен сайбағны тохтадарға махачыларның саны асхынах полған. Патриархтың чағын кізізінің, Алексей ханның, үлгүзі прайзын хатығ хорғыста тутчатхан.

1654 чылда Тигірибнің улуғ чыылинда епископ Павел Коломенский худай пічіктерін алыстырардаң кизе тоғыр чоохтанған. Хылиин пас полбаан Никон пу сөстер үчүн епископты мындох сох салған. Анаң худай кибиң суура тастап, позын сах андох ызыгаа чарлаан. Соонаң епископты, сыдачаа чох иреелеп, ағас ибичекке одыртып, хорғыстығ от-чалында өртеп салғаннар. Ол полған Никонның пастағы өдірізі. Суғ ла чіли ағар хан ам даа аххалах полған, ағастар ла чіли өртелер чон ам даа хазых полған. Че тустарның теербені пызығ пазахтарны унадып пастабысхан.

Ур дее полбаанда, 1667 чылдағы Тигірибнің чыыли Никонның реформазын ортаа санаан. Че амды аның устағчылары уламох хатығ чарлааннар: нименең чараспааннарны айағ чох харғирға, иреелирге, өдірерге. Иргі ондайлығ чонны наа ондайға айландыраар үчүн, Тигіриб ахты-хараны таллабаан: ызығлар, хариблер, от-чалыннар, өдірістер... Амды хыртыстағы кізінің хулаан, пурнын, холын үзе кизіп, аны саңай иреелеп саларға чарадылчатхан. Амды худайға ікі салаанаң нимес, үс салаанаң пазыраарға кирек полған. Иргі худай пічіктерінең тузаланғаннарға Тигіриб арыт полбас харғазын читірген. Пу чыылығның халғанчы сөстері мындағ полған: «А кем испес пісті алай пістең тоғыр чоохтанар, алай пістең тоғыр хылынар, андағ еретик кізіні піс хаңаңа даа харғап саларбыс. А кем піске өлгенче тоғыр полар, өлген соонаң худы даа аның садынчах Иуданаң, Арий еретикнең паза даа пасха харғап салған еретиктернең хада ползын. А харғас киреен хаңан даа суурбаспыс! Пурнада тимір дее, тас таа, ағас таа изелзін!»

Чонның көбізі, пу сөстерні истіп, саңай үрүк парғаң, чабас ат чіли, постары наа хаңааға көлінген. А көлінминчеткеннерін ызығлар, иреелестер, өдірістер сағааннар, че олар постарының киртінізі үчүн тыннарың даа айабааннар...

1668 чыл. Соловецкай монастырь.

Пу худай кізілерінің худайға пазырчаң ибі наа ондайны поэна ал полбаан, мындағы иноктар худай пічіктерін иргі книгалар хоостыра ла пүдірчеңнер. 5 чылға теере олар өөркі хаңа сурыныс пічіктерін ысханнар. Сурыныстары оларның мындағ полған: «Харах чазын тооладып, сурынчабыс, Пбзік хан, чарат піске олох иргі киртіністе чөрерге. Пу иргі киртіністе пабаң синің үреен, ағаң синің үреен, прай илбек ханнар үрееннер. Ідөк Соловецкай обительнің худайдағы аарлығ пабалары — Зосима, Савватий, Герман, митрополит Филипп паза даа пасхалары худай сөзіне турыстығ полғаннар. Піс тее иргі худай сө-

зіне турыстыҥ поларбыс. Пісті өртке дее, суға даа суғынар, идібісті дее оохтаңар, че апостолның сын сөзін хаңан даа сатпасыс».

Нандырыҥ орнына хан поэның чаачыларын ысхан. Андаҥ хазыр нандырыҥа урун парҥанда, иноктар, сівееде ле чілі, пиктенібіскеннер. Сигіс чылҥа теере стрелецтер Соловец монастырдағы өзөкчеткен кирі-хуруларнаң чаалас парҥаннар. 1676 чылда ла, 22 январьда, олар пу сівееңізікітерін чаанаң алҥаннар. Азып алҥанда, монастырдағы 400-ке чағын чонны айаҥ чох хыр салҥаннар: хайзыларын паҥа одыртып, хайзыларын пус алтына суғып, хайзыларын аҥас налавкаларда оохтап. Кирі-хуруларның пірдеезі тіріг халҥызыңар тіп хынзыбаан, чуртазы үчүн алданмаан. 400 кізі, пір кізі ле чілі, өлімін туртухпин удурлаан.

Өдіріс кирее, тізең, уҥаа хорҥыстыҥ полҥан: кізі ханы суҥ ла чілі аххан. 14 ле кізі хайди-да тіріг халҥан, че оларның көбізі сағыснаң майың пол парҥаннар. Өліг кізілер, тізең, чарым чылҥа теере орыннарындох чатхлааннар — еретиктернің сөбктеріне тенерге дее чарабас полҥан.

Сах идбк хазыр хылынҥан Алексей хан протопоп Аввакуумҥа, священник Лазарьҥа, диакон Феодорҥа паза инок Епифанийге. Пу төртөленні Архангел областаҥы Пустозерск чирзер ызыҥа аҥылҥаннар. Пу соох чирде оларны тирең оймахта, пір дее сыҥарбин, илееде чыллар тутханнар. Аҥаа хоза, прайзының (Аввакуумнаң пасха) тіллерін паза холларын үзе кис салҥаннар. Иргі тигірибні махтирлар паза арачылирҥа пічік пазарлар тіп хорыхханнар. Иди иреелеп, оларны 14 чыл оймахта тутханнар, че пу тустың аразында пірдеезі пір хатап таа ікінчілебеен. Андада, пасхаларына үгредіг ползын тіп, сөске кірбес пу чонны өртирге чарлааннар. Сыҥарҥан ол чарлаҥны Иоаким патриарх.

1682 чыл. 14 апрельде пайаағы хайран кізілерні городтағы площадьсар аҥылҥаннар. Мындағы пөзік төңічекте хыр чох турачах турҥыс салтырлар — ол полҥан өрт салчаң орын. Оймахтаң аҥылҥан худай кізілері ол турачахсар күле-чала ирткеннер. Оларның аразында тілліг-холлыг чалҥыс ла Аввакуум полҥан. Ікі салаазын көдіріп, ол ибіре чыылҥан чонҥа халҥанчы сөзінең айланҥан: «Мына пу кіреснең пазырыңар, хаңан даа өлім пілбессер...»

От ус парҥанда, площадьтағы чон көй парҥан кізілернің күлсөбктерін үлес сыххан. Собнаң худай үчүн улуг ирееде тоозылҥаннарның сөбктері прай орыс чирінче тарап парҥаң.

1685 чыл. Пу тусха Россиядағы Христиан Тигірибі саңай ікі пасха чарыл парҥан. Пір чардыҥы, астаң-суҥдаң хызыхпин, үлгүнең таласпин, аал-городтарда чуртапчатхан. А пірсі —

үлгүдөн тизіп, тағлар-суғларда, арығ-тайғаларда улуғ иреде қазынчатхан. Иледе чыллар иртіп парғанда, позы Никон үреп парған, че аның холы тастаан хара үреннер хорғыстығ хулғалар полып өскеннер.

Ол хулғаларның пірсі — ханның хызы Софья, иргі киртіністігердең тоғыр 12 чарлағ сығарча. Пу чарлағда пайаағылар нң не хомай сөстернең адалчалар, оларны, пір дее айабин, хырарға кирек тіп чоохталча. Андағларға полызарға даа чарабас полған. Сухсапчатханнярға суғ пирзең, хоных чохтарға хоных пирзең, сині хадох иреелеп салардағ. Хыртыстағы чонның ниме-ноозын прай пылап, оларны хуруғ тын халғызарға чарлалған. Уғаа сидік килісчеткен оларға. А пу илбек хызыстардаң позирға пір ле ондай полған — наа үлгү хоостыра хылынарға: хайди үлгү салар — іди сағынарға, хайди үлгү чарлир — іди пазырарға. Үлгү, тізең, Иргі Тигірибні дее нимес! а кізінің пос сағызын, пос хылығын ханда пурлухтырарға чарлаан. Прай Россияча от-чалыннар палыңнааннар — кізілер, одыңнар чіли, чүзерлеп, муңарлап өртте көйгеннер. Прай орыс чирінче кізі ханы төгілген — пастар үзе кизілген, тіллер сығара тартылған, хабырғалар сындырылған, төрткілли оохтаан кізілернің саны көптең көп ле полып одырған. Қирі-хуруларны даа, ипчілерні, палаларны даа айабааннар. Че иргі киртіністігерінің сындырлығы хылығы пик полған. Соонаң пу хылых көп төллерні хайхадар.

Софьяның чарлағлары пу күрезігде үлгее тын на полыспаан. Аннаңар пір чыл пазынаң позы Иоаким патриарх хоза чарлағ сығарча: «Чахсаан сиргеңер хум-тастарны, чахсаан сүгіңер арығ-тайғаларны! Иргі Тигірибнің кізілерін айабин хырыңар!» Чон тың чобалчаң: «Парчаң чирібіс — өрт, кірчең чирібіс—суғ». Паза ла полбаанда, үлгүдегілерінің холына кірбес үчүн, чон позын позы өрттирге ондай таап алған. Азынадох пүдірілген хыр чох тураларны ағас чуғынаң чаххлабызып, ибіре хуруғ сызыр үйп салчаңнар. Тігілері істес килзелер, пулары, ибічекке тығырама, хысхырчалар: «Чағын килзеңер, өртке одырыбызарбыс».

Одырчаңнар. Көйчеңнер. Постары. Чүзерлеп, муңарлап. Ана андағ синге көдірчеңнер, ана андағ аарлығы тутчаңнар олар постарының киртіністерін. Амды піс чахсы пілчебіс: пу киртіністі сайбаңаң ах-хара күс табылбаан. Аннаң даа артың аны тытытчаң тоғыс хаңан даа пөзік синде полған. Иң не хорғыстығ чылларда Иргі Тигірибнең устаңаң өөркілер полчаң: монастырлар, скиттер. Андағ өөркілерінің аразында саба сыхханнар

Керженец, Стародубье, Ветка, Иргиз паза Москвадагы Рогож сыырады.

Керженец. Пу илбек Волганың холы полчатхан суғ. 17 вектөк аны хасты кизи иртче чох өскөп парған арығларда чүске чағын скиттер орных парғаннар. Устаан оларнаң диакон Александр. Че Петр ханның тузында чалынның пікіктері үчүн аны хорғыстығ иреелеп салғаннар: пазын үзе кизіп, сөөгін өртке салып, күлін суға тастабысханнар. Мындағыларның көбізи соонаң Сибирьде чазынған.

Стародубье. Сағам Брянск облазы. Амғы даа аал-городтарның аттары көбізин иргі киртіністіглерни. Орындағы үлгү пеер тис килген худаи кизілеріне тың на хыртыстанмааң, че ханның узун холы оларны мыннаң даа сызырып алған. Тіріг халғаннар соонаң Польшада тын алынғаннар.

Ветка. Ана ол полған Польшадағы арачыланис пирген чирлері. Орыс ханның үлгүзи пасха странада хайын полбаан, че харах албин, киліскек тусты китепчеткен. Сынап таа, Польша күзін чидірібіскенде, сах мындох чиде түскен чаачылар 15 муң кизіні тастар-арығларча сүүп алғаннар! Че үр дее полбаанда, хуруғ күл халған чирлерде пазох наа чуртас тамырланып пастаан. Аны пазох чох иткеннер, че чуртас анда пазох тірілген. Анаң пазох...

Че иң не өөн устағларны пүдірчеткен өөркілері полған Рогожтағы Сыырат: 1771 чылда Москвада чума теең хорғыстығ ағырығ хайынғанда, иргі киртіністіглерниң сөөктерін хан үлгүзи мына мында ла чыырға чаратчаң. Соонаң мында храмнар, тигіриблер пүдірілген.

Пүүнгі күнде иргі киртіністіглер прай тилекей чирде чуртапчалар: Польшада, Австро-Венгрияда, Турцияда, Хыдатта, Австралияда, Америкада, Канадада, Боливияда. Пістің странада оларның скиттері орных парғаннар Алтайда, Тывада, Ырахы Востокта.

200 чыл азыра иргі киртіністіглерни чабал хыртыста тутханнар. Хаңан Петр хан странадағы прай религияларны тинни чаратханда, чаратпааны пу ла полған. Тиктең пыролатхан худаи кизілері, үлгүдең чазынмин, 1905 чылда ла чөріп пастааннар. А сағамғы тустағы орыс патриархтарның Тигірибі Никонның реформазын улуғ алчаас тіп чарлаан. 1971 чылда иртірілген чыылығда (соборда) худаиға пазырчаң иргі ондайларны сын ондайларға айландырганнар.

Пиди көрзе, сын нименің тузы ам читті. Че ундубасха кирек, пу тус чидерін көп төллер сағып полбаан, аның үчүн көп хан

төгілген. Харбазығ парған 320 чыл. Пу хорғыстығ харбазығның көлегі, хара ханат чіли, көп кізінің чуртазын туу чапхан.

Оларның аразында Лыковтарның 9 төл пурунғылары полғаннар. 9 төлге читіре көскеннер олар хыри-пазы чох Сибирьче. Хазыр үлгүдең чазын чөрген олаңай кресеннер, Лыковтар пу чирде амыр чуртас табарға килгеннер. Мында оларның төллері Тиши тіп аалны төстеп орныхханнар. Мындағы тайғаларда олар, ағас андарып, ас-тамах саларға чир таллап алғаннар. Тайғадаң полза, тайғадаң ағылып, суғдаң полза, суғдаң ағылып, амыр чуртас төстеп одырғаннар. Че амыр чуртасха ізеністерні наа тус, хуюн чіли, сайбап салған.

Наа пасталчатхан 20 вектің хорығлығ 29 чылы кресеннернің семьяларына көп пулғалыс ағылған. Илбек Лениннің орта сағызы орыннардағы Совет үлгүзін турғысханнарның иртіре хылынғанынаң көп хати сайбалған, уламох туях аалларда. Ана андағ «хыпты» хай пірее кресеннернің тығалах сағызын, пыс-халаххох хыплап парыбысхан. Оларның аразында Агафья Карповнаның ағазы Иосиф Лыков полған. Наа тустың тынызын орта оңнап полбин, худайын арачылап, ол пос көңнінең не чуртирға чарадығ сығарған. Пазығда полары аның маң пирбес махачы хылиина пычактаң пасха полбаан. Колхозха кірерге ол ам даа тимде полбаан, че ызыға парардаң озып, туях тайғада пос күзінең чуртирын таллап алған.

Че көр көрееңер колхозха кіргеннернің чуртазын: олох «Пограничник» тіп аңчылар артельінің члені Федор Иванович Самойловты. Хорғыстығ 37 чылда аны Қолымазар ызарға чарғылааннар. Чаа соондағы чылларда ла пырозы чох кізі, хазинн чідір салып, чирінзер айланған, че аның ибі дее, семьязы даа ол тусха сайбал парған. Чуртазында көп хати сын нимеске урунған Самойловтың үлүзі худай кізізі Карп Лыковтың үлүзінең пасха ба — олох ирее, олох хыртыстаныс. Че Лыковтың үлүзі — пос көңнінең, Самойловтың — кізі чабалынан.

Минің алнымда ікі кізінің чуртазы: хорығлығ 29 чыл оларны саңай ікі пасха чолча тастаан, класс хоостыра топтоғыр турғысхан. Че кем пілче, кемнің хылии сидіктерні тобырарға артых күс алынған, кем халғанчы тынына теере чаачы полған? Кемнің кізее пазындырбас сағызы, өбн сағыс полып, чараан? Пүўн піс аны сағынарох кирекпіс.

Хайди парған пу чылларда Лыковтарның чуртазы? Амды оларның чазыдын кем піске чоохтап пирер? Киречі халбаан — пу чылларны пір күн чіли көрчеткен Карп апсах үреп парған.

Че чох, халған киречі! Киречі — позы Карп Иосифович! Аның кўнўреек ўні, улуг-кічіг чоохтарынан, пленкада халған Япон диктофонына пу чоохтарны пазып алған Николай Николаевич Пролецкий, Абазадағы тимір тапчаң пірігістің тоғынчызы. Шахтер кізі хачанды сомға суурап тоғысха сабыл парған. Аның ибінде пу чапсых семьяның кізілерінің сомнары көбөк. Сомнарда чылығ харахтығ худаы кізізі Карп Иосифович Лыков чалахай поэнаң тіріг ле осхас. Магнитофонға суххан кассеталар апсахтың амыр ўнін піске тіриниң читірчелер, азылчалар пістің алныбыста чазыттығ чуртас книгазының хай пірее страницалары...

Пастағы чоох.

Мағаа сағам 84 час парып одырча. Уралдаң килген худаы кізізі Михаил Иванович чоохтаан нооза, 14 нидиле иртіп парза, 15-чі нидилезінде улуг саай (пришествие) полар. Ол ікінчі миротворнай круг тоозылчатханы полар. А ол тусха пір дее саай полбаза, ўзинчі тим пасталар. Пір тим 532 чыл иртіпче. Иди салылған Пастағы Вселенской соборда, а салған аны худаы кізізі Константин хан. Паза Михаил Иванович чоохтаан хайза, Совет ўлгўзі пырсаай хан төгілісте, хайда-хайдар улуг ўрегде турғызлар. А турғызылып, хан төгіліс паза ўрег тоозылбас. Че көргенде, чох, чуртас пасхали иртче — 40-ча чыл чир ўстў амыр.

Аңдыларның артелі төстелгенде, Ермил Золотавиннің оолғын членге тапханнар. Соонаң аның роды Самойловтар родынаң туғаннас парғаң, палалары алыс салғаннар. Кукольников ол туста прай нимее ээзі полған (адын аның пілбинчем). Пірсінде піссёр киліп, Кукольников пісті чарғаа апарарға кирек тіпче. А піс тіпчебіс, нименің ўчўн чарғаа пирерге? Пісте пыро чоғыл.

Андағда ол Самойловта улуг пыро пар тіпче, аның граница озаринаң палғалыстары көп тіпче, погранзаставада контрабандазы пар тіпче. Олох кўнде Самойловсар пограничниктер чиде салғаннар. Пічік сунчалар. Ма, тіпчелер, хығыр. Анзы хығырып алған — чарғаа алчалар. Иди Иван Федорович Самойловты паза аның кізёзі Гриша Медведевті хаап алғаннар. Хаап алып, турачахта пиктеп салғаннар. Иван Федорович чыртых маймаан тағырап аларға сурынған, вата даа пирерчіксер тіп сурған. Чох, тағырирға чаратпааннар. Ана іди. Анаң, турачахта хона тудып, иртенінде апарыбысханнар. Соонаң ызыға чөргізібіскенер. 9 чыл пиргеннер тіп истілген. Тиктең не.

Ипчилер чистек аларга чӧргеннер. Тайгада ӱс тирӱглӱг кӱзее урун партырлар. Ипчилерден Ағбанзар парчатхан чоҥны сурған одырлар. Ипчилер пӱлбеечӱк полыбысханнар. Ибзер нан килӱп, тайгача тирӱглӱг банда чазын чӧрче тӱп чоохтап пирдӱлер. Пӱс чаачыларнаң хада оларның ӱзине кӱрӱбӱскебӱс. Ағбан индӱре пӱстӱң турачаабыс полған, алай андалар тӱп, чӱс пар килгебӱс. Чоҥыллар. Че полтырлар. Самойловты наа ӱлгӱ индӱр париганда, ол маймаан, читӱре тӱгерге маңнанмин, анда тас алтына сухан полған. Пулары ол маймахты алып алтырлар. Ағбан индӱре маңзырапчатхан осхастар. Оларны палыхчылар кӧртӱрлӧк, пӱстӱң Дмитрий чоохтаан (палыхтап чӧргенӧк). Чар хазында кӱзӱлерге урун парғанда, киречӱ халбазын тӱп, пу чоңны кӧстебин дее аттырлар. Че чаза аттырлар, харын, хан тӧгӱлбеен. Че оларның пӱр кӱзӱлерӱ, салдох чада, хорап партыр. Постары атып салғаннар ба, алай тӱниӧк палығладып чӧрген. Салдох чада, тоозылтыр.

Пу тайғаларда аң теен нӱме толдыра полчаң. Петро Иванович Русаков, аңнап чӧрӱп, он пас ах киик аңдарып алған. Анаң оларны чазырбас па за, сығарар ондай пӱдӱрбеенче. Парыбысхан аразында час итке хунулар чыылыс килгеннер, прай сӧзӱрглеп чӧрӱбӱскеннер. Пӱр дее ах киик халбаан. А сын чи пу арада хайдағ хойығ полды! Пӱрее 20-че чыл мының алнында пӱр кӱнге ле чаллаан чоң сынны ӧӧрнең ӧдӱрчен. Ох, хайран сын, хайди хырылды! Чаллаан чоң айабин хырчаң. Ол кӱзӱлер бе, аң ма?

А пӱс пу чирлерге уғаа ӧкерсӱнӱп чуртапчабыс. Уғаа сӱлӱг чирлер! А мының алнында чуртаан чирӱбӱс ӱдӧк сӱлӱг полған. Кӧргезер алтынзархы кӧлнӱ? Айах чӱли чадыр. Пот хайдағ чирде пӱс чуртаабыс!

А мындағы даа чирлерче иртчен ондай чоҥыл. У, Иренек суғны кӱзӱ чазағ кӱс полбас, Туйғах тағзар кӱзӱ кӱстенӱп сых полбас — чӱкӱм. А пот Развильскай тағзар сығарға чарир, анда тағның паары хузухтан парған, иртерге чарир. Анда хайдахайдар чо-он хузухтар турғлабысханнар. Мин ол хузухтар аразынча пар сыххам, уйа турғызар чир кӧрглеп. Кӧрзем, тағның паарында кизек часпаң чир, пӱске уғаа кӱлӱскек. Тағ паарында огород салчабыс, а пу ачых чирде тура пӱдӱрӱп алғабыс. Амды Иренек суғның хазында чурттығыс. Мында пӱр тағдаң пасха таға читӱре илееде, 2 километрче. Че хунулар паза хабарған арам-арам урунглаанох. А пу Развильскай тағдаң пасти кӱзӱ ирт полбас уғаа чӱкӱм чирлер. Мыннаң андар саңай кӱзӱ ӧтпеең чирлер.

Ікінші чоох.

Ипчині мин 28 частыҥда алып алғам. Амды 24-чі чылын өкіс чуртап парим, Акулинам 61 чылда ўреп парған. Арса, ам даа хазых поларчых, че чічең нимені тустаңаң хара тустаң хызығып ўреен, сыдас полбаан. Ол тусты азынада тимнеп саларына мин хачан даа тың сағыссырачаңмын, саңай тус чох пір чыл даа чуртабаабыс. А ноға андада тустаң хызылғабыс? Прай чоохтап пирим. Ўс чўс артинаң тиинні, аннап адып, хазнаа пиргебіс. Оларның ўчўн салғаннар піске 70 пуд ас, 70 пуд тус. Конторада пічіктер итчең кізі Зяблицкий полчатчаң, а товарлар — складта. Ол піске 40 ла пуд тус позыт пирген, халғанын Самойловтың пабазы сўўп алған теен. Азах чох халғам, складсар чөріп. Чоғыл ла тіп одырча. Соонаң даа пирбеен піске Зяблицкий ол салылған тусты. Акулина аның ўчўн ўреп парған, астаң астап, хысхыны тобырчаңохпыс, че тус чох хайран ипчім сыдабаан. А Самойловтар ол артых тусты хуюда чазырған поларлар, а позын ызыға апарыбысханда, ол тус тикке парған полбас па за.

Пот мин прай сынны чоохтап пирем. 30 пуд тус, ол тус па тайғада чуртирға? Пу чирлерде Евдокимнең хада піс ікөлең анчаңмыс. Аннапчатханыбыс Зяблицкийге истіл парған, килген піссер піс чохта, ибдегілерібіске позынзар килзіннер тіп парыбысхан. Тиинні товарға орнастыр салар пол салған. Ағаа киртін парып, мин маңзырабысхам. Хапха тиин суғып алып, чолға сығыбысхам. Чуртаан чирдең Хыйыр суға теере 2 кўн парғам, аннаң андар 15 пирста ам даа халған полған. Ўзінчі ле хараазын хайди полза чидіп алғам. Сала-сула ла хапхланып алып, чўгўр килгем. Чўгўр килгенде, көрзем, көзенек чарыпчатхан осхас. Зяблицкий иирдөк минің тиинімні, сортнаң паалап, нинчеге турғанын санға кирібіскен. Мин ам даа көні чоохтапчам, ол прай ниме ах сағыснаң иділбеен. Пот ол санаан-санаан, анаң тоосханда, че, тидір, чарир, алымың чоғыл, санас салдыбыс. А миң тіпчем, чох, чоохта, нинче ас килісче, нинче тус, нинче ис. А ол тіпче, че, чарир, санас салдыбыс.

Мин Кучерявкинге пічік пазыбысхам. А кем ол Кучерявкин? Ол пастых полбаан, че аның пічии пасхачыл полған, піс осхастарға полыспас. Сыннаң даа, аның пічии хоостыра прай ниме улам на аарлыға сых партыр. Че аның пічии хоостыра пазох санаанда, пайаағы Зяблицкий алчаас-пол партырбын, тидір.

Анаң спичка пирген, көмес чіп ораап пирген. А паза, тидір, пирчен дее ниме чоғыл. Иди хуруғ хол айлан килгем ибзер.

А кізілер, соонаң истілген, харахатарға толдыра товар алғаннар: ас, тус, чарба ниме. А пит минің 300 азыра тиин полған. Зяблицкий кізінің ады-солазы Давыд Григорьевич полған.

Аның наағында хайда-да сіс полцаң. Соонаң имчілерзер пар килген, ол сісті хыйа идібискеннер. Че полыспаан, олох ағырыгдан үреен.

А мині амдығы чон ахтарда чөрген тіп найлап турлар, хайдаң ахтарда чөргем. Піс Иван Федорович Самойловнаң хада кічигден сыгара хончых өскебіс, Федор миннең 2 часха ла кічиг, а Харитина пичезінең піс пір чылда төреебіс, пір частыг полгабыс. Самойловты ызыға апарыбысханда ла, пістің чуртас чолларыбыс ікі пасха пар сыххан. Мин ахтарның офицері полған ползам, мині піди кізі хаңыртпасчых, неке. Парасхан Агафьяны ах офицернің хызы тіп тиктең не чоох. Агафья ах офицер кізінің хызы нимес, ол христиан кізінің хызы, ол худаы кізізінің төлі.

Үзінчі чоох.

Ам мин сіерге Прокоп айнадаңар чоохтап пирим. Ол угаа көп саай иткен кізі полған. Аны хан тузындох харибге чааптырлар, көп кізі өдірген үчүн. Аны иң не чабал харибзер чазыртырлар (острог), че хас чөрібістір. Иди хасхы полып 8 чыл пойли тайғадағы хыстағларча чазынып чөртір. Хап-орта 8 чыл пазынаң ол, ахтарга хозылып, оларның пастығы пол партыр. Ікі полысчызы полтыр аның. Пірсінің роды Титов, а пасхазын пілбинчем. Олар хайда-да анда, Тастүп суғча, хайынғаннар. Ахтарның отряды прай 20-че кізі полтыр. Тыва чирінзер тизіп паритырлар. А хысхы соох полчаттыр ал туста. Амды олар, санаа турып, Кічиг Ағбан хазында чуртапчатхан Долгополовсар чол сал турлар. Киліп алып, хас парыбызар чазыттыг чолны көзіт пирерге хыс турлар. А Долгополов, парасхан, хайдар парар, тоғыр поларға тың хорыххан. А пу хасхы чонның прайзыны азактарында пысхах маймах, ікізіни ле — сапук. Пу ікөлөннің, тіпче одырлар, азах кирегі үзе тооп партыр, имнеп, чазылдырбаанча, чолға сых полбастар. Яков, хайдар парар, чуртазыннар, тидір, чазылғанча. Ахтар, тізен, Яковха чол көзіт пирер үчүн трехлинейка мылтых пирер пол салдылар. Иди пу парасхан оларға чол көзідерге парыбысхан, че, ипчізіне чоо сагысеырап, читіре апарбиндыр. Айланып, Яков оларға теер маймах тігіп одыр, азырап тур, пулары, тізен, пиленде, пір дее ние итпин, налавкада ла, уйгаа майығып, хорлап турлар. Ам пір күнде Яков Харитина ипчізін Горшковтарзар ызыбысты, а поэы, тізен, пуларны пайаағы трехлинейка мылтығынаң хорат саларға тіп хара сағыс тудыбысты. Ипчізі сыхханни, мылтығынаң көстеп, узупчатханнарны атыбысты. Ух теңені, хорғыстыг орлап, толған тур, а пірсі аң чіли атығыбысты поэынзар. Анаң,

ікізінең андарылып, чабал өдіріс парирлар. А палығлат салғаны чалаазағох ізіксер соплатты. Ам Ағбан хазынча тис парир. Хап-орта пістің турачаабысха урун парды.

Піссер кізі кире хонды. Кире хон киліп, изеннер тіпче. Ол туста хончых Иван Федорович Самойлов ам даа ызыға парбаан полған, а полған ол переворот тузында — ахтарны хызып пастабысханда. Пайаағы кізі чалаастан тур, көрзебіс, көгенегі прай хан. А хончых Самойлов Совет үлгүзі үчүн уғаа харасхах полған. Мин Самойловсар чүгүр пар килдім, килдек, тіпчем, піссер хайдағ-да кізі килді, көгенегі хан на. А Самойлов кізөзінде ахтар чуртапчатханын хачанох пілчеттір, пос арада олар чоохтасхан одырлар. Ибзер айлан киліп, сурчам мин пайаағы кізіден: «Көгенеең ноға прай пычлама хан?» Андада ол кізі піди нандыр тур: «Прай ас пирем сірерге, пір дее ниме чазыр-баспын. Піс граница кизерге париған чоңмыс, прайзыбыс 20 кізі...». Иди пу прай киректі піске ас пирді. «Адым минің Яков Панов, мин сірерөк осхас христианин полчам, худаыбыс пір. Хайди хынзаңар, іди идіңер мині». Андада піс ағаа, пістің Хара сыбыдағы хыстағзар парып, анда чазынып, көөлчегінең хыстап аларға чөп пиргебіс. Амды чіңең ниме тыхтап пирің, чол чоохтап пирдібіс. Парыбысты.

Соонаң кем-де, Хара сыбыда аңнап чөріп, ол кізее урун партыр. Киліп, тайғадағы хыстағда хасхы чуртапча тіп хоптаан. Аны тудып алғанда, пічіктері чох полтыр.

А пір хасхызы, аны Прокоп-душегуб адачаңнар, чуртазында 300 кізі өдір салған ма хайдағ. Кізілерге поэзы ас пиртір аңча өдіргем тіп. А тудып алған аны хызыл пөрік Прокл Казарин.

Өдірістер аразында мындағ нимелер полыбохтыр: тис чөріп, пірсінде ол Мрас суғзар сыхтыр. Анаң Мрас суғда алтын чуғчаңнарға хап-орта пол партыр, а олар аны чүзінең танып салтырлар. Прайзы анда 8 кізі полтыр. Оларны прайзын пілбеске кире ізіртклеп, хайзын чоо саап, хайзын пычактап, алтын алчаң шурфсар кире тастағлап салған. Чууп алған алтыннарын сұғынып, Бийск городсар чол тут сыххан. Ол чолча париғанда 17 кізее урун партыр, урунған чоңны прайзын, киречі халбазын тіп, хыр салған. Ибіре ол нимелер тың истілчең, прайзы анынаң халтырада хорыхчаң — аңнаң пасха нимес ачыннаң. Паза полбаанда, үлгүні хызааннап, сурын турлар, хыйа идіңер аны пістен. Қирек чабалдаң чабал ла полып одырған. Ол аңның кізі өдірген күнде көңні чарып парчаң одыр, іди собнаң ипчізі чоохтаан чарғыда. А ипчізі поэзы кем полчатханын пір дее аспаан. Чарғылаанда даа аспаан. Кем-кем полған?

Ол айнаның күмүс ілчірбезі полчаң одыр, а пічіктері чоғыл. Хачан тудып алып апарчатханнарында, сала ла тыстанған одырлар атып салбасха. Пілбинчем, хайди ол кирек пол парған, че пір чирде, суура толғанып, пус алтына сегірібістір, анаң пус алтынча тизібістір. Тударға полып, иледе істестірлер, че таппааннар, хуруғ хол айлан килгеннер. Соонаң айнаны позыдыбысхан кизілер, пістің турачаабысха орта полып, хон парғаннар. Прай пу нимені піске олар чоохтап пиргеннер. 8 чыл, тееннер, тайғаларча үлгүдең чазын чөртір. Ол нимені чоохтаан кизілер үзөлең полғаннар, пастыхтар ба хайдағ. Тееннер, піс пу айнаны тударға даа нимес, өдір саларға килгебіс. А тудып алғабыс аны хончатхан чирінде, істезіп алғабыс. Че тизібісті пазох, угаа көйтк айна. Атхан ух холына ла тееп парған.

Төртінчі чоох.

Пілбинчем, кизілер килчеткені чахсаа ба, чабалға ба. Чүреemde пір дее амыр нимес. Көргебіс, Хыйырда палаткалар толдыра турғлабысхан, 60-ча кизі хайын тур, соонаң тура пүдір сыхханнар. Күзім минің хораплача, хайди Агафья чалғызан халар: тайға чирі нооза. Тигі чыл ікі пиче, олар Натальянаң, суғ хазында турачах пүдірчеткеннер, тоос полбааннар — Наталья үреп парған. Алтынзархыда харындастар тура турғызарға пастааннар, а Дмитрий прайзынаң пурун тигі чирзер парыбысхан, амды пот...

Николай Журавлевты искезер бе? Килген ол пеер пу арада чуртапчатханнарнаң хада. А соонаң газеталарға ызыбыстыр, чахсынаң ыспиндыр, хомайдаң ыстыр. А пістең нанчатханда, мин аны пазох килерзің теem, хай киліссе. Аалла, теem, кил тур. Андада ол, Песковнаң чөптезіп алып, хада кил турлар пеер. Киліп, тидір, хығырғазың нооза, мына килдім. А мин тіпчем, я, хығырғам, кил пар, хай киліссе.

Мына кірес сыйлап пиргеннер мағаа. Анаң Песков, одыр пеер, тидір, чоох чоохтазарға. А мин ниме чоохтазам, ол прай чооғымны пічікке кирип одырча. А Николай Константинович Журавлев піди чоохтан тур, мин, тидір, чабал иттім ме, газеталарға ыхлап. А мин ағаа нандырғам, чох, чабалға нимес, чахсаа.

Пот піс, теem, пос чоныбыстанар ниме пілгебіс? Тіріглер бе, чох па? Олар даа пістеңер пір ниме пілбин чөргеннер. Тооза үреглеебіс пе, чох па? А піс, оларны хачанох үреп парғаннар тіп, худайға пазыр турадырбыс. Амды, тізең, Анисим, пістің чобағлығ чуртазыбыстанар хығырып алып, семьязынаң хада ылғап одыр полар. Андада Анисим піди теem полар: «А нимее сірер ылғап одырзар? Ылғабаңар, тохтаңар, харах чазы хыйал-

ға полысчы нимес. Пот мин позым пар килерге андар, позым көр килерге, хайди пол тур анда пістің чоныбыс, сынап килісті бе андағ хорғыстар тобырарға. Арса, газетада пасхан нима тайма даа». Сах іди теен полар Анисим.

А Песков, сурағлап-сурағлап, пічин не пазарға маңнан тур. А Журавлев теен кізі паза сынмаан сурағлап, тапсабин на турған. Хачан Песков пасха газеталарға ысхлабысханда, посылкалар кил сыхханнар, аннаң-мыннан, аннаң-мыннан. Піс-сер чон уғаа көп кил сыххаң, прайзына алай тоғазарға кирек полыбысхан, алай пісті көріп аларға, пілбес. Андада Лев Степанович Черепанов Песков сірерзер уғаа чахсы хылынча теен, улуғ хайығ салча сірерге. Та-а, пілбес...

Мин чох пол парзам, Агафья чалғызан халза, Анисим аны тастабас тіп сағынчам. Ол пісті хада чуртирға тың хығырча, че олар хазнадаң пенсия алчалар. А піс хайди чуртирбыс? Хайди пөгілер пу сурығ, пір дее кізі пілбинче. Олар ахчадан чуртапчалар, а піс — ахча чох — пасхабыс ана ол полчадыр.

Піс «Лебедьке» сыхханда, чазынмаабызох. Пот хурт, пілчезер, я? Палыхха пилен хурт тастап пирзе, ол аны азырыбысча, анаң ол палыхты сөörтеп турлар. Хурттың үчүн палых пар халча. Хармах адалча ол нима. А хармахха ілін парзан, азырлычааң чоғыл. Пот алтын чуғчаннар идөк.

Пістіңнернің аразында пу хармахха хаптыртхан кізі асхынах, пірее-пірее ле. А кем хармахха орта поларға хынминчатса, алтын чуғчаң чирдең табыраанча тизерге кирек. Тиспезе, хыйалға кір парар. Пот кізі холына алтын кірзе, хурт чіли, азырыбысханың пілінмин дее халарзың.

Аннаңар піске тееннер, тизіңер мыннан, алтыннан оортах арах орын таллап алып, чуртанаң. Анда ол туста Кукольников кізі полған. Аны соонаң харибгеөк чазыр салғаннар — хада тоғынған чонох тоғыр нима-де пүдір пиртір. Ана ол кізі піске колхозха кірерге чөп пирген. Ол теен піске, прай чон колхозха кірче, парааңар.

А піс оңнап көрзебіс, хайди сизінгебіс колхоз теен нимені, идөк киліс парған. Налог, налог, прай ла улуғ налогтар. Кукольниковтар сыдаспаан, колхозтаң сығып, алтын чуғчаннарзар килерге чачын алып алғаннар. Иди олар тоғысха кірібіскеннер, а піс — пеер. Парыбысхабыс табыраанча — иди чаратхабыс. Соонаң көрзебіс, сынап таа, кирек колхозта хомай: көп кізіні ызыға ысхлап турлар. Тоозылбинча ол кирек. Көзенек, көзенек, көзенек. Тохлат ла турлар, ысхлап ла турлар. Сыдаспааннары алтын чуғчаннарзар пічік алғлааннар. Минзер дее килгеннер, тохлатчалар — 4 кізі міні хаап алған. Хона тут-

ханнар, иртенінде, чахсылары тудып, позыдыбысханнар. Чараай. Че піс ол тусха кізі өтпес чир таап алған полғабыс, табыраанча парыбысхабыс. Чуртаабыс хорғыс чох герман чаазына теере. А хачан чаадаң тискеннерні табарға тибес тілеглер пасталыбысханда, кізі өтпеен пір сұғ даа, пір тағ даа халбиныбысхан. Пісті дее таап алғаннар. Сурчалар, кемзер, нинче кізі чуртапча, нинче чыл чуртап одырзар. Олар самолетнаң учух килгеннер. А піс Иренек сұғда чуртаабыс ол туста, ас-тамах нименің, яблахтың түзімін чахсы алған полғабыс. Яблахты пір муңча көнек кұрүпке ур салған полғабыс. Ұс кұн пазынаң килербіс тіп чахаан салғаннар. Піс хайда-хайдар ұрүк парғабыс. Харын, ұс кұн пазынаң килерлері пір чыл пазынаң пол парған. А піс ол тусха хачанох улам на туюх наа чирзер көзіп алғабыс. Килгеннер олар пір чыл пазынаң, пір нидилече пісті көрглееннер. Таппааннар. Анаң Телецк көлзер парыбысханнар. Тапхан ползалар, пілбес, хайди хылынарчыhtar. Чахсаа полбасчых, чабалға поларчых. Аның соонаң олар пісті иледе көрглеен одырлар. Че тайғада кізі хачан даа өтпеен чирлер табылғанох, ол чирлер пісті кізілер хараанаң көп чылларға чазырғаннар. Андағ пір туюх чирде піс прайзыбыс ұс харындас паза сват Елизар Иванович кирі пабазынаң чуртаабыс паза пір дее кізі чох полған. Демьян Житников, тізен, индіре арах чуртаан, ипчізі — Устинья.

Пүүл Новосибирсктең килген чон пісте аалчы пол парғаннар. А оларнаң хада пір хыс полған. Піс аны халарға тың күстеебіс. Хада яблах одыртып турарбыс тіп чөптеебіс. А ол пір дее чөпке кірбеен. Пот кірөске ле түспеен ипчі полған, чиит ам даа, худай киреен пір дее пілбинче. Пір дее чөпке кірбеен — ічем-пабам ылғирлар, тіпче. Көңнібіске тың кірген ол пала, кірөске ле түспеен, че хайтпасчых, түзір саларчыхпыс, піске ние. А наныбысханда, прай чонға чай салтыр позын позытпаабыс тіп. Андада аны паза ибден піссер позытпін сыхханнар. Ирі пар ба хайдағ, ирі позытпіндыр аны. Піске ачынып, ылғаан одыр.

А паза чічен ние итчең ипчі хада чуртирға килерге пол салған. Апрель айдаң пенсияа сығыбызарбын теен, анаң піссер саңай чуртирға килер осхас.

Паза хоос хоостачаң ипчі, ады-солазы Эльвира Викторовна, ідөк чуртирға килем тіп парыбысхан.

А піс мыннаң пір дее хайдар парбаспыс — төреен чирібіс нооза. Сергей Петрович Черепанов, газетада миннеңер хайдахайдар улуг чоох парча, чоохтаан. Мині хайда-да хас чөрген тіп, ахтарда офицер полып чөрген тіпчелер одыр. Офицер теені

анзы тайма. Хачан переворот полчатханда, революция паста-
лыбысхан. А пісті пу арадағы чон хачан даа чахсы пілчен, улам
на Мрас сугдағылар. Пот Самойлов Иван Федорович, амды ол
Таштып чоғархы аалда чуртапча, пістеңер ол прай ние піледір:
хада чуртаабыс, хада ѓскебіс.

— Карптаң піс, ипчі алғанча, Тиши аалда хончых чуртаа-
быс, ол хачан даа ахтарға хозылбаан, кізі ѓдірбеен, хачан даа
ас-тамах таарып чуртаан кізі полған. Соонаң мині ызыға апары-
бысханнар, а ол, тізең, худайға арығ киртінізін арачылап, кізі-
лердең оортах туюх тайғада чуртирға чаратхан. Ам, киріп
парып, мин піди сағынчам: Лыковтар сын хылыхтарын прай
чуртастарынча апарғаннар, киртіністерін пір хати даа сай-
бабааннар, сатпааннар. А мин, ұлғұ хоостыра полған үчүн,
чуртастан хазыр ѓс алғам: көп чыллар Колымада иртіргем. Ол
чылларны сағысха кирзем, ылғидырбын. Анзы сын полтыр —
кізі пір ле хати сын чолын хыйыстырза, прай чуртазы сайбал
парча... Иван Федорович Самойловтың пленкадағы үнінде чү-
реенің ачин сах мындағы чіли пілдіртпче.

...Николай Петрович Пролеткийнің ибінде мин пір ле кўн
чуртабаам — иледе кўннер алнымда ұлдіре чатхан япон кассе-
таларын хатап-хатап тыңнап одырғам. Иди хацанох ўреп парған
Карп апсахтың чазыттығ чуртазы алнымда хайхастығ азыл
турған, чоохтаң чоох, тізең, тохтағ чох урылчатхан.

Че кирек пе пу прай чоохтарны чонға читірерге? Хайзыла-
рын ам даа істезерге, хайзыларын сыныхтирға, хайзыларына
киречі табарға кирек. Че пір ле нимені мин ікінчілебеем: Карп
апсах сын нимес чоох сығарбас, ағаа хоза, диктофон тоғынчат-
ханын ол пілбеен...

1988 чыл. 3 август.

Тайға паарына түзібіскен сөрѓн таң иирнің чағдапчатханын
пілдіртче. Агафьяның турачаанаң оортах салған таған тадылығ
чысты ибіре чайча. Отха ўзўрлеп салылған одыңнар көнек түбін
чабас тіллерінең чалғапчалар. От ибіре одырчыхха узун арах
игеен ағастар салылғаннар.

Пір сѓснең, бивак. Бивактағы иреннер ииргізіне азырал
хайнатчалар. Тушенканың тадылығ чызы кізі харинн хылчых-
тапча. Пўўн Лев Степанович — ѓѓн повар. Угре сусчаң узун
самнағы холында чѓр. Аның полысчызы Игорь Павлович яблах
ардыпча. Кинооператор Александр Матвеевич игеен тахпай-

ларны хузух алтындох чар парча — хараагызы узун. А отха одын салар кирек пўүн профессор Ушаковтың холында.

Піс Ольга Ивановнаның суғ хазынаң ам на айлан килдібіс — кип-азах чуурға чөргөбіс. Бадан оттың пўріне сөргөөн сабынның чызы кізі хариина истіг сабылча.

— У, сіерернің мында улуғ тоғыс парча? — көнектегі татхынның чысты тартынып, ойнапча Ольга Ивановна, — а піс анда маңзырабинчабыс.

— Ізе, андағзар... — кўлімзірепче Черепанов.

— Тузында килдінер — өскілерні отхарарға кирек — истілче көгліг ўн хузух алтынаң.

Александр Матвеевич ойнабохча: өскілер тохтар, кўнөртөк хазың сібіргілерін тастап пиргебіс. Амды сырып кирее ле топтайысча. Арда, ол сібіргілернің ўчўн хол-салааларыбыс таа ээлбинчеткен осхас. Че анзы хайтпас. Палғирға ла маңзырапчабыс — вертоледыбыс чиде салар.

Пу тағлыг чирде от чоғыл. Чабыс отты саап, көпен ит полбас. Өскілернің чалғыс азығы — хазың пўрі. Піс пилетеен хазың көпеннер хойығ пўрліг ағастар аразында көрінглебиндеече, че соох хысхы килібіссе, аннаң артых азых чох полар.

Пўўл Агафьяның прай пис өскі. Уламда турған от чох паза чалғысханға анча мал көбөк. Че ікізін ол тутча итке, ікізін — сўтке. Пірсі соол парза, пірсі саалча. Хучазы, тізең, чоон мўўстіг ах өскі пик иділген хазаада. Хазааны пик итпезе, стелерін сўсклеп салғадағ. Пасхалары — пағда. Малны мында пойли тут полбас — аңнардаң хорғыстығ. Пағдох отхарылчалар, пағдох суғарылчалар. Саалчатханы пағдох сўт пирче. Ээзі аны иир сай саап турадыр.

Пўўн дее аның хырында хара плат тартынған ипчі, тізекти одырып, хайынча. Холында пір литр синінче кружка. Хулахха сўттің сыңырааны истілче.

— Агафья Карповна, — чағдапча аныңзар город чуртағчызы Ольга Ивановна, — а мин саап көрим ме?

— А паза даа сўді халбады, — нымзах кўлініп, пыросынча Агафья. Анаң аар пілдірібіскен ідізін алнында тудып, піссер пас киліп, сыйлапча:

— Тадылығ...

Аның холындағы ідіс ап-ариннаң чалтырабинча: пайаа мал ээзі аны істін от пўрінең не чыхслабысхан. А мин, өскілерні суғарчатханда, анзын хап-орта көр халғам. Амды, тізең, полар ондайны таппин, чідірін пардым, «э-э» ле полып турчам. Ольга Ивановна ідөк: ниме тирі табылбинча. Че Игорь Павлович

аның холынаң ідісті аарлап алып алған. Көмес амзап пиріп, чағлығ ирнілерін күлініп чысхан:

— Ух, хайдағ тадылығ ниме!

Агафьяның сырайында брініс чараан.

— А мағаа? — сурынған Лев Степанович.

Өскінің сарығ сүді чалбах ідістің чарымынча ла. Пірее ікі ле стакан полар, неке. Че Агафья Карповнаа аалчыларнаң ол даа синче азығынаң үлезерге истіг. Ол, күлініп ала, ағаа ах кружказын сунча. Ус-төрт ле морсымның оортам иткен Черепанов, ирнілерін чызып, махтапча:

— Ух! Москвада мындағ морсымны хайдаң аларзың!

Ипчі кізінің тоғызы иирде көббк, піснец чоохтас турарға маң чоғыл. Агафья парыбысхан.

Игорь Павлович харахтарын піске нымхыдыбысхан:

— Эк сірерні! Мындағы кірдең хорыхпаңар. Сірер столовай-ларда азыранарға хорығыңар: дизентерия кирее пойли. А мында ап-арығ кии! Операция итчең орыннаң даа төрт анча арығ. Тайға кірінде микробтар чоғыл!

Медицина наукаларының докторы, профессор Назаров Лыковтарда пастағызын 1980 чылда пол килген. Полған ол октябрь айда. Имчі оларның хазыхтарына сағыссырап килген. Айланыста аның сурынызы хоостыра Хызылчардағы крайисполком бнетін чарадығ сығарған: туюх тайғада чуртапчатханарға килген кізілернең пойли тоғазарға чарабас. Ағаа хоза, тайғадағы улус хазых чуртир үчүн, чонға алаанча ла сағба идерге чарабас.

Назаров прайзынаң ырах паза тирең көрген. Ол сизінчеткен: кізілердең саңай чара чуртаан Лыковтарны пиртіктер паза соох ағырығлары ла иреелеченнер. Че чуғынчах ағырығларға тоғазарға киліспеен. Аннаңар оларның иді-ханы, андағ-мындағ микробтардаң тоғыр харбаспин, позазын саңай позыдыбысхан. Ол поза медицина тілінде иммунитет тіп адалча. Иммунитет чох кізее олаңай даа ағырығ хорғыстығ — табырах пар халча.

Че крайисполком чарлаана журналисттер хайбааннар, Назаровтың сизік пиргенін нимее салбааннар.

Чапсыс! Хайхас! Кем пілбинче пу сөстің тадині! Манзырап пазылған статьялар пірсі пірсінің соонаң Союз газеталарында сыххлап сыхханнар.

Прайзына чапсых, прайзына хайхастығ! 50 чыл кізілернең тоғаспин... чарым век кізілердең оортах... Кемнер? Худай кізілері? Артых харыннар? Улгүдең тискен чон? Алай читіре бдірбеен ахтарның артхан-халған оохтары?

Я, чылдаң чылга пісті пір тиң төбй чуртирға үгреткеннер. Пір тиң тоғынарға, пір тиң сағынарға, пір тиң хылынарға. Пістине төбй нимес чуртас хомайға саналчаң, пістине төбй нимес сағыс төзінең хырылчаң.

А мында, көріңер, саңай пір семья! Пар полтыр Сибирьде андаң кизи пасаан туюх чирлер — анда пасхаçылларға уйа саларға пойли. Че кем чаратхан? Че нога оларны тоғысха сурбинчелер? Нога чарғылабинчалар?

Ана хайдағ сағыстар, сурығлар, хайыныстар төриткен пу чапсых искіріг, ана хайдағ полған пу семьяны хыр салған өлімнернің чазыды. Пыро сенсацияда? Чох, пыро искіріг иткен кизілерде. Кем пілгендір иди поларын. Кизілер чахсаа харасханнар, чабалга айлан парған. Прайзын хайхатхан пасха кибирліг чуртас, пасха ондайлыг кизілер, пасха худаилыг киртініс. Клеткедегі чапсых аңнарны чили, Лыковтарны көріп алар үчүн пеер, Иренек суғның хазынзар, көп чон кил парған. Киче, тайгача, суғча — вертолетнан, чазағ, кимеліг! Хайдағ ла чол ағылбаан оларны пеер.

Хызының чооғынан, ол пастағы чылларда пабазына пірееде көп кизінің алнында чоох тударға килісчен. Кем не оларда пол килбеен: туристтер, геологтар, олғаннар, аңнирға чаллаан чон, чапсых нимені көрглечен кизілер.

Амды пу улуг семьядаң чалғыс Агафья ла тіріг хала парған. Пасхаларын олаңай грипп теен ниме апарыбысхан. Анзын Назаров имчи ікинчїлебинче. Ирткен чылда Агафья Карповнаның салаазынаң алған хан, өнетін сыныхтағ иртіп, хомзыныстыг сағысха түзірген. Аның чуғынчах ағырығларға тоғыр турысчаң имунитеді чох полтыр. А пўўл, тізең, Игорь Павлович аның тамырынаң хан алып аларға ізенче. Че ол сидік ниме: худай кизілері постарына пір дее хол тендірбинчелер. Оларның сағызынаң худайға киртінминчеткеннер «кірліглер».

Мағаа анзын сизікке хабарға табырах киліскен. Ікинчи күніндөк Агафьяның мойнындағы ілчїрбезін чағын көріп аларға сурынғам. Палыхтың пил сөбгїнең нинчеген ниме уғаа пасхаçыл нооза. Минің сурынғанымнан, худай кизізі ілчїрбезін суур пирген. А мин, пил сөбгестерін көмес-көмес тее тутхлап алим тибес, холым сунғам. Че кинетін ээзі ілчїрбечекті төдір тартыбысхан. Сизік хаппин, мин холым аның соонча сунғам, а ол, тізең, өөр...

— Чарабас, — пыросынып күлінген Агафья.

— Сїрер худайға киртінминчезер нооза. Мағаа пірсінде хол чуғчаң ідісті ардат салғаннар, андар суғ хос пиргеннер. Арда, ол тимірни тастабызарға киліскен. А мин хайди аны хызарта өртеп алам, анаң хара суғда чайарға кирек...

Ол сыынаң хол чуурға тайға кизізі тостан иділген чумашканы тутча. Андаг идістің пурнычаа парох. Агафья сорғазын көмес түндерибіссе, суу пойли ахча.

— Анисим чоохтаан, пенсия аларға чарир тіп. А пабам чаратпинча, ол айнаның көйтігі тіпче. Кізі поэын поэы азырирға кирек, кизі холы теңен нимені піске чирге чарабас.

Ана андаг «чарабастар» Лыковтарның чуртазында көп. Хайзын худаайлары салған, хайзын — постары, хайзын — тайғадағы сидік чуртас.

Игорь Павлович амохтын сағыссырапча: анализ кирее пүтпин халбазын. Пу имчілер сыныхтазы көп ниме көзідерге кирек, а өбөнінде, Агафьяның килер-полар чуртазын: чуртап полар ба ол кизілер аразында? Сыдазар ба чуғынчаа ағырығларға?

Сала алнынзар кіріп, чоохтирға кирексім: хачан пісті мыннан апарыбызар вертолет, тайғаа толдыра күүлеп килгенде, Игорь Павлович мині Агафьяның турачаанзар табырах чүгүрерге чахыг пірибіскен. Тимде турчатхан рюкзагымыны халдыр салып, мин анынзар маңзыраам. Туразар кірзем, Агафья тамырынаң хан пирерге тимнен салтыр, че тамырын хыза тударға мағаа ла чаратча. Игорь Павлович, тізең, стерильнай шприцті тоғындырарға тимде... Ур дее полбаанда, имчілер өнетін тимнеен сүлейкечекке хара-хызыл хан тол парған. Агафья Қарповнаның сыданчаа хылиина пазох ла чапсирға киліскен: чітіг іңе аның тамырын өтіре хазапчатхан туста (а ол андаг нимені хачан даа көрбеен), ирнілері сала даа тартыла түспееннер, көксінең сала даа өстеені истілбеен. Көблче кўлініп одырған ипчі, пір дее ағырсым ниме полбаан чілі. А минің чўреемні, ам даа улуғ чазыт полып, пір ниме хайнатча: ноға анча чонның аразында ол мағаа ла холын тударға чаратхан? Алай ипчөк кизі полчатханымнаң ма, алай туразын төбле чууп пирчеңнең ме, алай улуғ чоохта ікөлең удаа одырчатчаннаң ма? Пілбес. Че пір сылтағ сынға төбй пілдір парадыр, — а кирек полған піди...

Пірсінде ол мағаа книгаларын көзіт сыххан. Иң не чоон книганы хазыра азып, иргі славян тілінең хығыр пир турчаң.

— А сірер пу тілні хайдаң пілчезер? — сурча.

— Угренгем, — нандырчам.

— А поэынарның тіліңернең пірее ниме чоохтап пиріңер, — сурынча. А мин, тізең, хакас тілін истерге хынарын пір дее сағыбаам. Иди ол пістің чоннаңар көп ниме сурағлап алған, чоох-

чаахнаң иледе одырҕабыс. Аның мөңіс үні хулаама ам даа истілчеткен осхас!

— Піске кізілер көп чабал иткеннер, — чоохтапча ол, — Мрас суғда чуртаанда, үлгү дее хызааннаан. Заготконтораа аң теерізін апарзабыс, чіп тее пиргеннері чахсы. Асха-тусха чоо хызылҕабыс, пылаттырыбысчаңмыс. Соонаң егерьер Евдокимні ат салғаннар. А хысхызын чабаллар албығаа сыынчаңнар. Пірсінде ікі чоон кізі килген. Пісті сырайыбыснаң стенезер турғыс салып, пазыбыс үстүнче мылтых тазылатчалар. Албыға хысханнар, че пістің хайдаң албыға... Піс аңнабинчатхан чонмыс нооза. Піс хачан даа ас-тамах таарып чуртаабыс. А пот нинче чуртапчабыс пу чирлерде, а піске алтайлар паза татарлар чабал иткеннерін сағысха кир полбинчам. Пабам удаа чоохтанчаң, татарларға тоғасхам тибес. Палты пирченнер, тус пирченнер.

«Татарлар» тіп олар хакастарны адачаң полтырлар. Соонаң мин кізілердең искем — Лыковтардаңар пу арадағы чон хачанох пілчеттір, че хачан даа оларзар сыынмаан. Амыр хончых кізее ноо харығ полчаң? Хайдағ даа худаилығ, хайдағ даа тілліг, хайдағ даа ондайлығ полчат, амыр ла чурта пістің чирібісте — чирібіс пістің прайзына чидер, тайҕабыс пістің прайзын азырир. Мына пу аллығ сағысха төстеніп, хакас аңчылары пір дее хати кіріспееннер оларның чуртастарына. Аннаңар улам на кўлкістіг пілдірче, хайди 79 чылда пу семьяны «асханнар», анаң, кил, прай странаңа, чапсых искіріг чіли, чайғаннар, а пістің хайран хакас чирібісті саңай сас, саңай туюх чирлер тіп хоостааннар... Сағамғы туста иргі киртіністіглернің кіні — Москвадағы Рогож Тигірибі — чапсых саннар пирче: пістің странада ла Лыковтар осхас пустынниктернің саны 27 муннаң хачанох ас парған. А пу алынча семьяларның на саны, а аал төстөп, хада тудынчатхан кізілернің саны чи? Тывадағы Ізеп түбі монастыр, андох Чадырах аал, Тағлығ Шор чирінде — Тастығ аал, Килін аал... Хызылчар алтында — Луговатка паза Листвяк скиттер... Ұр ниместе Минсуғдағы Мартьяновтың адынаң музейде наа зал азыл парған: иргі киртіністіглернің сын книгалары. А тапханнар оларны Усин тайҕадағы пір тастал парған чуртта. Чурт ибіре — тастал парған таарығ чирлер, чурт істінде — пір позығ даа чох иткен кил соҗчаң станок... Кемнер полғаннар чурт ээлери? Амды ол хачанға даа чазыт полып хала парар. Че Лыковтар осхас пустынниктер полғаны пір дее ікінчілестіг нимес.

Алай мына мындагох поларчых кізілер «асхан» семьяның чуртас чорығының түгенцізі? Төлі чох семья хачан полза тоозылыбох парарчых, хачан полза чурттары ідөк ээн тура парарчых.

Че ол поларчых пос ондайынаң, пос ағынынаң. Пүўингі күнде, тізең, Карп апсахтың улуғ семьязынаң чалгыс Агафья ла хал парған. Пасхалары прайзы, төрт кизи төртинең, чуғынчах ағырыға сыдап полбин, үреглеп парғаннар. Кем пыролығ лу өлімнерде? Нимее кіріскеннер оларның чуртастарына, нимее сайбааннар оларның уйаларын?

Амды, чыллар ирткенде, хакас чонның аллығ сағызы прайзына үгредіг полар тіп сағынчам. Кизи чуртазына кіріспеең, кизи ондайын аарлап пілчең чонға пустынница теен худай ипчи дее чахсы хылынча. Прай ниме чир үстүнде алымның полтыр. Алай хара пас чоным оларға пір тамчых чабал итпееңине нандырған ма, пілбинчем, че анча кизиниң аразында ол ноға-да мағаа ла поэна теңерге чаратхан. Иди піс Игорь Павловичнең ікөлең не Агафья Карповнаның тамырынаң өнетін сыныхтаға ханын алып алғабыс...

Игорь Павлович Лыковтарның семьязында имчилерден ин не киртиңистіг кизи. Че ағаа олар пір күннең не киртин парбааннар. Пастағызынаң сыгара ағаа пуларның көксі-тынызын тыңнап таа аларға киліспеең. Тастынаң на көріп, тыныстары, чиділері ле хоостыра сизік хаап, имчи кизи ағырығларын іле сыгарған. Ағырыбысхан тустарда хайдағ оттарнаң имненчеткенин сурастырғлаанда, поэна көп туза ниме алып алған. Оттар киреең өтіре пілчеткен кизи хоза чөптер пиргенөк, че таблеткалығ имнерге пулары киртинмееңнер. Хайди идерзиң, киртиніс табырах төрібинче... Чыл сай килчеткен имчи хайдағ даа тоғыстаң чалтанмачаң: ағас андарып, одың игеп, лабаз пүдіріп, яблах хазызып полысхан.

Кізее көп ниме чоохтабас туюх хылыхтығ тайға кизілері аның ах сағызын көннелеріне алғаннар, че имчинің поэзыин үзінчи тоғазығда ла сурғаннар. Кирек піди полған: орай иирде холын, пала чили абыдып, Агафья тура істинче аар-пеер чөрчеткен.

— Ниме пол парды? — сыдабаан имчи.

— Холым көйче, — нандырған анзы.

— Піс андағ ағырығларны парафиннең имнепчебіс, — үтертен Назаров.

— Ит көрееңер бе?

Парафин свечілерни тимір ідізекте хайылдырыбысханнар, ізиннеңок холына чапсырыбысханнар. Ур дее полбаанда, Агафья күле-чала:

— Ағырбинча... Амырап парды...

А 1984 чылда Карп Иосифович азаан пиртіндір салған. Геологтар пастыра ол Назаровты ла хығырарға чахаан. Сағба

читкендөк, Игорь Павлович сағамох чиде түскен. Анынан хада Хызылчардағы травматолог килген. Ікі имчі оңнап көрзелер, апсахтың тізектегі мениск сиірі сайбал партыр. Иптіг салған гипс аның азаан табырах чазылдырған. Соонаң Карп Иосифович тайғача пір дее ахсабин даа чүгүр чөрген...

Че мына тағанда тіккен үгре тимде. Столыбыс — хузухтаң кирткен узун чардылар. Суум-саам, самнах-идістер сығдырасча. Сибер кискен халас, пастағы күннердегі чіли, үүлдіре чатпинча. Пүүн аны үзүрлепчебіс. Пайаа санаанда, 6 ла булка халтыр. Пір «кірписті» амох үледілер, пасхаларын Лев Степанович Ольга Ивановнаның холына пирче:

— Вертолетха ізеніс чоғыл. Амды пу іпекті сірер үзүрлирзер, устағ холыңарда ползын...

Үгре соонаң тимір чірчелер сығдырасча. Көнекте хайнапчатхан чей харағат пүрліг.

— А сахар чоғыл ба? — сурча Ольга Ивановна. Хараанан столда ах нимеліг хапчығасты көрглепче.

— Чоғыл, — нандырчалар ағаа.

— Эйлер, хайди поларбыс, — ойнапча Александр Матвеевич.

— А ниме нимес, — амыр тапсапча Ушаков, — мин сірерге углеводтарның сайбағ сариларынаңар лекция хығыр пирем.

— А ит тоозыл парза? — сурча кем-де.

— А белоктар кізее пірееде харығох полчалар, — узаратча профессор. Аркадий Сергеевич Москвада Тиксі Союздағы Астамахтың ондайын пілчең институтта тоғынча. Аның тоғызы — космостағы медицина.

— А прай ниме тоозыл парза? — ойнапча кинооператор.

— А ниме нимес. Андада мин астас киреенің тузазынаңар лекция хығыр пирем.

Прайзы хатхырысча. Анзы андағ, экспедиция чоңының аразында мөніс кізі чоғыл. Че прайзы пілче — сынап вертолет килбезе, сидік килізер. Сүүледе чаған наңмырлар суғлар кизіре кичіглерні сайбап салғаннар. 28 километр ырағы геологтар аалынзар чидер ондай чоғыл. Иреннер пүүн суғның тиреңін синирге чөргеннер: узун түрейліг маймахтығ ирт полбас. А киме-ноо пістің чоғыл. Че іди дее полза, пірдеезінің көңні түс парбаан. Ізенчелер — пірее ниме пүт парар.

— Мин пірсінде поэма сыныхтағ иткем, — чоохтапча Аркадий Сергеевич. — 20 күн чалғызан Тывадағы Тоджа көллерінче чүс чөргем. Чічең нимем: плине итчең ун, яблах уны, нымырха уны, сүт уны, көмес сахар, чеснок, муксун, чачынға ораалған хуруғ үгрелер, кашалар. Пір дее кілебеем: иртен плине пызырчаңмын, орты күнде — үгре, нирде — каша. Калорий толдыра!

— Анзы андаг, — тоғыр полбинча Губарев, — че мин итке хынчам. Сибирьде өскем нооза.

— Э, күлүгің пар полтыр. Хоосха күске чох хоосха нимес. Тайгада пүрүңкү табырах түзібісче. Аннаңар азырал киреенең үр айғазарға киліспинче. Чоох-чаах аразында от хыринда одыарға истіг. Иирдегі хайынызын тоосхан Агафья мындох.

— Агаша, — сурыңча Лев Степанович, — чоохтап пир пазох, хайди хоосхалар аңнап чөргеннер.

— Полған, полған,.. — күлімзірепче анзы.

— Огородыбыс пістің ачых чирде нооза. Ас-сула пысхлап пастабысса, күскелер уғаа чархастығ полчаңнар. Мині хада-рарға ла ысчаңнар. Че күске, ол көйтк ние, харах көзіне итпинче, чазынып итче, мааннап өскірген тамаабыс хорап ла парчаң. Паза полбаанда, пабама ікі хоосха ағыл пиргеннер. Олар күскелерні табырах хайындырыбысханнар. Соонаң тиинге аңнап пастааннар. Албыға даа ағылчаңнар. А пірсі чылан сөзір килген, тістерінең поо тут салтыр.

— Агаша, а пүүл аң ние мында хайынған ма?

— Полға-ан. Тігіне тігі огородты аба палазынаң хада тип-сеглеп парған. А пірсінде суға парғам. Анда аба палазын чуупча. Мин, пір дее суум-саам итпин, табыраанча, нан килгем. Мылтиим хаап, пазох чүгүргем. Хуйдырарға атхам.

— Бр-р, аба! Мин, тоғас парған ползам, тал парарчыхпын, — хараан улуг көрче Полетаева.

— 40 чылларда пабам тоғас парған. Харбасханнар. Чадап ла поэп алған. Идін чырта тартхан, сөөгін пүгіп сайбаан. А пірсінде пір аба піске саңай маң пирбинібіскен. Чазыт оймах хасхабыс. Анаң на андар андарылған. Пазынаң чоо саап өдір-тебіс.

— Агафья Карповна, а сірер вертолетты хайди оңнаазар? Пастағызын чи? — сурчам мин.

Ипчі кізі тазырада хатхырча, холларынаң тізектерін сап-хлағлапча. Ағаа аринча күлкістіг. Анаң чадап-чудап нандырча:

— Мезгирь...

— Ние, ние? — піл полбинчабыс.

— Мезгирь,.. — тіпче ол, анаң пазох хатхырча.

— Пабам тіпче, көріңер, мезгирь.

Ол андағ ірімчік, үстү-алтында азахтығ. Аны көр салғанда, талчыхханча хатхырғабыс. Прайзынаң тың Дмитрийнең Савин...

— Көріңер, тігіне спутник, — хабынча кем-де. Прайзының харахтары хойығ чылтыстығ тигірде.

— Хайа-хайа?

— Тігіне!

— Пісти бе? Алай пісти нимес? — ікінчілепче Ушаков. Қосмонавтиканаң айғасчатхан кізі ол прай нимелерні өтіре пілче: кемнің спутнигі, пісти бе алай американи... Аның ирнілері хыймырасча: сан пөкчеткен охсас:

— Траектория, пөзігі, табыраа... Пу пісти, неке...

— Тіріг чылтыстар 62 чылдаң учуххлап пастааннар. Оларны пабам кізі позытхан чылтыстар тіңең. Айнаның көйтігі тіңең, — амыр чоохтап парча тайға ипкізі.

Піди піс полған на иир одырчабыс. Күлкістіг дее, хорғыстығ даа нимелер чоохтидыр Агафья. Аны истерге уғаа хынығ. Андағ чоохтазығлар улам на аарлығ — кізінің паарынаң сыхчатхандағ.

Мин от хыринда чаза салған сыын теерізіңде чатчам. Минің үстүмде саны чох алтын чылтыстығ хара айах. Айахтың хырилары тоғылах нимес: ибіре өскен хузухтарның тигейлері тин нимес сорайысча. Харах албин көрчетсең, аңнарға тōй. Мына айнаа тōй мўүстіг нима, хулаанаң сиргіп, пістің чооғыбысты тыңнапчатхан охсас. Анынаң хости хызычах, пик үрген ікі сўр-мезі тарбайысча. А пу алай ікі абацах — пірсі ағасха сыхчатхан охсас, пірсі теезін сағыпча.

— Хайа-хайа? — көрглепче минің аңнарымны Агафья.

— Көрчем, тігіне-тігіне, — өрінче Ушаков, — тігі абацах, көріңер, нима-де тыңнапча.

— Хайхапча одырлар — кемнер мында, от салып, сууласча! Кемнер мында тайғаның амырын сайбапча! — ойнапча Александр Матвеевич.

От хыринда, сынап таа, суум-саам на. Оттың тадылығ ызы хариңа өтіг сабылчатса, сала оортах арах парыбыс, чылынарға итсең, оттың чалыны ирке чылытча. Аның хызыл чалынында кізі омалары күнөрткізіңең пасха арах, чазыттығ көрінчелер.

Нимеденер ле парбинча чоох от хыринда. Медицина наукаларының ікі докторы пасхаларына сала-сула ла таныс аттарны адапчалар: Ницше, Спенсер, Мунди, Каратуста... Піс хайхастығ нимелерні сурағлап аларға майыхпинчабыс: ноға кинетін өлімнің айылған кізілер, пір кізі чіли, пір тōй нима көредірлер — ибіре хыриларында пұлес, че ортызында чап-чарых тоннель охсас чирче учухчалар. Сурығларының аразында — нима полқаң кізінің иммунитеті, нима полқаң гравитация, телепатия, биополе, гипноз? Хайди өбекелерібістің сағынған сағыстары, ибіркіні оңнаан ондайлары пўўнгі пісте тіріледірлер? Наукада андағ нимені «генетическая память» тіп адапчалар.

Мунар чылларның түбінде, аймах-пасха чоннарынн чўреенде төреен илбек худаайлар пістің алныбыста, тіріг кізілер чіли, иртчелер: Христос, Кришна, Будда...

Пістің чоохтарыбысты амыр тыннапчатхан Агафья сыдабаан:
— Библия пісті пір ле киртініс сын полчаң тіп үгретче, ол киртініс христианнарни. Сынап таа, религия нимелер чир үстүнде көп, че арачылапча пісті Христос ла. А піс, пустынниктер, прай крекке кірген чонны арачылапчабыс. Пір ле пустынниктің үчүн худай прай тилекейдегі чонның кректерін повыдыбызар.

Түбі чох тигірде, тізең, Веганың чазыттыг чылтыстары. Сала аархы саринда — Кассиопея. Чылтыстарның оды тустар өтіре чазыттыг кӱйчелер. Тустар, тӱллер, чылтыстар, худайлар, кізі...

Иргі тустарда чуртаан саблыг поэт Омар Хайамның сӱстері амды магаа улам на пілдістіг. Ол пірсінде теен: «Мин чахсы пілчем — мин ам даа пір дее ниме пілбинчем».

1988 чыл. 4 август.

Иртенінде мині Агафьяның худайға пазырғаны усхурған. «Во Иисусе Христе...» — пірее сӱстерін сығарта сыбырапча Агафья Қарповна. Пірееде, тізекке түзіп, худайға пазырча. Анаң, пазырып алза, ниик ле тура хонча.

Иди худай пічиине саңай сабыл парып, турачахтың полинда тӱзеен сыын теерізіндегі тадылыг уйғуда узупчатхан чонға ол пір дее хайбинча.

Мин, тізең, иртенгі чуға уйғумнаң хачанох усхун парып, чатчатхан чирімнең Агафьяны кӱӱлче сиргіпчем. Қибі аның олаңай ла: хурчағлыг кӱк сарафан, азаанда хара резинка маймах, пазында арта тартхан хара плат. Чиит ипчінің харахтары обырастар турчатхан пулуңзар хазал парған осхастар.

Пулундағы худайларның чӱстері аныңзар олох син амыр кӱрчеткеннер. Оларның хоосталған харахтары хачан даа тірілбес, оларның хыймырабас кӱрізі хачан даа чылыбас. Че Агафьяа олар пасха кӱрінгеннер: хайдар-хайдар улуг киртініснен, ізеніснен, сурыныснаң айланчатхан ол худайларына.

Че ноға олар полиспааннар иң не сидік тустарында? Акулина ічелері ӱзӱгіп үрепчеткенде, хайди полиспин сыдааннар тигірдегі худайлары? Пірсі пірсінің соонаң ікі харындазы паза Наталья пичезі майыхчатханда, о, хайда полғазар сірер, тигірдегі худайлар? Пу чирде халчатхан чалғыс чағын кізізінің, хайран пабазының, тыны үзілчеткенде, ноға пазох полиспаазар, ӱӱркі худайлар? Агафья, худайға пазырып, ағырин ниме-де сыбыранча.

Мин, чатчатхан чирімнең ағырин турып алып, кӱске чіли, ізіксер кӱӱлче чылбыри халдым. Тайғаның соох таннары сырайыма пілдірте саапча. Турачахты туюхтап ибірібіскен сӱрӱн хузухтар, чіп-чіке турыбысхан сыбылар хойыг тубанда изеріс-

тіре көрінглебіскеннер. Иртенгінің амырын пір синде сайбап-чатхан Иренек суғның солбырааны, ырах истіліп, позынзар хығырчатхан осхас. Хузухтар арали суғзар түзіре апарчатхан торбастығ чалғыс азах чол хай пірее тустарда чікім, ағастарның чоон чилегелері аразында кирткен хадыллары харахха уғаа пасхаңыл. Пу чолча суғзар уғаа сиргек түзерге кирек, сүріүк тее парарға чарир.

Суғзар түзіп алғанда, аның күстіг солбырааны кізіні саңай тундыр салар осхас. Че мин пілчем, анзы суғ хазында ла, а тігдегі турачах хыринда аның күүлеені амыр арах.

Иртенгі кии ап-арығ, тайғаның чызы хойығ. Азах алтындағы бадан оттың час пұрлері айа син.

Суғның сайлығ чарынзар чидіп алып, мында чатчатхан аба синінче чилегее одырып алып, ибіре хылчаңнапчам.

Мына пу сол саринда көгерчеткен Хуруғ хум тағлар. Он саринда — Развилочнай тағлар. А миннең тоғыртын, суғ ки-зіре, — Туйғах тағ. Тағларның пүгір сыртылары ам даа хойығ тубанда. Оларның кистінде, тізең, Тағлығ Алтай чирінің хойны-паары пасталча. Сала алтынзархыда Тыва чирінче толғанған Соиан тағлары полбас па за.

Сағысха кірче Юрий Георгиевич Росляковтың, пісті пеер ағылған вертолеттың экипаж командирінің, сөстері:

— Абазадаң Лыковтар чуртына карта хоостыра 275 кило-метр, а геологтар турчатхан Хыйыр аалдаң Иренексер — 28. Иренексер?

Хайдағ ниме чазырчазар сірер, кізі ирт полбас хойығ хузух-ха парбай парған тағлар?

Нимеденер тохтабин солбырапчазың син, чүзер чыл ағынның Иренек суғ? Ноға сині іди адааннар, кемнің адын хумартхаа алғазың син, туюх тайғадағы суучах?

Сағызымда чонда чазағ чөрчеткен кип-чоохтар тірілчелер..

Алында полды ба, пурунғыда ба, че иргі тустың соонда, пістің тустың алнында. Табырах аххан Ағбан суғ ідөк ле сол-бырап ахчадыр, ах тигейліг Харлыған тағ підөк ле хасхай турчададыр. Чалбах чатхан чазыларда саны чох мал оттапчада-дыр, пойли чатхан ойымнарда чохсы чон чуртапчададыр. Ол чоиннаң устай-пастап, ханнар аразында хан улып, пиглер ара-зында пиг улып, чуртаан полған Номча хан. Ұр тус иртті бе, көп тим полды ба, Номча хан кирибіскен. Аның чалғыс оолғы Ызай пиг, чирібіске хычаланған ыырчыларны сындыра саап, күзі хорабоғысхан. Ызай пигнің күзі хорабысханда, үс оолғын үзінең төрге одыртып, чоохтапча ба хайдағ:

— Алты пулуңның пайзаң ибнің хызыл чалынның очығы пір полчаң чоғыл ба за. Алтынзархы чирібістің хан-пигі пір ле

полчаң нимес пе зе. Чөптөзіп-чарлап, чоохтазып-сынап, поэ-
нар табыңар хан-пигні. Ниме сағынчазар, оолларым, истіп кө-
рим сірерні. Андада очы оолғы Итпола піди чоохтанып одыр
ба хайдағ:

— Тығалах хулунах улуғ өөрде ам даа үгрөн чөрер.

Орты оолғы Абалах, ағаа үндезіп, мындағ сөстер сығар
турадыр ба хайдағ:

— Күзі кірбеен атха аар салбачаң, кинеп тее парар хай
пірее.

Улуғ оолғы Иренек иледе тапсабаан. Улуғ сағызын сағы-
нып, артых күлиин салынып, ағырин на тапсап одыр ба хайдағ:

— Алты пулуңның пайзаң иб алты тірии турза ла турар.
Алтынзархы чирнің хан-пигі, харындастарына ла чөлензе, күс-
тіг полар.

Күзі хорабысхан оларның пабалары. кірі Ызай пиг, күле-
чала нандыр тур:

— Тикке чуртабадым чир үстүнде, алығ пала өскірбедім
ил чоныма. Ах сөбөктіглернің үлгүзін сағаа пирчем, улуғ оолғым,
ах сағыстығ чүреемні сағаа халғысчам, Иренек хан. Че хаңан даа
ундуба, чаачы-пиг, үлгүң синің тимір ползын, күзін синің чон
ползын, күлиң синің чирің ползын.

Иледе чыллар Чир-суубыс үчүн чааласханнар Номча хан-
ның пархалары, иледе тустар ырчыларға тоғыр турысханнар
Ишей пигнің ооллары. Іскертін килген моолларны үзе саап,
кидертін килген казактарны тохтада тудып, ырахтын килген
чонгарларны сығара сүріп чааласханнар олар. Ағбан хасті сі-
веелер пүдіріп, чазылар пасти чалаң чүгүртіп, саблығ харбас-
ханнар ырчыларнаң олар, че ырчыларның саны артых пол-
ган...

Күүлбек солбырапча хыримда Иренек суғ. Суғның тілі чон-
ның тілінең пасха нимес: аның ағынын сиргек тыңназаң, көп
чазыттығ ниме піліп аларға чарир. Суғ солбырапча. Алай сар-
напча?

Чалбах чатхан чазыларым
Чирім паары полчаң нооза, тидір.
Читіг туйғахтығ ах ой адым
Читі хыры тобырар аның үчүн, тидір.

Сіліг чатхан чазыларым
Суум паары полчаң нооза, тидір.
Сүңүр туйғахтығ ах ой адым
Сигіс хыры тобырар аның үчүн, тидір.

Кемнің сарыны полчаң пу? Алай Иренек хан үс чүс чыл мы-
ның аллында улуғ чобағда төріткен пу сөстерні? Амды аны
хайдаң пілерзің — киречі чоғыл... Че мына миннең топ-тоғыр

ла турыбысхан чікім позы Туйғах тағ ноға іди адалып халған-дыр тустарда? Алай пу даа тағның төзінче пасхан полды ба саблығ чаачының чітіг туйғахтығ ах ой ады? Чирім көксінде көбөк тағлар идөк адалчададырлар, че Иренек суғның хазында іди адалчатхан тағ чалғыс ла. Андағ ондай кізі сағызын орта чолча сұрче бе алай саба чолча? Нандырығ пу сурьға чоғыл.

Ада чирім үчүн чааласхан позым
Чирім хойнында чадып халар ноо.
Чітіг туйғахтығ ах ой адым
Чітіг хырда сұрнұк парар ноо.

Ине чирім үчүн харбасхан позым
Сайлығ чирде чадып халар ноо.
Сүңүр туйғахтығ ах ой адым
Сынның хырда сұрнұк парар ноо.

А сынында ниме полған пу чирде үс чүс чыл мының алнын-да? Тустарның түбіне пахлап көрееңер... Ах ханның хорғыетығ чарғызынаң тискен парасхан Лыковтар хайдағ чирде орных парғаннар, Агафьяның 9 төл өбекелері хайда арачыланьс тапханнар? Төреең чирлері пол парып, хайдағ чир оларны абытхан, хыйыхтабаан хончыхтары пол парып, хайдағ чон оларға полысхан?

Мына ниме киречілепче история.

16—18 вектер. Минсуғ ойымы.

Үстүнзарых саринаң пу чир Соған тасхылларынаң пиктелче, кидеркі саринаң — Алтай паза Ала-тау хырларынаң. Алтынзарихта — хойығ тайғалар, іскеркіде — суғлар төрітчең ах тигейлер.

Ана пу тигейлерде төріп, Минсуғ ойымзар ағып турчаңнар Қим суғның оң чулаттары — Туба, Амыл, Қазыр, Кизир, Сыда, Сисим паза даа пасха улуг нимес суғлар. Минсуғдаң үстүнзарых илбек Урянхай чирі истіл турған. Күстіг Қим суғ хазыр чолында Минсуғ даа ойымны, Урянхай даа чирін ікі чарып ах турған.

Аймах-пасха чоннар чуртаан полғаннар пу арада. Улуг садығ чоллар удур-төдір палғалыстырчаң оларны. Иң не саблығ чоллары Арбат чолы полтыр. 18 вектің садығ пічинде піди пазылтыр: «Ағбаннаң сыхса, тайға чирінче Чиған-Моох суғча Қимзертін алты ла күн чорығы». Мына пу чолча орыс чонның кізілері 17 векте Алтын ханзар чидіп алтырлар, пуох чолча Алтын ханның чаачылары Хакас чирінзер чаанаң өтчең полтырлар.

Ікінчі чалаң чол Усинская тіп адалчаң. Ол Хулумыш, Ойа, Хазыр суғ паза Арадан хырларны алти парчаң одыр.

Че пар полған ўзинчи тамыр. Пу туюх чол — аңчыларның чолы, полчаң. Сыдат паза Амыл суғлар кичіглері улуғ чазытта полчаңнар. Чол көзитчең кизилер — санның ла. Пу чол хатығ хадағда турғаннаңар пўун киречілепчелер чил-наңмырға тўзіне теере сайалған сивеелер. Мына оларның турған чирлері: Соиан-Суста, Хуна паза Оғылах тағда...

Хакас чирінең хончых чир — Алтай чирі. Ким суғ чили, чол тамыры полып, мында Катунь паза Бия суғлар аххлап турадырлар. Аннаңар ба пу чирлерзер суғча ниик ле ўтип алчаң мооллар пу арада, албан алып, чўзерлеп чыллар хайынғаннар. Че история киречілепче, пу суғлар тамыры чоннарны пиктечен илбек садығ чолларның улуғ нимес ле чардығы полған. Пурунғыдағы пічіктердең чахсы пілчебіс: іскеркі паза кидеркі чоннарны піріктірчең кўс Ортын Азиядаң пасти тамырланған чалаң чолларда полтыр. Оларның сылтаанда кидеркі чоннар Хыдат чирінең аймах-пасха нимелер садып алчаң: торғы, лак, глазурь, фарфор, чей. Хыдатсар, тізең, сўлейке, сырлар, хоос товар, аарлығ тастар кірчеңнер. Соиан паза Алтай чирінде чурттығ чоннар садыға алтын, чис, тус, нефрит паза мал нимені ысчаңнар. Че иң не аарлығ пааға аң теерізі алылчаң. Алтыннаң даа аарлығ паалалчаң албыға, тиин, тўлгў теерілері.

А албыға теерізі, тізең, көп ханнарның чўреен хайнатхан, көп тўллернің хычин хандырған. Тустар тўбіненўк, 11 вектен сығара феодальной Новгород Гўтскай страналарнаң садығ апарар ўчўн, албыға теерізин кирексіп пастаан. Олох тустарда, Печора чирлерін чаалап алып, тоспас хычығын Сибирь тайғаларына айландырған, а Сибирьнің хойнында, тізең, Хакас чирі чатчатхан.

А пу чирлернің пайы ырах сабанған. Аннаңар история мына піди киречілепче.

539 чыл. Пурунғы хакастарның чирі-суу.

Ыраххы там чир Константинопользар тўрк ханның илчизи сўмекчиннерінең хада аймах чирлернең садығ киреен алғыдарданаңар улуғ Чўп идерге чўр килген. Ағаа нандырығ идіп, Византиядағы Юстин II-чи ханның илчизи Зимарх сўмекчиннерінең Ким чирінзер читче. Ағаа прай ниме чапсах. Ханнның ах пайзаң иби. Алтын идіс-хамысха чалтырапчатхан істі. Че уламох хайхастығ ханның одырчатхан пўзік пилліг алтын сиреезі. Ол пўкўлее алтыннаң сағылысчатхан.

Чеестіг аалчы Зимарх хан ибінің хыриндох, хаңааларда, алтыннаң урған сибер хоостығ идістер, оларның аразында кўмўс-нең урған аңнар көрген, паалаан: ол алтын-кўмўстер Римдегі

чир-чалбахха саблыг искусстводаң халбас. Паза ырахтын килген аалчы хорғамчыл урған чаа тиріглеріне хайда-хайдар хайхаан. Улам на чапсаан ол сығырчаң соғаннарға. Андағ сырынсарын соғаннарның хузурина хоол сёбк сыынчахталчаң полтыр.

Хыдат пічіктері киречілепчелер: Хакас чирі ўстўнзарыхсар Тянь-Шань тағларға теере чадыбыстыр. Чонның саны ідөк улуг полтыр: пір ле чаалазыға 80 муң чаачы сығыбысчаң. Хакас каганады (VI—XIII вв.), пик хазна полып, сайалбин читі век тур салған. Мында пёзік синде полған хара металлургия, ювелир кирегі, керамика. Суғ чайчаң коптар илбек ёскірілчеткен астамахтаңар чоохтапча. Чоны, мал тудып, палыхтап, аңнап чуртаптыр. Тайғаның ис-пайы — албыға, тини, хамнос теерізі — садығ киреен алғыдып, чирінзер торғынаң, айланчаң. Хоосчыл паза пічікчїл чон килер тёллерге хумартхы пічинин көп халғысхан. Пічіктер киречілепче: Қидер чатчатхан Турцияның пиглері хакас ханнарның хыстарын, улуг халых тёлеп, ипчі идерге алчаң полтырлар. Хыдаттарның император туразы хакас ханпиглерінең туғаннасчаңох полтыр.

Че ноға пурунғы хакастарның чирі, иргі сикпен чїли, уул парған, кирі инейнің сазы чїли, сайал парған? Пыро, тасхын суғ чїли, пу чирні пурлухтыр салған моолларның Чиңіс ханында ла ба? Мына ниме аннаңар киречілепче история: Кидеркі Европада садығ итчең наа тамырлар тёріпче, ана андар хосча кўзін Илбек Новгород паза Илбек Болгария. Талай озариндағы ханнарның паза наа пўткен страналарның кўзі андарох ахча, а пістің паза Орын Азиядағы ханнарның садығ итчең кўзі хорапча: садыға сығарчаң нимелері асхынах, промышленность кирее уйан. Улам хурупча чалаң чоллар, улам соопча садығ тамырлары.

А Минсуғ ойымда, тізең, паза ағаа хончых чирлерде, пу чирні Чир-суу идіп, аймах-пасха чон чуртағлапча: ах паза хара халмахтар, маторлар, хаастар, пўрўттер, сойоттар, тубалар, көчегёттер, хызыллар, байхоттар, сағайлар... Пу чирнің ис-пайы ам даа тўбі чох. Аны піле-тура мында пойли хайынчалар моолларның алтын ханнары. Чирлерін иледе чаалап алғытхан чонгарларның хантайчылары узун холларын ідөк пеер сунчалар.

Сидік чуртирға пурунғы хакастарға: мааннаан малларын, хуюн чїли, апарыбызар чабаллар табыллача, ёскірген азығын, чалын чїли, сыбыр парыбызар ачыннар хойыплача. Че мал-азыхтаң пасха, кізінің тыны таң атханча ўзіл халгадағ. Аннаңар ба, чонның тілінде ол тустарның астанызы ам даа истіледір: «хоных хонып алзам, көрем-ар...».

Ана иди 16 вектің түгенші тустарында чуртап парчатхан Минсуғ ойымдағы чон. Че ол чон ам даа пілбеен: іскеркі паза кидеркі садығчылар иң аарлыға албыға теерізін паалапчалар. Албыға теерізі үчүн ах ханның махачы кізізі Ермак илбек Сибирь чирін чаалырға сығыбысхан. Ол чааға тиріглер тимнеен улуғ пай Строганов промышленниктер, Кама суғда орнығып, албығалығ чирлерні хычалығ оңнап турғаннар. Чахсыдаң ма, чабалдаң ма, күснең ме, чаадаң ма, че ол чирлерні хайди даа холға кіріп алып, чоннарын албан төлеттірерге кирек полған.

Иди 1580 чылдаң сығара пу ырах сағыс толып пастаан. Пу чылда Ермак Сибирьдегі ханны саңай чаалап алған. Пірсі пірсінің соонаң холға кирилче албығаа пай Мангазей паза Тунгус чирлері, Ким суғ, Виллюй, Лена, Иртыш, Тура, Тобол... Тоболдағы Кучум ханның чаачыларын чаалап алып, казактар Том суғзар паза Солян тағларынзар көріс тастапчалар.

Иди ікі чара пыласчатхан Минсуғ ойым үс чара тартылып пасталған. Узінші хол полған ах хан. Че пу хол, көйтiгiн тудып, пастағы тустарда албанны чахсынаң алар чоохха турысчатхан. Аннаңар ба, чахсаа чахсынаң нандырып, хакас пиглері албанны пос көннінең пирер полғаннар, че орнына олар чонгар паза моол азымахчыларынаң азырылып алар полизығ кілееннер. Иди хол сабызыбысхан ікі чон удур-төдір тузалығ поларға кирек полған охсас, че история саңай пасха нимені киречілепче. Мына, аның хай пірее танығлары.

1605 чыл. Ах ханға қиртінчеткеннернің аразында — Номча хан. Сөзіне турызып, албан төлепче. Че Көче пай, Нойаң, Хас-хай ханнар албан төлирге маңзырабинчалар. Қиртінминчелер.

1660—80 чыллар. Чарым вектің аразында ниме пол парды? Прай хакас ханнар ах ханнаң тоғыр улуғ күрезігде. Пу күрезігні пір устағ холда тутча Номча ханның пархазы — Иренек пиг. Анынаң хада — пабазы Ызай пиг, харындазы — Абалах хан, оолғы — Сыып хан, кізөзі — Алтынах хан. Улуғ полизығ ағаа итче анынаң пір сағыстығ Эчекей хан, аның оолғы Сарло Мирген, Сандых паза Сарығ ханнар.

Сынап таа, ниме пол парды чарым вектің аразында?

Пастааннар пу прай чабал киректі, томдағы поярлар. 1608 чылда олар Номча ханның ипчізінің албыға тонын күснең суур парыбысханнар. Андағ хыртысты өкпе-паарында пас полбаан ирі Том чиріндегі орыс чонның уйаларын саңай хыр парыбысхан. Ідөк улуғ хыртыс иткеннер хакас чоңына Хызылчарда орныххан воеводалар. Оларның ачын холларына кір парған хара пас кізілерні, азахтарынаң ікі пасха хазыңа палғап, чара

тарт салчаң полтырлар. Андағ өдірісті амға теере пілбеен чон тың удурлан сыххан — амды холға кірген казакты, 6с алып, ідбк иреелеченнер. А казактарға андағ хыртыс тиктең не нимес: олар албан сызыларында ахты-хараны таллабачаңнар, көбізін — күснен, чаанаң. А олаңай кізі ол тустарда уғаа тың хыстырчаң: моолларға төле, чонгарларға төле, ах ханға төле. Сағын көрзе, ноға албан төлечең кізіні «хыстым» тіп адааннар?

Хыстымнарның холынаң пайып алар албыға үчүн пу чирнің пиглері дее удур-төдір харбасчаңнар. А азымахха килгеннерге уламох пойли. Иди Злобин паза Галкин атаманнар Хызылчар-зар сүрдірген аймах чонның тынын мал ла чіли үскеннер. А хайдағ полған ол кізілерде пыро? Пыро чалғыс ла — албан-нарын толдыра төлен полбааннар. Че ах хан албығаа ла хы-чаланмаан — аның миизіне чирібісті абылап аларға ачын са-ғыс тыс пирбинчеткен. Хакас пиглеріне көйтк чөпке кірерге килісчең: ах ханның китенчеткен сағызына удурланып, күзін сүменең сайбачаң полтырлар. Пу чөптің ус-пазы күлүк Иренек хан полған. Ана пу чөпті толдырып, ол пірсі пірсінің соонаң Нижнеудинск, Кузнецк, Том, Хан паза Хызылчар городтарны сапхлап-хырғлап парыбысчаң. Паза ла полбаанда, ырлас, чалын на чіли, чалбырабысхан...

Пу чалында, тізең, хорғыстығ даа, күлкістіг дее нимелер пол парчаңнар. Андағ киректерденер пўўнгі ученайлар күлініп тее ала хығырча поларлар.

1608 чыл. 29 март. Том город. Пу күнде мындағы ах хан-ның кізілері сидк нимелерге урунғаннар: прайзына хорғыстығ айна ағыриі тарабысхан. Иреннерге дее, ипчілерге дее, пала-ларға даа ол ағырығ маң пирбеен. Прайзы улуғ үрүгісте, осаң ние чоғыл. Андада поярлар сизінібіскеннер: мында хакастар пыролығ. Лаға паза Пасынтай ханнарны тудып алып, иреелеп-иреелеп, ахсы-тіллерін хызып алғаннар. Тігілері ас пиргеннер — мында кирек хамнарда. Иди пір хамны хаап алып, хызааннап алғаннар: я, сын, томдағыларны иң не күстіг хамнар харғап салғаннар...

Мына хайдағ пасхачыл киректерденер киреңілепче история. Хап-орта піди полған тирге махачым чоғыл, че историктернің тілег тоғызын улуғлапчам. Позының чирін арачылаан матыр-ларны чон ам даа адап чөрче. Оларның пірсінің ады — Иренек хан. Чирімінің пурунғызы көп тее халбаан пічіктерде, че оларның хумартхызы тағ-суғлар аттарында.

Сағынза, ние полчаң сағамғы Тастүп? Асхыс чирінең ала тартылча пеер паза пір чазыттығ чолның тамыры, Олен сынны алти Алтай чирінзер апарчатхан Сағайларның чалаң чолы. Чон аразында ам даа пу чалаң чолданаң чазағ чоохтар чөрче.

1670 чыллар. Пу чылларда ах ханнаң тоғыр күрезіг улам на тыбысхан. Аның сылтаанда Қим паза Ағбан суғларча аның ұлғүзін пикти тутчаң сивеелер пүтпин не халып одырғаннар. Күзіне кірібіскен Иренек улуғ чааларда чиіс тутчатхан. Пір холнаң, пір сағыснаң, пір чөпнең апарылчаң ол чаалар: Қан, Ким, Кузнецк паза Том уездтердегі казактар улуғ хорғыста чуртапчалар, Караульнай, Балаган, Лена чоғархы, Пил паза Ачых тура острогтар отха чалбыри түсчелер; Кызылчар Енисейск, Нижнеудинск, Том, Хан городтар улуғ үрүгісте. 17 вектің хазыр тулғорында — аймах-пасха ханнар, хантайчылар, атаманнар, алтын ханнар, поярлар. Хара Хулай тайчы, туба ханнары Хайан, Сойт, лама Даин-Мерген Ланза, султан Янгир, воеводалар Тугачевский, Многогрешный, алтын ханнар Лочжан, Галдан, Араптан — кем не полбаан пістің Хакас чирібісте. Че пу илбек ибнің төрінде одырчаң пиг — Иренек-хан, кізі чиріне хачан даа сыынмаан, че поэның чирін аймах-пасха ыырчылардаң остыраға күстенген матыр. Анзы полған аның махазы. Че чирің артых ұлүзі түспеен — аның пырозы нимес. Ол тустарның хатығ чарғызы: кішіг суучахтар улуғ суғларға кіріп ахчалар...

Солбырапча хырымда Иренек суғ, амыр көрче минзертін хузух-сағал наахтығ Туйғах тағ. Сағам ол сынап таа хыр апсахха төбй: пазында ах пулут ағарча. Хайдағ сағыс-көгісте турғазың син тустар хойнында, Туйғах тағ? Ниме пілгезің син, тас чүрек, ниме истілген сағаа, тас хулах? Арса, пу чобағны пілгезің син, Иренек суғ? Арса, пу сытты искезің син, Туйғах тағ?

Чорба чоғар чортарда,
Чобалбин тур, сабдар ат.
Чобағлығлар көп хал парир,
Кемге ізендің, Иренек хан.

О-о

Иніс төбін инерде,
Инелбин тур, сабдар ат.
Инегліглер көп хал парир,
Кемге ізендің, Иренек хан.

О-о

Тимір кибиңні кизіп алып,
Турбасча чаттың ма, Иренек хан.
Хатығ кибиңні кизіп алып,
Халарға чаттың ма, Иренек хан.

О-о

1685 чыл. Иренек суҕда.

Узінчі күні тас киртіпчеткен тохластар тайҕаа толдыра яңы-ланчатханнар. Таҕ паарында хымысха чіли хайынчатхан кізілер, кидеркі базальт таҕның наағынаң хадыл-хадыл хайаларны ходырып, хомды азап турғаннар. Хомды турғысчаң чирлері хоол хуюның ахсында полған. Ол хую, тізен, иледе пōзік чирде. Аннаңар, аныңзар чидерге оой ползын тибес, таҕ паарынча дōр алдыра пасхыс киртіліп пасталған. А пасхыс ідōк базальт кизектерінең пүдірілчеткен. Оларны кидеркі суҕ кизіре турчатхан таҕдаң читірері оой полбаан...

Пу тоҕыста улуҕ маңзытта 300-че чаачы хайынысхан. Оларның хуяхтары, устыҕ пōріктері, тимір тиріглері, киректелбин, күскүзер тарта сарғалыбысхан отта чайа чатчатханнар. Таң атханнаң сыгара күн кірізіне теере табырах азахтыҕ чапчаң чаачылар пір дее тынанмин чүгүріс чōргеннер. Тирге пысчатхан пиллері ле чылтырасчатхан. Андаҕ маңзытха сылтаҕ улуҕ полған.

Прай пу тоҕыснаң устатчатхан Абалах хан суҕ индіре ле сиргіпчеткен. Олең сынны алти парчатхан Сағайларның чалаң чолынча Иренек харындазының сōōгін ағылчатханнар. Пір-ікі күн пазынаң тас хомдының ээзі мында поларҕа кирек.

Илбек чобаҕда полған Абалах хаң, ол пілген: иң не хынған харындазы чирінің хан-пигі ле нимес, ол сиргек политик, күлүк полководец паза ізіг чүректіг кізі полған. 20 артиннаң чыл аның ады Ах хан кізілеріне улуҕ хорғыс полып чōрчен. Хакас чирінің тамаан хысти тутчатхан уездтерде, городтарда, острогтарда ол хуюн чіли хайынчаң. Аның пазы үчүн көп алтын салылған.

Абалах хан хорғыстыҕ нимені сағысха кирче: 5 чыл мының алнында Старков поярның кізілері Сандых ханны дōдір салғаннар. Че кирек дōдірісең не тохталбаан. Аның кізілерін, хазын пазына іліп, иреелеп салғаннар, а поэна аннаң даа хорғыстыҕ күлгеннер: үзе сапхан пазын, сасхыҕа одыртып, Том городтың орамнарынча ал чōргеннер. Андаҕ нимее хамнар даа изі чоxtанғаннар: кізі сōōгіне күлген кізі кізі нимес.

Аннаңар, хачан тың палыҕлат салған Иренек тоозыл парҕанда, прайзы пір чōппең аның сōōгін кізі таппас чирге тыхтап саларҕа пōккеннер. Прайзы пір үннең Олең сынны алти парчатхан Сағайларның чалаң чолының хойнында чыырҕа чаратхан. Оларны тіріг дее, өліг дее Иренектің үчүн көп алтын салылғаны тың хорғытхан. Аның сōōгіне дее пір дее кізі күлбезін тіп, хомдызын кізі таппас чазыттыҕ чирде пүдірчеткеннер. Ол чир полған пайаағы хую. Аны табар кізі тастыҕ пасхысча ла андар чидерчік, че пу пасхыс таа туюхтал парар. Иренектің ин не ізестіг 300 чаачызы мында хан-тирде сиренчеткен. Абалах

хан, тізең, пасха кізее киртінмин, пу тоғыстарнаң позы устатчатхан. Аның илбек чобаан сарғал парған сырайы ла көзітчеткен. Амды ол улуғ сахсыныста суғ индіре харапчатхан.

— Кириллер, кириллер! — хысхыра түскеннер суғ хазындағы хадағчылар. Сынап таа, ырахта аар чүсчөткен кимелер көрінібіскеннер. Кимелерні чалбах іскілернең чылдырчатхан чаачылар тың майых парған полғаннар — суғ чоғар чүзерге оой нимес. Кимелернің пірсі аарлығдаң аарлығ нимені ағылған: аның түбінде ах кибіске сөргөөн Иренек хан-пигнің сөөгi.

— Изен-хазых читтіңер бе, чахсы чон? Адайға істетпин килдіңер бе, чаачыларым? — андағ сөстернең удурлаан оларны Абалах хан.

— Адай чысчызын чил хаап парар, киме ізін суғ чазыр салар, — үтөрткеннер аны...

Наа таң атчатханда, худы өөрлир Улген чолынча парыбызарға тимнен салған Иренек хан көлеткіліг төңіекте чатчатхан. Көксіне кизіртілген күмүс хуйағында, харааның харах чазы чили, чарых салымнар көйчөткеннер. Пазындағы устың пөрігі пай албыға теерізінең хачылалған. Узун чаламазы ла, ооп парған ис чили, ах кибісте чайылып чатчатхан. Піди көрзөң, Иренек хузух алтында тынаға чадыбысхан чаачы осхас, амох тура хонғадағ. Че ікінчілес чоғыл, пу чаачы хылыс тутчаң пик холын пос салыбысхан, чітіг көрчөң харахтарын саңай нуубысхан. Тайғаның сыхтығ чызы, сөрөн сабылып, аның омазын ам даа тутчатхан. Че прайзы сизінген: үреен кізіні хомдаа саларға манзырарға кирек. Аннаңар халғанчы тоғыстар пір тынысха даа тохталбаан. Хуюда салған оттар тас кизектерін синни устирға хараа тооза көйгеннер. Иртенінде хомдының хырына салар чалбах тазы тимдөк полған. Амды иң не чобағлығ тоғыстың теезі...

Солбырапча азаам хырында, сөрөнінең саап, тайғача сиилчөткен Иренек суғ. Алай тустарча сиилчөткен суғ? Ниме пілчөтчөң син, ниме чазырчазың син, тасхылда төреен хара суғ? Кем чоохтап пирер пүүн мағаа Иренек ханның түгенчі чолынаңар? Аның түгенчі чолы узун полбаан — чазыттығ хуюзар өөр апарчатхан тас пасхызы. Кем көргөн, хайди кирі чаачыны аның ізестіг чаачылары чыыпчалар? Ус чүс чыл пазынаң пар ба аны көргөн киречі? Ноға нандырбинчазың мағаа, суулаах салғактығ Иренек суғ? Тігіне көр, синнең хаңан даа чарылбинчатхан Күн-хыс, өөрлөп, тасхыл үстүне сыға салды. Аның чылығ сустары минің наағымны сибер сыйбапча. Алай Күн-хыс, арса, пілче ол прай чазытты? Алай пүүңгі күнде прай пу нименің киречізі полып ол ла халған?

...Тасхыл үстүне сыгыбысхан күн тайганың күскү сөрөнүн сала ла нымзатхан. Мында андаг: иртен-иирде сөрөн. Халғанчы тимненістер тоозылганда, Абалах хан харындазының хынчан чаачағын холга алып алған. Чаа тиріглерін кискен 300 чаачы, пір харах чіли, аныңзар сиргек көрчеткен. Хорғыстың сығырчан соғаны аның холында поэының халғанчы чолына тимде, амох ол халғанчы сарынын сарнир. Учугар чолы тас пасхыстың үстүнче өөрлир. Соғаны түскен чирде Иренек ханның халғанчы чадии полар. Аны пілчеткен Абалах ханның холы сала тітірестеткен осхас...

Пір чыл пазынаң аар таарлаан кимеден тадарли палғаан платтыг кирі иней түс килген. Хайран палазы чатчатхан чиріне чидіп алып, аның тас хомдызын хучахтап, тайгаа толдыра сындын салған:

Азым артынып,
Ағын суғларны азып килдім.
Алты тастаң иткен ибіннің
Азып кірер ізинн таппадым.
О-о, хайран кинічеем
Суум артынып,
Сыын тағларны иртіре килдім.
Читі тастаң иткен ибіннің
Чаза кірер ізинн таппадым.
О-о, хайран икеем.

Аның сыдына нандыар кізі табылбаан: ах тигейлерінен сорайып, тасхыл паары ла яңылан турған, сөрөн хузухтарнаң тіри турып, тайға хойны ла харал турған. Іценің сыдына чалғыс киречі полып, пулуттар аразынаң Күн-хыс ла пахлапчатхан.

1988 чыл. 4 август.

Пір дее алыспаазың син пүүн, абахай Күн-хыс. 300 чыл мының алнында ідөк сыххазың син пу көгілбей тигірге. Прай чир үстүн сиргек харап, пір дее иркіпин, чылдаң чылға, вектең векке, иң не улуғ тоғызың иткөзің — Тустың ағынын тохтабин чөргіскезің. Тілің пар полған полза, тустардаңар, кізілердеңер, аймах хан-чирлердеңер көп ниме чоохтап пирерчкісін. Че тілің чохта — чаринн пар. Чарыт чир үстүн, чарыт тустарнын чазыдын, чарыт чоннарның үлүзін.

Иди сағынганда, чүрееме улуғ ачырганыс толча: ноға пістің чирде чуртыг Лыковтардаңар пасчатхан улуғ аттыг Союз журналисттері пістің чирібіске аарлас чох хылынчалар? Андағларның пірсінің пічинн піди адалча: «Ады чох суғның чазыды».

Пар ба төреен чирімде пірее дее ады чох тағычак алай пірее дее ады чох суучах? Улуғ суғлардаңар, улуғ тағлардаңар чоох таа чоғыл.

Мына көгліг солбырапча хырымда кізі чирінен килген улуғ-зырхос журналист «ады чох» тіп адаан, че сынында саблығ мирген чаачының, улуғ хан-пигнің паза пурунғы матырыбыстың адын хумартхаа алған Иренек суғ. Алын-пурунғыдаң сығара полған на саблығ алыптың андағох саблығ ады полчан. Иди Туйғах тағ Иренек ханның ах ой адына турыстығ хумартхы полып турча нимес пе?

Пўён Агафьяда піс алты хараа хон салдыбыс. Амды піске тайғаның истіг чызы, арығ кии, кўўлеп ахчатхан Иренек суғ, көгеріп турчатхан ибіркі чир-чайаан кўннең кўнге улам на аарлығ. Мында полған на ниме тынның: тіріг көксіліг аймах-пасха оттар, оттарда тохтағ чох хайынысчатхан хурт-хоостар, сып-сылағай хазыңнар, хузухтар, сыбылар. Кірі хузух тўзінде турчатсан, ўстўнзер харап көрзең, хузухтың устығ пазы, сасхы чілі, тигірниң көк паарын тіри турыбысхандағ чілі көрінедір.

Мына тағ индіре хойығ өсклеп парыбысхан хазыңнар аразы-наң көктің кўўлбек табызы истілче. Нинче чыл чуртирға салча ол піске? Тігіне тігі кидеркі турчатхан кірі хузухты иееде иреелеп парир тыс пілбес алас хус: тых-тох, тых-тох... Суғ хазындағы сас чирлер хый отха паза баданның чоон пўрлеріне тун парғандағ, ах көксіліг хазыңастар арали ээлчек таллар хызарысча. Андағ чирлерде маңзырабин чўрерге кирек: чырғаллығ чуртапчатхан пўдўрчўнге алай пайорхас торлаңаа урун парарзың. Пастағы тустарда оларның аңмайғаннары, кізідең чочып, тўрлебинен тисчең полғаннар. Че соонаң піске ўгрен парғаннар: чир ўстўндегі тооза тіріг ниме ахты харадаң таллап пілче нооза.

Тайғаның прай даа ханат-тумзухтығ чонын мында көп көрерге киліскен. Пастап ла көргем алтын пўріктіг тодахты, хара-чохыр кўркў питутын, а кичее суғ хазындағы хайада алып хара хус одырчатхан. Фотоаппараттың тычлаанына хуйған хус, учуғарға тимненіп ханаттарын часханда, ханат узуны метрдең дее хай-хай артых.

Чох, тиктең нимес мин хустардаңар чоох апарчам. Иртеннен иирге теере аймах хустарның сіліг ўннері кізі көңнін чазапчатханын мында ла сизінчем. Городтарда чуртапчатхан чоңны Агафья Қарповна тың айапча: тозынға пурлуғып, машина ызына оогып, тўдўнге майығып паза арағаа алаағып ирееленчеткен хайраннарны тайғада кізі идерге кирек тілче. Анзы сынох полар, неке. Мындағы хатығ чуртас кізіні прай саринаң сыныхтапча: кўзің, сыдамағың, сизігің, хапчығайың — прай іле сых парча. Алчаас мында кізі тынына турча. Лыковтарның тоғыс

төллери анзына киречи. Олар тайгада олаңай ла нимес, олар чуртас үчүн хатыг харбазыг апарғаннар. Соохха тоңмин чөрер үчүн, кип кирек, астан астабас үчүн, ас таарирға кирек.

— Агафья Карповна, нинченчи чылын тамахты пу огородта одыртыпчазар? — сурчам мин. Таг үстүнең пасти таг төзінзер илееде ачых чирлер. Пиди көрчөтсөң, пір өңниг олтырыхтарға төбй: пірсінде, пызарға чидібіскен пугдай, чахайахтаныбысхан яблах, пасхазында — горох алай свекла, алай хузух, алай мук-сун топтайысча. Пу тайгадагы огородта помидорнаң үгүрсүлер ле чоғыл, аннаң пасха прай ниме өсчө. Ольга Ивановна Поле-таева кичеегідең сыгара пу «олтырыхтарның» чалбаан синирге чөрген: прайзы отыс үс сотка пол парған. Хайхастыг! Чалғы-зан — отыс үс сотка!

— Пу огородты үзінчи ле чылын таарыпчам, — минің хай-хааныма күлініп, сибер чоохтанча Агафья, — агастарны, тізен, чалгызан на узурғам...

Ол харааны тайға ипчизи удаа сағысха киредір. Ол хараада халын тайғаның үстүнче наа ла төреен ай тигірге сыхчатхан. Аның чарых кұмүс сұстарында бөркі пөзікте кирі хузухтарның сылағай пастары ла сорайысчатхан. Че кирі хузухтар ағаа кирек чох полғаннар. Амды прай кирек тигіне тигі таг паарынча хойыг өсклеп парған хазыңнарда. Пу хазыңнарға пүүл, орта саназа, хап-орта хырых ікі час толча. Ноға? Агафья анзын па-базы чоохтаанынаң пілче: хырых ікі чыл мының алнында пу ха-зыңнар мында чох полғаннар. Мында ол туста Лыковтар семья-зының таарыг чирлері чатханнар. Ол тустарда кирткен турала-рының, тізең, амды орны ла халды: стенелерін сайап, пик ага-старын таллап, ирткен чылларда Карп Иосифович хости наа тура пүдір салған. Тура даа нимес, турачах тирге кирек. Ізигі уғаа чабыс — мөкейіп ле кірерге чарир. Істінде, тізең, уғаа тарғынах, сыңаны пу ла: пес, узучаң сірее, столах. Че, харын, пу турачахты пабазы хазыхта ит пирген. Амды ол — азаанан, пиртік. Күскүзер сындырған азағы ам даа чыхсы тығалах. Ан-наңар ибдең ол амды ырах сыға чоғыл. Кичее дее Агафья аны иргі турада халғыс салған — тайғача чибіргі артинаң ки-лометр. А мында ол амды пу халын эен тайгада чалгызан на. Пүүн мында ікінчи хати хонча, аннаңар тың маңзырирға килісче: аны ағырыг пабазы сағыпча.

Турачаанан тасхар сых килген ипчи хысхы харааның хыйа-нына чыырына тартыныбысхан. Халын тайғаның үстүнче наа ла төреен ай тигірге сыхчатхан. Айас тигірде полған на чылтыс ал-алынча сағылчатхан осхас. Оларның өтіг чараанына чир үстү дее улам чарых пілдірчөткен. Агафья Карповна пілче:

поладыр андаг сіліг хараалар тайгада, че олар чахсаа нимес — улуғ соохтарны ағылчалар. Андаг соохтарға сыдаспин, ағастар даа тычырасча. Парасхан ипчі улуғ тыныбысхан: соохтар турғалахха, ікі анча маңзырға кирек, аннаңар чадын чадарға пу хараада ағаа киліспес.

Іди сағын салып, Агафья пазындағы хара пладын пик арах тартыбысхан, ниигезек кўрең таарычааның хурын ідөк ондайлабысхан. Харын, кип-азаа аның амды чылығ, мының алнында киндірдең соххан «лопатина» нимес, а аймах тилекейдең посылкалығ килген чылығ кип. Кізілер піди пірее-пірее полысчатханнары чахсох, че прай ла нимені олардаң аларға — крек. Олар худайға киртінминчелер, аннаңар «кірліглер». Алған даа нимені худай сөзінең арығлирға килісче, пу даа кипті ідөк арығлирға киліскен. Анзы орта, кізілер оларға амды полысчалар, че оларға ізенерге пір дее чарабас: парасхан кізілер пілбинчелер — оларны айна хачанох садып алған. Аннаңар кізілернің чахсызы — айнаның чабалы полча. Пустынниктерге, тізең, андаг «чахсыдаң» сиргек арачыланарға кирек. Хай пірее киптер алғаны тың даа хорғыстығ нимес, че чічең нимені аларға — уғаа хорғыстығ крек. Пустынниктерге постары ла өскірген тамахты чирге чарир.

Андаг өріністіг нимес сағыстарына пастыртып, Агафья хазыңнығ тағ паарынзар пар сыххан. Чылығ мелейліг холларында палтыдаң паза игектең пасха пір дее ниме чох полған. Ағас узурарға парчатхан кізее паза ниме киректір. Иң не кирек нимезін ол пайааох толдыр салған: улуғ тоғыс алнында худайның алғыстазын, ағаа пазырып, сурып алған. Амды ипчі кізее хараазын тайгада тоғынарға пір дее чочыныстығ нимес — худай аны хайраллир. Аннаңар ол хазыннарзар пір дее ікінчилес чох пар сыххан. Айның кўмўс сустарына пірее-пірее чалтаңни тўс парчатхан харычахтар азах алтында нымзах ығырапчатханнар. Чарых харааның пўлес пўрўнкўзінде ибіркі ниме прай чітіг көринчткен.

Пўўн Агафья пастағызын на пеер килбинче. Мының алнында хараа-кўнөрте узурған ағастарзар читкенде, көмес тее тынанмаан: тың маңзырға кирек. Сағамох пір чоон хазыңны таллап алып, прай нимені синеніп алар үчўн, аны ибіре пас пар килген. Анаң пір ле кізі тоғынчаң игекті чапчаң хайындырыбысхан. Олох туста туюх тайғаның амырын тимірниң сыылап хоолааны сайбаан.

Пеер, Иренек суғнын хазынзар, Лыковтарның көзерлері халғанчы чылларда пілдістіг полыбысхан. Олар чуртапчатхан Алтынзарых чирде хачан даа тынарға аар полчаң, геологтар уғаа пөзік чир тіпчелер (картада пөзігі 1200 метр осхас). Пөзік чирде

кии дее сырыгыстыг, удаа тубан турадыр паза чылыг тустарда наңмырлар преелеп салар, соох тустарда харлар сѳргеп салар. Паза анда кѳбизин хуруг ла тас чир, холычахта ла арам-арам агастар ѳсклепче. Пу чирнѳ геологтар картада Хуруг хум тѳп адап салтырлар. Агафья кѳчѳгден сыгара пѳлче: пу кѳѳ чох орынзар оларнын семьязын улуг хыйал агылган. Ол хыйалдаңар ѳреен ѳчезѳ удаа чоохтачаң — кѳзілерден тизерге кѳліскен.

Алтынзарыхта олар хырых артипаң чыл чуртап салганнар, че халганчы тустарда анда чуртирға сидѳк улыбысхан. Анзы ѳкѳ харындазы паза Наталья пѳчезѳ ѳреенинѳ не нимес, анда суг алчаң суучах таа хумнын пол сыххан, а ѳѳнинде таарыг чирлерѳ майылыбысханнар. Олар тузаланчатхан састыг чирлер улам на сасха пат сыхханнар, сыхтыг паттарда чыргапчатхан хурттар кѳс алыныбысхан хулгаларны тѳзінең чѳп сыхханнар. Хый от таа пасхаңыл хылынып пастабысхан — яблахтын нимзах ѳстин ѳтѳрѳ ѳс парыбысчаң.

Пѳѳл кѳскѳзѳн олар пабазынаң алында чуртаан чирлерѳнѳзѳр кѳзіп аларға чарат салганнар. Пабазы хатап тургысхан турачахтарынаң пу арада аңапчатхан аңчылар тудынчаңнар, пастап Федор Ефимович Хлебников, соолаң Василий Павлович Загайнов. Аннаңар тайгадагы чурт ѳзелбеен. Наа тура пѳдѳрѳлбеенче, пастагы тустарда мында даа чуртирға чарир ѳсхас. Таарыг ла итчең чирлерѳ хазыңнарға санай тун партыр, амды аны прай арыгѳлѳрға кирек. Паза аны ам кѳлчеткен часхызына арыглап саларға маңанарға.

Чоон хазыңны тѳзінең игеп алып, ипчѳ кѳзі аны палтынаң андар сыххан. Анын чѳтѳг харахтары пѳр дее алчаастабаан: ѳс хати хап-орта сапханға чоон агас чирзѳр кѳзѳрѳ ле халган. Анын кѳзѳреенѳ, тѳгѳр паарында яңыланып, ырах ѳстѳлген. Пурлада кѳдѳрген хар одырганча, Агафья Карповна кѳмес тынанып алган.

Я, ам даа тогыс кѳп, сагыңча ол. Пу андарган агастарнын азырларын ѳзе саап, сынын торыспахтарға игеглеп, таг тѳзінер ымахтап саларға кирек. А часхызы кѳлзе, ирѳп парган чирнѳ оохтеек агазахтардаң арыглап, пилен тѳкпестернѳ ходыррға. Оларны ходырар кѳзѳ-сагам Агафьянын чогыл, улызар харындастары чогыл, кѳрѳ пабазы улысчы нимес. А огород чох чуртирға чарабас — Лыковтарны хачан даа тамах азырачаң...

Хачан ол чѳтѳнчѳ агазын андарчатханда, харааның амырын пѳѳрлернѳнѳ улааны чочытхан. Пастагы пѳѳр хайдан-да алтынаң, суг хазынаң, ѳстѳлген, агаа нандырғаны ѳскеркѳ тагда ѳсхас. Оларны ѳстѳп салган ипчѳ тогызын тохтадыбысхан, тыңнанып турыбысхан. Тѳзі пѳѳрѳ таг паарындагы ѳѳинде полар, ѳргегѳ — аңап чѳрче. Тайға чуртагчызына оларнын тѳллерѳ пѳлдістѳг:

чоон малын сүрөктөп парим, алнындагы чолны туюхта. Агафья иледе тыңнанып турган — искерки саринаң паза хатап пүүрнүң табызы истилбеен: аргызына полызарга үкүс салган полар. Туртук парган ипчинің чүрөө амырап парган: че, амды хорыхчан нима чоғыл, пүүрлер ол малын суу индире майыхтырганча сүрерлер. Пайаагы мал, тізең, кирі нимес, арых нимес, чнит паза күстіг малга төбөй. Иди полбаан полза, іргек пүүр бөрезін полызыга хыгырбасчых. Амды ікөлең аны сүр парчатханда, аңдарбаанда, тохтабастар. Аңдар салза, тізең, харнылары тох нимелер кізее сегірбестер. Нимеден хорыгарга? Пу тағлыг чирлерде пүүрлер бөрнең чуртабинчалар, көбізін ирепчилер. А пайаагы ирепчилер тайганың пу кизегінде үлгү салча одырлар, пасхаларына мында орын чоғыл. Чох, хорыхчан нима чоғыл, аниаң аңдар тоғынарга чарир.

Иди сағын салған ипчи, астанып, худаыга пазыр сыххан. Салааларын усти тударга хадыл тіккен мелейлері харыг полчатхан, оларны суур тастабызып, күмүс чылтыстыг тигірзер хараан көстеен.

Ана ол туста паза пір пүүрнүң улааны хулахха читкен. Кидеркіден? Алай саба истіл парды?

Амды кирек хомай пілдірібіскен. Пайаагы пүүрлер ирепчи полбиндырлар, улуг бөрнең чөрчеттірлер. Паза олар пасха чирдең килген аңнар. Тайгачылар анзын чахсы піледірлер: пүүрлер поэ чуртапчатхан чирінде хаңан даа аңнабастар, а ырах чирзер оларны улуг өзөгис ле сүрче.

Агафья, ух чили, сагам на аңдар салган хазынзар мытли халган, аның ах көксічеең, палтыдаң сөгібізіп, тозын маңзыри ходырып алган. Кічигдең сығара тайгада өскен кізее харда от салыбызарга пір-ікі ле. Сағамох оттын харамнанчых тычырааны тигірзер түдүн-чалын көдірген. Анаң ол оттаң пір-ікі ле хаалаг ырап алып, хости турган хуруп парган хазынасты хапчыгай чүлlep сыххан. Маңнанарга! Пүүрлернүң улааны чағынның чағын, а Агафьяның холында чалгыс палтызы ла полған...

1988-жыл. 5 август.

Көрчезер тігіне тігі пөзік арах чирні? — ырах нимес оғородынзар холын сунча сибер чооғын апарчатхан ипчи, — пүүл мин анда киндір соонаң яблах одыртып салгам. Чирі анда хап-хара, нымзағас, тағ даа чікім нимес, че хазыннар, кил, хойыг турганнар.

Агафьяның холы көзіткен часпаң арах чир ас-тамах таараан тағ олиннда піске чахсы көрінче, иледе ачых чир көк олтырых бсха: яблах чахайахтанча. Амды аны харахнаң көрерге истіг, че хайдаг жүснең көдірілген таарыга пу чир!

— Пеер, Иренексер, мин пастагызын октябрьда килгем. Алтынзарыхта яблахты табыраанча хазыбызабас ла, пеер манзырабысхам. Мында мин иң не пурнада тамах урчаң оймахты хас сыххам, а оймахты тирең арах идерге кирек — абаа пилең полбазын. Аны идері чарым айға тартыл парыбысхан, анаң тахпа... Аны магаа саңай чалғысханға пүдірерге киліскен.

Пір хучахча чоон хузух ағастарын турғызып, пөзин үс метрче андағ тіреглерде тахпа иб пүдірері ипчі кізінің тоғызы нимес. Пу тоғыстан иреннер дее чалтанчалар, идерін дее аргыснаң на идедірлер, а мында ипчі кізі чалғызан!

— Он пір ноябрьда Златоуст пайрам полған. Мин иргі чурттаң пастағы ікі көнек яблахты артын килгем, оймахха ур салғам. Хонарға халып, тағ төзіндегі талларны узурғам. Олар мында кізі иртее чох хойығ турғлааннар. Оларнаң киле-пара пір айча өліскем. Оймахтың стенелерін паза үстүн талдаң хана палғап пиктеем... Чоо маңзырға кирек полған — яблах үренін оймахха тазып саларға. Пілгем чи, соохтар алнында маңианмаза, часхызын суғлар тазыбызар, тайғача иртее чох пол парар.

— А Сірер санабаазар ба, Агафья Карповна, андар-мындар ниңче чорых ит салғазар? — сурча кем-де.

— Отыс үс хати чөр килгем. Полған на сай ікілер көнек яблах үренін, пасха даа чічең нимені артын килчем — киигаларны, ідіс-хамысты, кип-азахтарны. А чолы оой нимес, онча пирста суғ хазынча, удаа кичіглер урунча, соонаң тағча, тағча...

— О, піс ол чолны чахсы піледірбіс, чөрглирге киліскенөк, — күйлізірепче Лев Степанович, — сағысха кирдек, Агаша, хайди піс артхан-халған нимені сагаа ағыларға полысхабыс. Күскүзін полды ба? Алай часхызын?

— А сірер часхызын килглеезер ол чылда, Витольд Игнатьевич Шадурский полғанох.

— Витольд Игнатьевич, я-я... Тимір трубаны ол чүктенген, я? О-о! Амох угаа хынығ ние чоохтап пирең, истінер. Піс прайзыбыс алтолаң полғабыс: Агафья, пабазы, Пролецкий, Шадурский, Игорь Павлович паза мин. Апаруаң ние толдыра. Ам чүктер артынып алып, чол парибыс. Үс пе, пис пе пирста пазында Шадурский тимірін чирге напли тастабысхан, Язбанын, тидір, тимірі иңнімні прай чыс салды. Чатсын ар мында, тынанып, танда килгейбіс. Позы тарынчах, сала ла ээн-аастанминча.

— А мин агаа азынада чоохтаам хайза, позым апарам тіп, пирбеен пит, — пыросынып, ахтанча Лыкова ипчі.

— Я, пирбеен. Пістің арабыста ирлер чоғыл ба, тидір, ипчі кізі тимір-хабын чөрзе. Анаң пазох ол трубаға чапсыныбысхан, че чарым чолға даа аның күзі читпеен. Амды Агашабыс, «мин

апарим, чебе» тіп, иңніне чапчаң көдіріп алды. Ниме дее тапсабин, чөр сыххан... Пеер ағылғанча; пір дее кілебеен.

— А мағаа ниме, пасхазы чоғыл, — олаңай ла чоохтанча тайға ипчизи.

Пу трубадаңар мин хачаңох искем, үс метр узуны чоон тимір, наа тураның түнүгі полып, пазынаң тігіне тігі сорайысча. Мыннаң даа көрчетсен, чоон тимір. Мынын алнындағы чоохтардаң мин пілчем: ол күнде аар чүктіг ипчи тайға өтіре, суучах ла чили, сибер ах сыххан. Пеер чит килгенде, прайзы, тын алынып, иледе тынанған, че Карп апсах хызынаң азахтаң түспееңнер, олох тус иб аралы хайынарға пастабысханнар.

Итсе-де, Лыковтарның пасхачыл күзіңеңер көп чоохтар чөрче. Кичее дее мағаа хайхирға киліскен: иртеннең орты күн тузына теере ибіңектің көзенее алтындағы тыт ағастарны игеңлееннер. Піс, ипчилер, Агафьянаң пасха, азырал тимнеп хайыңлаабыс. Күстіг чон, иреннер, теестезіп, хол алыстырганнар, а икектің пір тудазың майығыс пілбес Агафья чылдырчаан на чылдырчатхан.

Пастаан Игорь Павлович. Чарым час пазынаң аны Лев Степанович алыстырған, анзын — Александр Матвеевич. Аркадий Сергеевич Ушаковтың ит-тамырлары көгөнее алтында ойнап топтайысчатхан, че иди дее полза, ол идок табырах майых парған. Чалгыс ла ипчи кизи, тынаң пілбин, игеңнең игеңлече. Агаа тіпчелер, тынанып ал. Чох, тіпче ол, мин пір дее майых парбаам.

Экспедицияның полған на члені поэзының пөгінін тутча, поэзының тоғызын итче, че маң туста піс прайзыбыс тайғада чалгызан чуртапчатхан ипчее килкім тоғыстарнаң полыс пирерге күстенчебіс. Ирткен күннер аразында хазың сибіргілерін палгаабыс. Анаң турачаа үстүнзер, аны чылығдиға тіп, пір чүс артинаң хум-сайлығ көнек көдіргебіс. Соонаң завалинка пүдір пиргебіс. Алындағы күн, тізең, тағдаң ахчатхан наңмырлығ суғны чурттаң хыйа ағысчаң кооп хасхабыс, а ол кооптың чолында пір хайда-хайдар чоон чилегеліг төкпес урун парған. Аны-чирдең ходырып алар үчүн, ибіре ікі метр тирее оймах асхабыс. Ол оймахта субалысчатхан сиир-тамырларын палтыдаң үзе саап, аба синінче төкпезін чадап ла ходырып алғабыс. Хайда күрчекнең, хайда устығ тимірнең, хайда пағнаң айғазып, кооп чолынаң индеріп алғабыс.

А хайди андағ чүске чағын хазың төстерін Агафья чалгызан на ходырыбысхан? Хайхастығ! Хайдағ күс поларға кирек кизіде пу хара хорғыстығ тоғысты чарым чылға ла идібізерге!

Че Агафья Карповна күстіг ле нимес, ол чапчаң, пилі-сөөгі ээлчек. Пірсінде Москвадаң килген Оөркі телевидениенің кино суурчаа Олег Николаевич Суриков Агафьяның хузухтапчатха-

нын суурып аларга сагыс тудыбысхан (ол чылда «Тайгадагы робинзоннар» тип кино тимнелчеткен). Тигине тигі торымны хайди-да пір дее түзір полбиныбыстыбыс, тіпчелер агаа. Ур дее сагынмин, ипчі кизи агасха сыгарга тимненібісті. Иліг метр оортах агас аразында тирігліг оператор, тимнен салып, аны суурып аларга даа маңнанмаан: ам на чирде турчатхан кизи агас пазындагы торымнарны алтынзар тышлатлача. Анаң паза ла көрзелер, агас төзінде тур — аязында пайаагы ал полбинчатхан иң не чоон торымнары.

Че піс пілчебіс: Лыковтар хаҗан даа улуг өзөгисте чуртааннар. Аркадий Сергеевич Ушаков, Тиксі Союзтагы ас-тамахтын ондайын пілчен институттың тогынчызы, поэның алнында улуг пөгін тутча: хайдаң аылча кизінің істінде андаг күс, энергетика? Амды ол наукаа кирек нимелерні, сиіні піліп, чархандырбин, Агафьядаң иптiг сурастырғлап парча. Пасхалары, ученайлар, ідөк — полған на кизінің поэның сурығлары. Че ол сурығларга нандырығ табырах пірілбес. Ученайларга чыған материалларны, ибіре сынап, хатап-хатап сыныхтирға ам даа көп килізер. Че анзы соонаң, а амды, тізең, чоохтаң чоох:

— Көрінер, тиін, тиін! — кічіг пала чіли хайхапча Ольга Ивановна. Піс сағам иртенгі азыралда одырчабыс. Столыбыстаң ырах нимес өс парған харағайларның холлары ла чайхалыс парчалар: анда сегірчеткен тиінічектің хузурий ла чалбыри түсче — чітіг поэы тыс пілбес.

Агафья Карповна, өскілерін отхар салып, хырибыстох одырча. Хайран ипчі кизілерге үрген парған, чоох-чаахнаң одырарга тың хынадыр.

— Тиін ниме-е, албығалар сегірчетсе чи, — сөдөде чоохтанча ол, — тиіннер кизіден хорыхпинчалар, а албығалар!.. Олар угаа сиргек аңычахтар нооза. Тиіннер чіли, кизи көзіне ойнабас.

— А абалар чи, Агаша, андағох тисчіллер бе? — хараан көйтiк нымхыдыбызып, ойнапча кинооператор Губарев. Александр Матвеевич ойнирға күс, аның андағ хылығы сылтаанда, пістің арабыста күлкі-хатхы ла нызырап турадыр.

— Абалар ба? — көмес чидірінче тайга ипчизи. Че сах андох ойын пазын сиргек хаапча.

— Алекса-андар, иш! Тиспин зе олар... Пірсінде... Алай Георгиев күні полды ба? Я, ол күн. Көрзем, өскілерім чачырас турлар. Суға парзам, аба тур анда төрт азахха. Ибзер чүгүрчем мылтыхха. Ікі хати атхам, көстебин дее. Тизібіскен. Иртенінде, көрзем, күрүптiң ахсын сайбағлап парыбыстыр. Яблахха кіртір бе ол ниме... іди күннең күнге. Горохты прай типсеп, огородымны прай істеп салча. Андада пір хараада алтылар хати тазылат сыххам! Хараа тооза көнекнең хоғдырат чөрченмін.

Часхыны чадап ла тобырып алгам, а сағам адайым пар. Амды ла тынымны салды ол аба. Чаныма тың читкен.

— Чолын ундубаза, ам даа ааллап кил парар. Аарлығ аалчыны хайди удурлирзың, ээ кизи? — күлімзірепче Губарев.

— Амды чағын килбе-ес, сағынчам. Пабамның сыырадын хасхлаан. Аннаңар анда хызыл көгенек хыс салғам, амды хуйча. Лабазты аңдарып аларға күстенгенөк, столбаларын тыр-бахтағлап салтыр.

— У, істері хара хорғыстығ! Кізі пазынча полар. Піс көрге-біс, — хайхапча Игорь Павлович. — Ук, андағ чоон аалчыны худай паза ыспазын синзер, Агаша, че?

— Агафья Карповна, — сурынчам мин, — пүүрлернен тоғазып, хайди тіріг халғазар? Сісер аны читіре чоохтап пирбеезер.

Мин экспедицияда наа кизибін, аннаңар наа ла таныс Агафьязар сісер тіп айланарға килісче. Че, итсе-де, частаң піс ырах нимеспіс, ағаа хоза иб. ээзі піске, ипчілерге, уғаа чылығ хайча, че аныңзар син тирге тілім айланминча ам даа.

— Пүүрлер улуп чағыннапчатханда, Сісер от салыбысхазар, анаң чи? — маңзырапчам мин.

— От салыбысхам, я... — анаң, илееде тапсабин одырып, табырах чоохтап сыххан:

— Харын, маңнанғам от салыбызарға! Одым даа мағаа полысхан осхас, табырах ла чалбыри түскен. Ол туста, ибіре ле көр тастабыссам, худай, хазыннар төзінең одыахтар сағылыс турлар. Ұс пе, төрт пе пүүр! Чарых хараада аастары даа чаксы көрін парғаннар... Отха чағын турыбызып, паза пір отты салыбысхам ікі метр хости, анаң пазох пірні, пазох дірні... Позым, ортызынзар кіріп алып, ағастарның торыспахтарын табыраанча чар сыххам.

— Худай, мин андох өл парарчыхпын! — чочынча Ольга Ивановна, Губарев тее тыып парған, харахтары улуғдаң улуғ ла көрчелер. Пістеңер чоох таа чоғыл, прайзыбыс харах-хулах чохпыс.

— Хайдағ даа ачын аң ползын, че көстіг оттаң хорыхча, — амыр чоохтанча аннаң аңдар ипчі кизи. — Успин көйчеткеп чалынны көр салып, пүүрлер мині ҳадарбааннар, халын тайғада аңиір ние табылбас па за. Че мин таң атханча оттар салғам, иртенінде көрзем, аңнар прайзы пизөлең полтыр... істері суғзартын парғаннар...

Агафья чооғын тоос салғандағ, че піс пірдеезібіс тапсабин-чатхабыс. Андағ чоох соонаң чүреебіске сөрбін тан сапхан осхас пілдірчеткен. Че кем пілген ол туста — ұс ле ай пазынаң, ағаа пу тайға ипчізіне, пазох килізер пүүрнен тоғазарға! Тоғазарға ла нимес, че аннаң хада төрт ай чарым чуртирға паза аны по-

зының адайынаң хада пір аяхтаң азырпға! Пу кізі хылынаң чеен пүүр Агафьяның малын даа, адайын даа, позын даа хыйыхтабас, агаа хоза, пу тустың аразында чалғыс ипчинің чуртына пір ле дее ачын. аң сыхпас. Октябрь айдан февральға теере тайгадаң килген таңнастың хадагчы Лыкова ипчее соох хысхыны тобыр пирерге полызар... Библиядаң піс пілчебіс — ачын аннар удаа пустынниктернің улуг нанчылары пол парадырлар. Иди Герасим пустынниктің иркінінде пірсінде лев тур салтыр. Аннарның ханы кізізер алындағы азаан сунча, позының харааң харах чазы ах тур. Пайаағы Герасим апсах чаксаан көрібіссе, худай, хоосханың азаа хайдар-хайдар іріңнеп партыр, идінде хайда-хайдар улуг чымчылға одырча. Ол чымчылғаны чадап-чудап суур пиріп, кізі сах андох ірің тартчаң им-томнаң азаан сулғабысхан, ачын аң пір дее тоғыр полбаан... Соонаң олар улуг нанчылар пол парғаннар. Хачан апсах ўреп парғанда, ол хоосха, сырадына чаба чадып, ол партыр.

Ана иди пазылған библияда, кем пілер, сын ма ол, алай тайма. Паза хайда-хайда-векте полған ол кирек? Че Агафьяның хадагчызы полған сынында, агаа хоза чибіргі вектің соо чылларында. Пір ле нима аяастың — ол пүүрні атып салғаннар...

Че кем полғандыр ол пүүр? Агафьяның худай пирген хадагчызы? Олаңай астың парған тайга адайы? Алай сынындағы ачын пүүр?

Анзын пілер ўчўн, атыр салған пүүрні өнетін сыныхтаға апарғаннар. Көрселер, сынап таа, ікі частың іргек пүүр! Тізі нимес, ағырың нимес, кирі аң нимес — нимес сыххан полар ол кізізер? Таңнастың, угаа таңнастың! Пу киректі, аның пасхачыл чазыдын иң не пілістің, көпті көрген дее аңчылар чарыт полбастар.

— Позым пу харахнаң көрбеен ползам, хачан даа киртінмес-лікпін, — иди тир пол парған нименің соонаң кирі аңчы Иван Васильевич Тропин. Агаа хоза, Тропин позы даа угаа хайхастың киректернің араласчызы пол парар, араласчызы ла нимес, че өбн геройы! Олох пүүр өдірген февральда ол чазыттың пустынницаның ирі пол парар. Че пазох най тың чоохтар ибіре тарасхлир: кемдір ол — ирі, күлген кізізі, туғаны, олаңай ырызы чох кізі?

Агаа хоза, пу экспедицияда араласхан ученайлар Лыковтарның чуртазында көп таңнастың нимелер табарлар, ўр дее полбаза, оларның наука хоостыра пічіктері пістің Союзта ла нимес, че пасха хан чирлеріне тарағлап парарлар. Совет медицинасында кізінің имунитедінеңер наа искіріг иділ парар — ол искіріг чир ўстўндегі иң не хорғыстың СПИД ағырығдаңар пілісті

чайладар. Аал хонхта, тізен, ідөк наа селекцияданар хайхастыг чоохтар төрир. Космонавтикада, тізен, кізінің пасхачыл күзі хайдаң кірчеткені азылар! А табылча ол хузух ағазынан — мына нима арачылаан, азыраан паза сыдамахтыг кўс пирген иліг чыл саңай тастых чуртаан Лыковтарға. Хузухтын андаг пасхачыл күзіне чир тилекейдегі ученайлар пастағызын на таңнирлар. Аның сылтаанда космонавттарның чиизінде хузух полар: кізіг, тосхымның изергестерінең иділген тубиктер...

...Че анзы полар соонан, а амды август айның пастағы күн-нері. Пістің экспедиция тоғызын тоосча. Таңда вертолет...

**АЛЫП
АЙРА
СУҒ**

ПРОЛОГ

Андада, чарынаң сых парған хазыр суғ чили, өкпеленип, Казан педсоветтен сыгара хонған. Коридорларча, ух чили, хыылап иртіп, кабинетінзер кире хонған. Ізік, аның соонча тазылап-халып, хатабох азыл парған. Пар-чох күзінең ізік тудазын тазылы тартхан, ізік пиктел парған. Көзенек сүлейкезі сыгдыр халған.

Андада хуурта тарт парған сырайлығ кізі нымзах одырчыха напли түскен. Пазын одырчыхтын пилине ойда салып, хараан нуубысхан, ирнілері хыймырапчатхан: пір, ікі, үс... он... хырых!..

Сан санааны чүресе сала амыратхан. Титірескені сала иртіп сыххан. Казан, сухсап парған на чили, улуғ оортамнан тамкы тарт сыххан, ойбазы иптiг тiгiлген ыстанына, полдагы кибіске тоолап халған. Анаң ол позын пір дее нимеденер сағынмин одыраарға күстеен. Пүктегі нымзах отты сағысха киргенде, көйчеткен чүрее көместең син сыххан.

Че, амды пірее ниме идерге дее чарир. Чидер! Паза иди сыдап полбас. Амды прай пол парған нимені поэзының адынаң адирға кирек. Ағаа хоза, пу киректі тохтадарға. Итсе, кем пу школаның чалгыс устағ-пастығы? Кем пу коллективтің үчүн, прай школаның тоғызы үчүн, прай наа сынағ үчүн нандырча?

Ол, ол ла, Казан Устинович Кыштымов, пу школаның директоры. Аннанар ниме-де идерге кирек... Че ниме? Ниме?

Казан Устинович, тура хоньп, кабинетинче аар-пеер пастыр сыххан. Он минут пазынан аның салаалары, телефонның ах теерпеечен чүгүртіп, партия райкомының саннарын толдыра толгабысхан...

ПАСТАҒЫ ПАСТАҒ

Таң атар тус чидібіскен. Тура істі халын уйғуда чатчатхан. Амыр харааны часының түклеені ле хадарчатхан.

Оркон Петровичке пу хараада уйғу-чадын чох полды. Узаа-чых полып, таң атханча тыстанып чатчатхан. Аның уйгузы даа сағам часхы салбыхтың пузычаа осхас, сала ла теертсен, нник ле оодыл парча. Улғаадыбысхан кізінің ондайы андағ полчан полтыр — хайди за, алтон чазы чагдап одыр.

Пу хараада аның чўрее ачи түскен, ис-тыс пирбес тіріг са-ғыс хахан-хачанох пртіп парған кўннерні хатап айландырып, оларны ам на полған чіли көрчеткен...

Тўрее-өскен Почах аалы, чалаас азах тузы, іче-пабазы хараанда чинт постарынан турча. Мына кічицек Орконах, хуруғ хумны пурладып, ибінзер чидікпинен чўгүрче.

— Іче-ен, — хысхырча ол ырахтынох, — іцен, көр, хайдағ сортан! Позым, позым тудып алғам...

Ічезі хыры чох чабыс турачактарының сидені хыринда аал пазынзар ниме-де харап турча. Очы оолғын көр салып, ачы-чарых кўлінче. Анаң сортанны, чығанаана чаба тудып, синепче.

— О, палам! Мындағ сортанға улуғ даа кізі урун полбас. Улўзің полбас па за? Улўстіг полтырзың!

«Улўстіг полтырзың»... Ол кўннен пеер иліг чыл артиннан пртіп парды, че сағам Орконның хулаанда ічезінің сўстері, қичее ле теен чіли, истілче. Че сынап, сағынча ол, хайдағ артых ўлўс тўсті мағаа чуртазымда? Көр көрзе, пабазының тўлін узарат парчан пис оолнан ікізі ле азахха турған. Улуғларын ўзінен кічинидөк хоочах ағырығ апарыбысхан, ічезі амғаа теере «аал-ғы» тіп адидыр аны. Кічіглері, Пўкенең Оркон, аразы пір ле час болахтар, чалаас азах чолларын чўгүрглеп, тадылығ олған тузын алтап, өскеннер. Тузы читкенде, ікўленні іче-пабазы чааға ўдескен. Хара чобағ Саражаковтарның туразына кічицек пўге салған, кізі холынан пазылған «хара пічкнен» кірген. Пўке ыраххы, таныс нимес городта пар халған... Ана іди Оркон па-базының чалғыс тўлі полып халған. Улўзі бе? Улўзі дее пол-

гай... Сынап тидірлер чонда, чабал хуон атты даа андара сабадыр. Ана андаг хуон полган ол пүге тутхан «хара пічк». Ур дее полбаанда, Пөкенің ипчізі, Айдота килні, ўребөк парган, соонаң істі ағыриинаң хыйалан парган пабазы, анан, хоргыстыг саайга кіріп, от-чалында көй парган кічицек Петрока, Пөке хариындазының оолгы.

«Ўлүстіг полтырзың»... Хачан-хачанох чоохтаан сөстер амды сагызына улам на ситкіп кірче. Че сынап ўлүстіг бө ол? Тоғызына чўреен салган, ипчізінең хынызып алысхан, пала-пархалары хазых-тіріглер, кірі ічезін паарсап көрче. Чон аразында харағын чазырып чөрбеен, оғырға кірбеен, кізіні хыйхытабаан. Чох, сағынча Оркон, ічемнің сөзі сын полган: ўлүстігбін мин. Чон аразында чолым азых полган — анзы улуг ўлүс.

Че хайда, хачан, хайди саба иткем чуртаста? Хайда, хачан, хайди? Аның сагысха түсчөткен пазына нник чили пілдірген, че чўреен ачырганыс хайнатча: нименің ўчўн пўўн партийнай чыылыгда аны ўзўрерге сагыс тутчалар? Пу наада пірее нимені саба иткенін дее пілінминче. Аның, Саражаков коммунисттің алынча киреен ўзўрчөткеніненер кичее ле искирген партия райкомының хачызы Алексей Егорович Шалгинов райоңда ол наа кізі. Оўнінде, школаның коммунисттері февральда ирткен КПСС ЦК-зының Чарадинин план хоостыра ўзўрерге тимненчөткеннер. Кичее ле искиргеннер ағаа — ўзўріг соонаң хазыр чоох тимнелче. Че хайдаг пыро ўчўн?

Андаг аар сагыстарға тыстан полбин, Оркон төзөктөң көөлчө турып алган. Майраны усхурыбызарынаң сиргөктөніп (Майра орайға теере сочинениеліг тетрадьтарны сыныхтаан), ол, полны ығыратпин, көөлчө тонанып алып, тасхар сыгып алган. Ол туста ипчізі халын уйгунаң узупчатхан. Че Оркон Петрович чохсы пілчөткен: тузы чөтсө, ічө кізі сағамох усхун парар, анан сағамох тура хонар. Анзы аның чылдаң чылға ўгрен парган ондайы: төзөктө пір дее артых чатпасха. Хайди за, ипчі кізі улуг чурттын ээзі, ибнің кинін тутча.

Тасхар сыхханда, Оркон, тамкы тартып, ўр нимес кірлестө турган. Анан сиденнең сыгып, аал аралы суғ хазынзар пар сыххан. Сырыптаң ўрген сиденнер таң атчатхан сымзырыхта килкім харал турганнар. Март айның соох хыйаны харинна истіг сабылчатхан. Наағын чазырып, ир кізі хурусха мойдыринин көдірібіскен.

Ибіре сымзырых. Прай чир чалбаа, таң атарын сагып, амыр тыныста чатчатхан. Иди аалда ла поладыр: уйғузы ханмаан чир ўстў ам даа сабыхсыпча, че ыраххы пастағы сууласты, тірілдірібізерге сылтаг таапчатхан чили, китеп сагыпча. Че мында табыс-тубус чох чатчатхан чир ўстў усхуна халча: хайда-да

адайлар үрізе халған, хазаада інек мўўребіскен, сиден ізин өтіг чабыла халған — паза ла иссең, аалда иртенгі хайыныс тірілібіскен. Мына тоң чирні кемнің-де кирза маймаа чолча топлатча, мына інек сағчаң көнек хоғдыри халча, аалның амырын айабин усхурып, трактор кўзүрепча... Анаң прай ниме кўннең кўнге үгрең парған ондайынаң парча: мына ипчїлер, пылтырғы чылаң отты даа оттап аларлар тибес, малларын чазызар чалабысчалар, иртенгі киңде тамкызын пурладып, тоғысчы чон гаражсар манзырапча, аалның улицаарынача ойли халча совхоз директорының хара чылтыраң «Волгазы», хаңаа хоғдырапча, анаң иссең, кўстіг кўўлепча хараазын чорыхтаң айланған ағас таарлачаң аар машина — чолын стройцехсар тутча.

Че анзы прай соонаң полар, сағынча Оркон. Амды, тізен, ибіре сымзырых турчатхан. Аар хаалағнаң хаалап, ир кїзі аал хыринча ахчатхан сугзар пастыр килген. Пөзік чарда турчатхан турачахтарның көзенектері ам даа чараалах.. Халғанчы сиденні ибір киліп, Оркон Петрович чар алтында, чалбах чол чїли, ағарчатхан пуссар түзіп алған. Чардаң түсчедіп, іріп парған төге таап алған. Анаң, тамкы сығар киліп, ипти одырып алған.

Ибіре амыр-амыр. Пайаадаң уйғу пирбеен сағыстар көксін наа кўснең ачырғандырча. Кинетін сымзырых чарда одырчатхан кїзі пілінче: узун чуртазында саба иткенін таппаанча, амырабас аның чўрегі. Кїзідең чазырған улуг-кїчїг пырозын таппаанча, полбас ағаа пўўн амыр тоғыс, амыр тыныс. Че хачаң, хайда, хайди саба ниме иткен ол чуртазында? Аның аллығ сағызы чуртап салған чылларын пір көріснең көрчеткен осхас. Хайда-дыр ол пыролар, хайзыларына ам даа, өртенген чїли, сўрниўкче аның сағызы?

Мына оларның пірсі. Ол Украина чирінде полды ба?

Ол амгаа теере ундулбаан хараада ідөк сымзырых турчатхан. Харааның амырын улуг нимес сугның солбырааны ла сайбап турған. Таң атханча, аның связисттерінің взводы тігі чарнаң палғалыс тимнеп салар полған. Армияның штабында, ырчыны наа килер кўстердең кизе саап, сағамох понтон тахта төзөбізіп, аар артиллерияны паза танктар дивизиязын тігі чарынзар кизірібізерге сағыс полған.

Че Оркон Петрович, палғалыс тартчаң взводтың командирі, ол туста улуг опытығ, көп чааласхан кїзі, пілген: пу чахығны толдырары оой нимес. Че толдырбаза, армияның штабында чөптес салған план сайбал халар.

Ол сағысха сиип парған хараада мына мындағох сымзырых турчатхан. Мына мындағох сымзырыхта ол позы нингезек киме-

ні чардан ағын суғзар ідібіскен. Ол кимеде брезент алтында чаачы чазыныбысхан. Паза ікізі, кимені көөлче ідіп одырып, көлеткі саринаң чүзер полғаннар. Искінең тоғынарға чарабин-чатхан — ыырчының узун сустың чарытхызы суғның чалбаан чарыт парыбыс турған.

Халғанчы күніне читіре ундубас Оркон ол оолларның сырайларын. Сағыс-сирегіні пір нимее айландырыбысхан чаачылар постарының күннең күнге итчеткен хорғыстың тоғызын идерге парчатханнар...

Киме ағырын чүзіп одырған. Пір салғах таа солбырабинча, пір табыс таа истілбинче. Хулах сыңыраанча сымзырых.

«Алнынар ачых ползын, ал сооңар туюх ползын», — пос алында чоохтанған Оркон. Анынаң хости арғыстары ідөк хат парған чіли турғаннар... Киме суғның ортызынзар чидіп одырған. Харасхыда харахсынғаннаң кізінің хараа майығыбысхан. Мына киме суғның ортызында. Че, ырах халбады...

Че олох туста кинетін чарытхының чалбах сузы кимені харасхыдаң хаап алған. Сағамох чүрек ачыда атыстар истіле гүскен, орта ызылған снарядха киме, хузух чіли, чарыл парған, анаң пөзік чалыннап, суға пурлух парған. Сағам киме полған чирде пір дее нима халбаан. Ағын суға пасха ба — ағынынаң на андарох ағып ла ахча. Паза ікінчілес халбаан: пірее пасха ондай табарға кирек. Че хайдаг? Орконнаң хости аның взводындағы ооллар тапсабин турғаннар. Кем парар амды өлімге орта?

Мына ол, командирнің аар үлүзі: сагаа киртінчеткен кізілернің чуртазынаң устирға. Пасха кізінің чахиин толдырчатхан полза, пу синге теере ирееленмесчик ол. Андада өдіртіп салған кізілернің алында пыросынмасчых ол амгаа теере. Чүреенде тас полип, ах сағызын өтіре ачитчатхан хорғыстың хараа хатапхатап түзелбесчик.

Че штабтың чахиин олар таң атханча толдыр салғаннар. Парбах чилегеліг чоон төкпесті суғ индіре ағызыбызып, аның қистінде передатчиктерні іл салғаннар... Че хайдаг ирее полған хуруғ хол сағып одыарға — чит полар ба тігі чарға төкпес қистінде чазынып чүсчеткен связист? Ыырчы ырах саапчатхан прожектор суғ чалбаан төөле хуластап синепчеткен, че ноға-да суғ индіре итчеткен төкпеске хайығ салбаан. Хайран постары хай пірее сағбаны үрөк сағып одырғаннар. Чир үстүнің амыры китенібіскен чіли пілдірген... Пір час чарым иртіп парғанда ла, радио наушниктерінде нима-де тырсыли түскен. Анаң ыраххы табыс истілген:

— Мин — «Часхы»! Мин — «Часхы»! Истипчезер бе? Мин — «Часхы»! Мин — «Часхы»!

Я, үр ниместен чир үстүнде пазох часхы хайыныбызар. Часхы, хайзын пу харахнаң көр полбастар ол хараада өдіртіп салган ооллар: Воронцов Сергей, Виктор Клябян, Ергалиев Бауржан... Итсе-де, Ергалиев чаа алнында үгретчөк полып тогыптыр. Чир үстү амырап парза, ол поэзияны үгрейчилериненер чоохтирға угаа хынчан. Пирсинде, чоохтаан ол, пир өткін Марат оолагас, марыглазып, чоон поэтик агасха чалтанмин сыгып алган, че чирге түзөргө хорыгыбысхан. Иди үр ылғап одыртыр агас үстүнде. Анаң палалар үгретчизин хыгырарға чүгүрісклеп-тирлер, үгретчи ле аны аннаң көблөчө түзіріп алган.

Пу прай ооллар тиріг халарчых, сагыпча Оркон. Че кем пыролыг оларның өлімінде? Командир бе? Чаа ба? Прай кизилерниң чуртазын пулғап парыбысхан тус па? Кем?

Тиріг кизилерниң алнында, оой даа полбаза, пыросынарчых. Че өліглер пырон тастабастар. Аннаңар ирее полар агаа тыны үзілгенче.

Андаг аар сагыснаң одырған чар хазында тамкызын даа ундут салган Оркон Петрович. Хачан-хачанох иртіп парған хайныг чаада хада чааласхан арғыстарының омалары, пирси пирсин алыстырып, харахха көрінген. Чыллар иртізінде ол ооллар чиндінен халган... Хайдазар амды сірер, чаадаң айланганнар? Хайдаг чир-сууглыгзар, хайда иб-чурттыгзар?

ІКІНЧІ ПАСТАҒ

Аның холындагы тамкызының оды хачанох ус парған. Сагызына, тізен, улуғ нимес чачынахтагы «махачыларның өлімінен үреен» тіп сөстөр кир килген, пу сөстөрниң алтында ол поэзия хол салар полган. Үзінчи пічинин пүге салар алнында, ол аны, пүкте-бізерге тидинмин, холында үр тутхан. «Город Алма-Ата, улица Шверника, 15, Ергалиевой Гульсаре Юлдашевне». Амгаа теере пу адрес, сом чили, пүдінінен хараанда турча. Пастагы тустарда, пічікті ызыбысханда, пу нога-да сагызына сиип парған ипчинин ады аны орты хараада даа усхурчан, че усхунар алнында Оркон кизинин мнизіндегі ікинчи көріс-сагыснаң көр халгандаг ба ипчи кизинин таныс нимес омазын. Ол ипчи хончатхан ибинин пулинда харасхыда көрін турчаң, сала мөкейип, табыс чох сыытха кир-четкен ме хайдаг. Анзы таныс нимес Гульсара полган ма...

Че хачан, түстен оңарылып, чиит командир аны чахсаан көріп аларга сірензе, хараан уйгудаң чалтырама ас килзе, ипчи

омазы, хараадагы сымзырыхта хайыл парып, чіт парчаң. Анзы аның ах сағызындагы пырозы полған полар тіп, пілінчең Оркон Петрович. Иди түстің түбінең пілініске кір турчаң ипчінің омазы аны чаа тоозылғанча иреелеп турчаң. Чинт лейтенант аннаңар, білім тапхан чаачының ипчізіненер, улуғ маң чоҳ аразында даа сағынчаң. Ханның чааны тобырып, ыраххы Қазақстанға читіре аның холынаң пазылған «хара пічік» үр бе, ас па парған. Саржаковха чыллар иртізінде улам на изі чоҳ пілдірчең пу харахха көрінмес, че хорғыстың палғалыс — аның холынаң пазылған пічік паза таныс нимес ипчінің чуртазы. Хайди салылған Гульсараның чуртазы пічік алған соонда, хайди өскеннер Ергалиевтің ооллары?

Аның холындагы тамкызының оды хацанох ус парған. Че сағызы, чалаң ат чіли, аннаң андар тағ индіре чүгүрчеткен осхас, аннаң андар чорт парир...

Мына ыраххы хырых пис чыл. Абыдыл турған вагонның сеппеңде 25 частың чинт лейтенант турған, узун чаа чолларында прай Европаны чазағ ирткен чаачы амды төреен-өскен Хакас чирінзер айланчатхан. Көзенекте чүрекке чағын чир — хазыңны, сыбылың тайға — көрінглебіскенде, ол вагонда одырып тыстан полбиныбысхан. Оркон амға теере сағызында тутча чүреен сытатчатхан тадылың сахсынызын, тамаан хысти тудыбысхан өрінізін, көксін хылчыхтанаң тырбахтапчатхан паарсазын: мына ол, холыңны ла суна пир, аның чалғыс ла төреен-өскен чирі, хайда ирткен аның чалаас азахтың олған тузы, хайда турча іче-пабазының ибі. Ол ибде, күннi күн тібин, харааны хараа тібин, сағыссырап сағыпча ічезі. Хас-хацанда, кічицек абдырачахха чазырып, ічезі аның кiнін чыып салған. Иди ол палазының тынын «чик айнадаң чазырған» полбас па за. Суглан парчатхан харахтарын кiзiдең чазырып, чаачы киптіг чинт ирен хыймырапчатхан соох тамбурда отыс ікi чыл мының алнында турған. Кистіңде Сталинград, Кенигсберг, Польша, Пруссия, Берлин... Төреен-өскен чирінең артых чир пар ба, төріткен іче-пабанаң аарлығ кiзі пар ба?!

...Артыхтаң артых чинис турғысхан столға ічезі. Манзыри хайынчатхан ічезі кiзее пілдіртпип сугланчатхан харахтарын тбөле чыс чөрген. Өрініс тее, ачырғаныс таа чүреен тулғапчатхан: анзы Орконның Пөке харындазы 44 чылда өдірт салғанынаңар.

Пір туста пес хырындагы одырчыхха одырып, іче, паза тыстан полбин, сыытха кiрiбіскен:

Істімнең сыххан ікi кiнімнi,
Ікi оолғымны чааға үдескем.

Ізіг чаада чаалазып чөргөн
Ілініп халбады чир үстүндө Пөкөм,
Паарымнаң сыххан ікі паламны,
Пар оолғымны чаага үдескем,
Ханым чаада чаалазып чөргөн
Тіріліп халбады чир үстүндө Пөкөм.

Аны исенде, чүрөккө изі чох полған. Ічезінің сыдына орта
полып, хончых ипчилер кір килген. Анаң аны тызып, кем-де
чоохтанған:

— Астан, Татко, астан. Орконах айланды, өрілерге кирек.

Пола-пола Саражаковтың ибіне аал-хончых тол парған.
Астан ас нимес, көптең көп нимес салылған ол күнде агарта хыр
салған столға: пызымдых яблахтың час чызы, ундул парған
чарба үгренің татхынның татти, ағас айахта хойыг сметенің
аппағас көрімі кізіні тосхырчатхан осхас. Орты харааға теере
иреет аралы чоох-чаахнаң одырған чон, Орконны сураглап:
арса, көргөн поларзың ирімші, пабамны, оолғымны. Хайзын көр-
ген, хайзын көрбеен. Халғанчы тоғазығларны сағысха кирип,
пулар көрбеен чаадаңар көбөк чоохтаан. Хайдағ ирее-чобағда
оларның чүректері, ниңче харах чазы төгілген, ниңче хараа сыыт
чайылған — анзын иблеріндегі төрт пулуң на пілер... Өкіс хал-
ған ічелер, өкіс халған ипчилер, өкіс халған палалар — хайди
сірерге мыннаң мындар чуртирға, тіренерге? Пис чыл аразында
өлімге үгрен парған чаачының пик чүрее, илбек хомзынысты
көре, тулғи-тулғи сыстапчатхан... Анзы, тізең, пір ле аалыча-
тың чоңы, че хайдағ ирее-чобағ салғахтана чайылған тиксі
странаңа, пасха ханнарча, прай чир үстүнче! Салааларнаң са-
нанып, стол кистіндегі чон хорғыстығ санның санын санан кил-
ген: чааға парған хырых иреннің он алтызы ла айланған, кө-
бізі кинек. Ягор Қоконов азах чох килген, Қаданов Сапин —
харах чох, гармоньда ойнаңаң Икен — саарсых холлығ.

— Ойнап пирерчікпін мин сағаа, Оркон, — изі чох чоохтан-
ған хаптырыбысхан Икен, — че көрчезің саарсых холымны
Берлинде халғыс килгем... Че госпитальға париганда, арғызыма
чахаам, рейхстагха читсе, минің адым пас салзын анда... —
Анаң хазырланып, хосхан, — пілзінңер яз-збалар Сибирьден
килген Икен Сабуровты — хайзы фашисттің тумзини ояа
сапхан!

Орконнаң хости, тізең, ічезі одырған. Пазын холына чөле-
ніп, тапсабин, суғлаң парчатхан харахтарың пірее-пірее чыза
гартына, палазына улуг паарсаснаң көрчеткен. Кирибіскен па-
базы, пүгіреліп, тамкызын сорчатхан. Хатығ ондайны сайбап —
ибде аалчы полза, харығ полбасха — Орконның хойнында 5 час-

тыг Пёке одырчатхан. Аның хара пазычаанда хызыл чылтыстыг пёрік салбаңнап чөргөн.

Орты хараада, чон тарап парғанда, Оркон Петрович паза чүрек ачина сыдас полбаан. Пёкецекті пик хучахнаң хучахтап алып, ылғабысхан. Пёке харындазына чобалып, сүркүннеп ылгаан, харах частарын іче-пабазынаң чазырбин, наағынаң ыспин. Харах частары хучахтағы оолагастың иңніне тоолап турған. Чітіг сағыс чүреен өтіре сазыбысхан: пу парасхан пала хачан даа пабазын пілбеен-көрбеен паза ідөк пілбес-көрбес... Наахтарын айаларынаң хысти тудып, пазох сыытха кірібіскен іцезі: «О Пёке, о палам, о кінічеем!» Пабазының тітірепчеткен салааларында харындазының хысхачах пічіктері хычырапчатхан.

Чох, читпеен чиит лейтенанттың күзі пазох ибін тасты парбызарга. Итсе-де, ол тоғазарга ла килген іче-пабазынан, хончых-туғанынаң, Дивизиядағы офицерлернің аразынаң аны Москвадағы чаа киреенің Академиязынзар үгрнерге ысчатханнар. Ол, тізең, кадровой чаачы поларга сағыс поэты тутхан, аннаңар армияда халарын ікінчілебеен.

Іцезі иртеннен пір яблахты, нинче-нинче харағасха кисклирге харасчатхан, пір яблахтаң пір тудым үрен пол парчаң, пабазы, тізең, огородтағы чирні талирға сиденде пайаадан ат көлчеткен. Оркон Петровичке іче-пабазы чиит ле көрінчең, че пу аар пис чылның аразында ла харахха пілдірте кірібіскеннерін хомзынып пілінген. Оркон семьяда очы оолғы полған, Пёке — аның ули. Оларның улуғлары үс оол үзінең азахха турбааннар. Хамнар даа полыспаан. Нинче чаа алнындағы тузын синезе, прай ойнаан ойыннары, прай чоллаан чоллары Пёкені ле хооп чөргені: ниме итсе, хада итчеңнер, хайдар парза, хада парчаңнар. Че харындазы ноо даа нимені артых итчең: палыхтаза — палығы чоон, хобырахта ойназа — үні сіліг, ат чарызында — прайзынаң пурнада. Чаа алнындағы часхызын Пёке той салыбысхан. Хончых-туғаннары тойында тосханча айран даа амзаан, майыхханча плесет тее салған. Олох чыл чиит килнілері, абахай Айдота, сыыт таа сығарбин, харах чазын даа түзірбин, тілі тарт парған чілі тапсабас пол парып, ирін чааға үдес салған: чүреенің сизінген полар — паза тоғаспастар.

Чох, читпеен Орконның чүрек-күзі өкіс ибін пазох тасты парбызарга. Кемнің иңніне халғызар? Аал ортызындағы теербен хырынды кізі дее хайынмаан, тамахтыг чылларда, тізең, хончых таа ааллардаң килген хаңаалар мында тығырама турчаң. Амды ээн. Кічичек ағас школазар Оркон Петрович кірбин ирт полбаанох, ол мында чаа алнында үгретчі полип тоғынған. Сала-сула тонанглаан палаларның хара харахтары аныңар ниме-де

сурчатхан чілі көргеннер. Чүреенде ниме-де үзіле халған: ол сизін салған — аның орны мында, пу палаларнаң хости. Андар, Москвазар, пасха даа офицерлерні ызарлар. Че кем халар пу палаларнаң, чобагны өтіре пілчеткен өкістернен, кем үгредер оларны? Пис чыл мының алнында оларның пабалары, чинт, күстіг, пик пүдістіг иреннер, анынаң хада ханаалыг райвоенкоматсар чол тутханнар... Амды парта кистінде оларның өкіс төлі одырған. Чітіг сагыс чүреенде айас парған: мында, мында ла аның орны...

Таң атханча, үрөк одырған кирибіскен кізі суғ хазында, аар сагыстары ирткен чыллары айландырчатхан. Ол пілген: кізілер алнындагы улуг-кічиг пыроны таппаанча, амырабас аның көннi: хачан, хайда, хайди? Кемні чобатхан, кемні хыйыхтаан? Хачан поэнының адын уятха кир салған? Нога пүүнгі партийнай чыылыгда аның алынча кирее үзүрілче?

Амды, тізен, аның алнында пуснаң туу чабынған суғ амыр пілдірчеткен. Че аның көксi-хойнында пустарны тығындыра көдірчең күс хойыпчатхан. Пір-ікі күн пазынаң, киннің чылыг тынызына хайылып, өөрдегі асхырлар кістескен чілі, күүлеп, чарларны хысти тудып, часхы тыгын усхунар. Көбіктеліп, улуг-кічиг сөпті өкпеленчеткен чөрізінде арыда хаап, тасхылдаң айра суғ чиде түзер. Паза тасхылда төреен поэын ыраххы талайзар көні апарар.

УЗИНЧИ ПАСТАҒ

«Ниме полчандыр кизінің сагызы, — сағынча суғ хазында одырчатхан ир кизі. — Кизінің сагызынаң табырах ниме пар ба чир үстүнде, хынзаң, пала тузынзар ойлат кил, хынзан, хачан-хачанох яңыланып ирткен ханның чаада хаалаан чолларыңча хатабох хаала, а хынзаң, пүүнгі күннің иртізін, таңдағы күннің ибiрiзiн сагызыңнаң хатапчат, пір дее үр нимес...» Ол чуртас өтіре сагызында ал чөрген, чүреене сиип парған кип-чоохты сағынча.

Мына аның алнында пуснаң туу чабынған суғ амыр пілдірчеткен. Че аның көксi-хойнында пустары тығылдыра көдірчең күс хойыпчатхан. Ол күс — тасхылда төреен айра суғ, хайзы үр ниместең, күүлеп-хайнап, көбіктеніп-көдіріліп, чолында ірік-ілір нимені арыда чууп парабас, чайыла түзер чазы чалбаана. Аның тыгын күзі илбек...

Я, үр ниместең Ах тасхылның хойнында айра суғ усхунар. Аннаңар сағынча сағам төзінде көгерібіскен тигірзер ҳарап

көрчеткен Оркон Петрович. Тигірде ам даа усхалах чылтыстар-ның халғанчы күмүзі чылтыраңнапчатхан, че оларның аразында прайзынаң өтиг Таң солбаны пызыңнапчатхан, алындағызынан сыгара атха мўніп, қос чөрчен чонның чол пілчен чылтызы — іди сағынча Оркон. А поэ, тізен, тигір тірепчеткен тағларны, алып пуланнар тынаға чатхлабысхан чіли, көріп одырадыр.

Итсе-де, ана анда, Ах тасхылда, чуртапча айра суг, ана анда ол төріпче паза хайа көксінең сыххан хара суг, нинче дее ахса, хорабинча. Чоохтидырлар, хайзы айдастар читкенөк охастар аның пазына. Чікім тағны чікім тібин тобырғаннар, устығ хырны устығ тібин алтааннар, пөзіктең пөзік ле көдіріліп, иң не айдастар читкеннер айра суғның сыхчатхан чиріне... Че нимедір ол айра суг — кічігденөк искен кип-чоохты сағысха кирче Оркон Петрович — ол Хара Хустың ҳарах чазы, а поэ Хара Хус, ыырчылардаң ос полбин, ханы чайылып, тоозылған.

Пу иргі нымахты Оркон Петрович алты частығ полғанда искен. Че нымах — ол нымах, киртінмеңең ниме нооза, че кічичек Орконах аны искенни киртін парған — нымахтағы ниме сын полар тибес. Соонаң сағызычаа тыып парғанда, поэычаа өзібіскенде, пілгенөк чи нымах ондайын, че іди дее полза, кічіг-дегі киртінізі пала киртінізінеңөк халған. Ир полғанча, соонан хыр полғанча аарлап ла чөрген ол поэының чўреенде Тодо ууча-ның ысхан нымағын — арығ көгістіг чатхан хылы хоолап одырганға төбй пілдірчен ағаа.

Пірсінде, чалаас азах кічігде, Пөкенең Орконах пабалары-наң, колхозтағы от саапчатханнарны олтырыхтарзар кимеліг кизірченең, поэынаң хада алып аларға сурыныбысханнар.

— А хорыхпассар ба? — сурған пабалары.

— Чо-ох! — пір ўннең нандырған харындастар.

— Че, — теен мынзы, — кимее артых кізі алар чоғылбын, суғның ағыны күстіг, матап күскінчем анча чонны кизірерге, че чылыңнос полбин, күлүк ползаңар, апарам, Саас олтырыхта аба чистеен дее тееріп алғайзар, іценерге андарох хысхызына азых тимнирінде полызығ...

Че хачан аар таарлаан улуг киме, чардан чарылып, ағын суғның күзіне хабылып, индіре париганда, пабазы, тізен, иски-лерінең тоғын пастаанда, кічичек Орконах сынап таа хорығы-бысхан. Ниске чазаан ағастаң иділген кименің наағынча суғның күстіг салғағы көбіктелчеткен, а чар, тізен, андағ чайхалбас, ізестіг чар — ырахтаң ырах ла полып одырча. Ибіре, тізен, суг ла, түбі көрінмес харалчатхан суг. Оолағас, поэ даа піліммин халып, пар күзінең кименің наағына чапсыныбысхан, улуг тегі-лөк харағастары түбі чох харалчатхан суғзар хазал парған.

Анзы хорых парғаны полған. Ол ам на сизінген: хыри-пазы чох суғ тіріг ниме осхас, пір дее орында хубулыс чох тұрбас, ойлир, сегілер, ағар, тулғалчатхан тулғорычахтарынаң түбінзәр тартыпчатхан улуғ тулғорлар төрідіп, аар салғағында айлаханар, тохтабас солбырах үннең салғахтан турар — улуғ, хыри-пазы чох тіріг ниме...

Оолағастың чүреесее, пу сағыстарға үндезіп, кименен хада салғах хырынзар көдіріліп, олох тус ойымзар түзіп порастанчатхан, табырах түклев, поэның хулаана тілбіреп истілчеткен.

Че сах ол туста Оркон, пазын көдіріп, пабазының көні көрізіне урун парған. Аның чылығ харахтары тіпчеткен осхас: хорыхпа, палам, мин хостибын, пу сугдан күстіг күс парох.

Амды ла оолах пабазының күзін көр салған. Пабазының идіндегі күс тамырлары, полған на мөкейісте топтай киліп, тарап парча, че хачан ол, искілерінен киині сирти пулғап киліп, суға түзірібіссе, иңніндегі иді, пазох топтайып, тарап парча. Көгліг дее көрерге, хайди пабазы искі тартча — прай күзінен тартына, күс хоратпас синіндегі мөкейісте аар искілернен ниик не ойнапчатханға **тббй**, че суғны күстіг харбаза, киме тігі парчатхан осхас. Анаң на Орконах сизіп салған — пабазы пу сугдан күстіг, аның көйтігі, аның сүмезі, аның ир күзі пу түбі чох харалчатхан сугдан хай-хай артых. Иди сағын салабас, оолағас амырап парған, чүреен пик хабыснаң тутчатхан хорғыс иртіп парған.

Кимеде чоох-чаах тыыпчатхан, от сабарға париған оол-хыстарның, ирен-ипчілернің хатхы-күлкیزی иртенгі сымзырыхта суғ иңдіре ырах истілчеткен. Аргазы кистінде халчатхан чардағы тал ағастары салаа синінче көрінібіскенде, харах алнындағы чар килкімнен килкім не көрін сыххан, ырах таа халбаан осхас. Сах ол туста тигір поэиннен улуғ хара хустың табызы истіле түскен. Прайзы хара хусты харап сыххан, а ол, тізен, чалбах ханаттарынаң сабынмин даа, улуғ ибірісте учухчатхан. Ұзінчі ибірісте хара хус пазох табыс сығарған. Андада кимедегілернен хада хара хусты харапчатхан Тодо ууча ағырин чоохтапған:

— Ана за, ханаттығ харындас солбырах харындаснаң изенминділесче, эк-эй!

— Ханаттығ харындас? Солбырах харындас? — чапсып парған Орконнаң Пөке, анаң ма саңай наа, амғаа теере испеен ныхмахха хычаланып, кирі инейге хазал парғаннар:

— Тодо уучан, ыс пир піске, чоохтап пир...

Кем пілбечен ол туста ибіркі аалларча сабан парған Тодо уучаны — таң атханча алыптығ ныхмах ысчаң кирі иней, аалдағы пала-пархаа аннаң даа артых ізебінде чазағ ныхмаа, кип-

чооғы тоозылбас-хорабас. Агаа хоза, кизилерни от-пўрнең им-томначан. Ол чайғы күнде олтырыхтарзар им-пўрге парчаттыр. Аны піле, оолағастар кирі инейге тыс пирбинібіскеннер.

— Тодо уучаң, ыс пир Хара хусты, ыс пир...

— Че, иркечектерім, полгай сірернинен. Ыс пирем тынағ аразында, от ние чулып алзам, анда, Саас хойнында...

Ам хыр саабысхан Оркон Петрович ол чўреене сиип парған чайғы күнде искен-тыңнаан ниеңи сағысха кирче, ойын-пазы тузында искен чоох чарығынаң чарыпча, өтиненң истілче...

...Чирі пасти пўдіпчеткен полғандағ,
Чизі пасти тазыпчатхан полғандағ,
Чирниң пөзигі ах тасхыллар
Өсклеп парған турғлапчатхандағ.
Суғ чалбағы ағын суғлар
Ах чазыларча аххлапчатхандағ.
Амғы төлнің алнында,
Алындағы төлнің соонда
Пу ние полды ба хайдағ.
Ах тасхыл пулут тірин турчададыр,
Тигейінде хара хустар чуртапчададыр.
Ах тасхылның үстүнде Ах хайа,
Ах хайаның тигейінде алтын уйа.
Алтын уйда ирепчі хара хус чуртапча,
Ах тасхыл чирінде хан-пиглер полча.
Оларны асчаң хус чох полтыр,
Оларны пасчаң күс чох полтыр.
Хан-пигі, Хара хус апсаа,
Көк тигірни өтіре өтіп чөредір,
Хан-пигі, ние хус инейі,
Ах пулут өтіре өтіп чөредір.
Ирепчі хара хус тигірге сыхса,
Ханат табызы хоолап иртче.
Ирепчі хан-пиглер өөрлезе,
Хурғун табызы көглеп иртче.
Чир үстүн харап одырадырлар,
Тигір алтын ибір чөредірлер.
Оларны асчаң хус чоғыл,
Оларны пасчаң күс чоғыл.
Ўр бе іди чуртааннар,
Ас па іди пиглееннер,
Пала хус таап алғаннар.
Алып хустаң алыбох төридір.
Чарып турған тигір алтында,

Палазына тамах тілеп, Хара хус учухчадыр.
Чалбай парған чирнің үстүнде,
Иркезіне чинс кілеп, ине хус учухчадыр.
Ах тасхылның чирінде
Алып хус палазына тамах тоозылды,
Алтын уйалыг хан-пигде
Алып хус палазына чинс халбады.
Ағыл-көгіл тигейні азыра
Ирепчі хара хус ырах парыбысты,
Хоолап иртчен ханаттары
Пала хулаана истілбинібісті...
Ұс хатап хызыл күн төріді,
Пулары чоғылдаң чоғыл.
Алып пала хус іскертін иссе,
Тасхыл-тастар күүлеп күзүридир,
Алып пала хус ырахсар көрзе,
Күн харағы хара пулутха чазынадыр.
Алып пала хус чахсаан сағынза,
Улуғ чааға чир тітіреп истіледир.
Тоғыс хатап хызыл күн төріді,
Іче-адазы чоғылдан чоғылох.
Тоғыс хона чібеең алып пала
Ах тасхылда астапча,
Тоғыс хона сухсаан алып пала
Алтын уйда сухсапча...
Че кинетін тигір хызара түскен,
Кинетін ханат хоолада истілген.
Ханныг ханадынан аар сабынып,
Ине хус алтын уйазар читкен.
Уғаа чобағлыг чобалып, орлап турадыр,
Уғаа инегліг инеліп, ылғап турадыр.
Хайранох пабаң синің, алып хара хус,
Хатыг чаада андарыл халды,
Хайранох іцен синің, алып ине хус,
Тооза ханы чайылып халды.
Ханныг ханаттарын паза сабын полбас,
Майылыбысхан пазын паза көдір полбас,
Халғанчы күзінең тырбана,
Өкіс халчатхан палазына сыт салыбысхан.
Хара хустың күстіг ханады
Хара чобағдан чаап полбас сині,
Харағым чазы, хара суғ полып,
Хураан көксіңе алып күс пирзін.

Ине хустың тилиг ханады
Илег-чобагдан чаап полбас сині,
Харағым чазы айра¹ суғ улып,
Хас-хақанға харындас ползын.
Ине хустың сыыдына сыдас полбин,
Ах тасхыллар кўзўрес турадыр,
Ице хустың сыыдына сыдас полбин,
Хара пулуттар чачырас турадыр.
Иди тоозылған алып ине хус.
Че олох туста харах частары
Ізиг чөгет чіли хайнабысхан,
Ах хайаны тизе саап,
Айра суғ улып ағыбысхан.
Айра суғны оортаан хус
Олох туста алып кўс хабынған,
Алып ханадынаң хоолап сабынып,
Тигір паарынзар учуғыбысхан.
Аны суғарған харындас суғ,
Көбіктеліп, тасхылдан түскен,
Күўлеп аххан айра суғ
Чалбах чазызар чол тапхан.
Сухсаан малны суғарып одыр,
Хураан чирні чайып одыр,
Ирткен чирінде туйғахтың ат кістесче,
Чайылған чирде пугдайлығ чазы көгерче.
Суғ хазында арғал чоны чурт салча,
Ол чонның төлі алып төріпче.
Ине хара хус ла табыс чох турыбысхан,
Ханның көксі хызыл хайаа хубулыбысхан.
Хызыл хайа ырахтын көрініп турадыр,
Ікі харындасты сиргек харап одырадыр...
Тигір паарында алып Хара хус,
Ах тасхылдан өөрлеп,
Хан-пиг улып учухчададыр,
Аны асчаң хус чоғыл.
Чир үстүнде алып айра суғ,
Ах хайадаң төріп,
Ах талайзар ағыпчададыр.
Аны пасчаң кўс чоғыл.

Иди тоозылған пу ныхмах. Тодо ууча аны ысхан арада майы-
ғыбысхан. Ол ыраххы чайғы күнде кічишек Орконах, көпен үс-
түне чалбайта чат салып, харах ағырғанча тигір харапчатхан
Анынаң хости, хараан чаап, чуға уйгуда тынанып, кирі инейек

чадыбысхан. Ырах ниместе чонның от саапчатханы истілчеткен, кўннің ізии улам на пїлдірібіскен. Че оолах ибіре-сибіре тыннан-маан, аның көрізі тигір түбінде чітчеткен. Аның пала сағызында ах пулуттар, сағам на искен нымахтың чолын чоллап, пїрде Ах тасхылдағы алтын уйа полип, пїрде алып ине хус полип, пїрде Ах хайадаң төреен айра суғ полип көрінібісчелер. Хайдадыр ол Хызыл хайа — тасха хубулғай алып Хара хус? Хайдадыр ол айра суғ — алып Хара хустың харах чазынаң төреен суғ?

Тыстан полбин, ол уйғуланчатхан Тодо уучаның иннін көөлче чайхап көрген.

— Тодо уучаң, чоохтап пир, хай саринда, мыннаң көрзе, Хызыл хайа? А син айра суғны көргезің ме?

— Чох, палам, — ағырин нандырған улуғ частығ ипчі.

— Пу нымах піссер Таштып чирінең килген, аңчы чоынаң. Мин аны Кўнүре хайчыдаң кічігдөк искен полғам. Соонаң хатап истерге киліспеен мағаа, хай чирін ундубысхан даа поларбын, хысхачахти, чоохтап пирдім, хычаң тосхырып.

— Тодо уучаң, — тыстан полбаадағ пазох оолағас, — кемнен чаалас парғаннар хара хустар? Алай испин халдым ма, хайида оңнабин халдым.

— Анзы орта, оолаам, оңнабин халдың. Мин ол хараада олаңай ла, іемні хооп, Кўнүре хайчының ибінзер кір парғам. Піс килзебіс, нымах хачанох хызында. Іемнен кір килгенде, хара хустар чааға кірібіскен полғаннар. Че испин дее халзаң, хатап суарға чарабас. Улуғ чон тидір: чоох үзібізерге сағыс кирек чоғыл, чоохты читіре истіп аларға — сағыс кирек.

— Тодо уучаң, — орта-ибіре сурағлап аларға манзырапчатхан Оркон, — хара хустар алып хустар полғаннар, я? А чаада чиндір салғаннар нөзе... Алып чиндірчең ме?

— Я, иркем, анзы сын, олар алып хус полғаннар, че чиндір салғаннар. Иди дее поладыр пу чир-чайаанда. Пістің дее чирібіс хачан-да алып хан-пиг полған, че Іскеркі чирдең килген саңы чох ыырчаа пастыр салған пістің алыптар, чурттарыбыс өртеп, чазыларыбысты типсеп, чоныбысты хырып, малыбысты сүріп, маңаттап илеткеннер чирібісті. Алыптарыбыс полза даа, сүмеліг ыырчы санынаң чинен. Хара хустар ідөк полбас па за. Че истек пеер, Орконча, андарылған алыптарның ооллары халбас па за... Алып айра суғны оортап іскен полбастар ба за, кўс хабынғаннар, хол-азахтары тыып, чааласханнар. Чирібісті чик айнадаң арыдып алғаннар, өс алғаннар. Син дее — оларның төлі, ыырчаа пазындырбаан чонның төлізің.

— Ол кўннен көп чыл иртіп парған, — аар тыныбысхан чар хазында одырчатхан Оркон Петрович. Хачанох чоғыл Тодо

ууча, хачанох ол позы даа олған нимес, че кічигде искен ныхах чўреенде чариинаң чарыпча, ѳтнинең истілче. Анзы ойын пазы тузында искеннең, неке....

— Хачан мин улуг ѳс парзам, хайди даа Ах тасхылның тигейіне сыгып алам. Айра сугның пазын хайди даа таап алам, — чўреене сыспинчатханынаң сѳс пирген кирі инейекке Орконах.

— Палам, — кѳѳлче нандырған улуг частыг ипчі, — анзын позың пілгейзін... Че ундуба, чуртас чолы ныхах чолынаң пасха.

Кирі кізінің харахтары, оолағасты кѳрбин, хайдаг-да пу кізее кѳрінмес нимені кѳр турғаннар, улуг частыг инейнің чўрее пу кізее пілдістіг нимес нимені піл турғаннар.

Ам на, сизік хаап, пілінче Оркон Петрович — хыйға инейек тус чѳрізін кѳрчеткен... Сах ол тустың чѳрізін, хайзы чуртастың тіріг ағынында айра суунаң солбырап ахча, пу айра суг тѳрее-пін дее, ѳлімін дее, пасталғанын даа, тоозылғанын даа пілбее-дег. Ана пу сугны алып суг тіп адаан полбас па за кўлўк инейек. Агаа хоза, им-том пілчең ипчі от-пўрнің кўзін не пілбеедег, тѳреен-ѳскен чирче ахчатхан сугның тадылыг оортамын пілгенѳк... Ам на, сизік хаап, пілінче ол, Ах тасхылда тѳреен айра сугны тілеп таап алар ниме нимес, полған на кізінің чўреенде позының айра суу ахча, Чоохтаан хайза Тодо ууча:

— Ундуба, палам, чуртас чолы ныхах чолынаң пасха.

Я, ўр дее полбаза, Ах тасхылның хойнында айра суг тѳріп усхунар, хызыл хайадаң кўс хабынып, кўстіг позы кўўлеп тўзер чазы чирінзер, халын пустарны тығыннап кѳдірер, чолында улуг-кічиг сѳптї арыда хаап, ах талайзар чол тудар...

— Ох, — сағыс хабынған чар хазында ўрдең пеер одырчатхан ир кізі, — аал тибіребіскен ме хайдаг, парып, одың чарарға тус читті.

А кинде, тізең, ѳаа кўн тѳріпчеткен, анзы марттын он тѳртін-чі кўні полған.

ТОРТІНЧІ ПАСТАҒ

Сах ол туста олох хараада Салбахтар аалында паза пір турада паза пір кізі чадын чох ирееленчеткен. Ол кізі — Казан Устинович Қыштымов полған, пу аалдағы ортымах школаның директоры.

Љкпеленістіг сағыстар агаа ідѳк уйғу пирбеееннер. Казан Устинович, хачан даа ирте турчаң кізі, пўўн иртедең дее ирте турып алған. Нымзах кибісче тоғынчаң кабинетінзер иртіп

алып, ол, кўнөрте кисчен кибін киспин, че узун, нинче-нинче хадылған хыл чіппең соххаң халадын кизіп алған. Чалаас азах-тарын нымзах хой теерізінең тіккен ниигезек маймағастарына суғыбысхан.

Анаң, тура чылытчаң улуғ электрической каминзер пастыр киліп, аны тоғындырыбысхан. Ағаа хоза, кўнөрткі чарыхтығ узун лампазын айас чарыдыбысхан.

Тоғынчаң кабинетінде, ибіре харах тастаза, кингалар ла. Тасхахти иділген шкафтарның сўлейкезі өтіре узун рядтарнан пір бңниіг чоон тастылығ кингалар турғлапчатханнары көрінче: анзы Лениниң, Толстойның, Горькийниң, Чеховтың паза даа пасха илбек писателлерниң сығарған кингаларының толдыра чыындызы. Анзы Казан Устинович паза Анисья Васильевна Қыштымовтарның пайының пірсі. Алай бөң пайы тирге чарир? Пасха полбас, олар пу кингаларны чыл сай чыып одырғаннар...

Казан Устинович чылтыраң стол кистіндегі нымзах пилліг, чығанахтығ одырчыхха одырыбысхан. Стол ўстўнде сіліг хрусталь сўлейкедең иділген тамкы ойбазын сілікчең идізек турчатхан. Кичее хараа тооспаан пічин идөк аза-чаза. Пічіктерниң пірсін харахха чағыннадып көрзе, анда сибер холнаң пасхан иптiг буквалар ах чачынча, суучахтар чіли, ах парыбысханы пілдірерчік. Анзы ўгретчілерниң краевой конференциясында хыгырчаң доклады. Конференция ікі нидиле пазынаң на полар, че Казан Устинович хайдағ даа докладты азынада тимнечен кізі.

Чагдапчатхан конференцияны сағына тўскенде, Казан чачыранни тўскен. Пу хараадағы хысхы уйғу кичеегі педсоветте пол парған нимені амырат салған даа полза, усхунғанда, ачығ сағыстар пазох чўреен кимір сыхханнар. Кичеедең ол пазын ўтертчеткен: тандағызы танда пілдірер, таң атса, көрінер...

Амды, тізең, кичее теен тандағызы, че пўўн тізе пўўнғизі, хайзынаң ол, ікінчілепеткен дее полза, хорыххан, хайзына ол ізенчеткен дее полза, че чалтанчаң — мына чит килді.

Пўўнгі кўнниң чөрізін тохтат полбас, полар ниме — полар, иділер ниме — иділер. Че іди дее полза, орта итче бе ол? Ол, Казан Устинович, киптігні чалаас итпеен, аттығны чазағ итпеен кізі хачан даа. Амды, піди хазыр чўрексіпчетсе, орта чўрексіпче бе? Иртіре нимес пе? Че сағамох ахтанчатхан көңниң, пірік чулның суу чіли, өкпеленіс сағыстары пурлухтырған: чох, хайди даа минің ондайымнаң полар! Мини азар! Көрерзер! Сайбирға пирбеспін анча кўснең пўдірілген тахтамны, көдірген тоғызымны. Пирбеспін уйатха суғарға адымны! Хыныххан хычаның хычазы ханмас. Чидер! Пўўн Оркон Петровичтің хычинин хандырам...

— О! Оркон Петрович! Мындағы хан-пиг! — чүрексиніп, пос алынча аданчатхан, чалгысхан кабинетінде одырып, Кыштымов. Пилген ползам пу сындырычаа чох кізіні — хачан даа килбес-чипкін пеер. Хомай полған ма мағаа Онистің чирінде, Аспай аалда? Андағы үгретчилер, салаам сунзам на, чүгүрісклеңнер, андағы чон, сөзім читізем не, улуғлачаң. Нимее киліп алғам пеер, нимее пазымны сух салғам сухпас ла нимее?

Хачан пасталған пу прай кирек? — Степан Каноевич! Мына кем пыролығ! Мына кем мині пеер тартып килген, минің амыр чуртазымны тикке ле сайбаан! — Кемні пыролирға сизік хаап, аннан аңдар өкпеленчеткен Казан. Олох туста ікі чыл мынын алнында полған ниме сағызына кірген. Кыштымов ирпчилер ол туста Аспайда чуртааннар.

Хызыл иирде, хачан аалда сеек хуйдырчаң ыс тадыбысханда, хачан үгүрсү чызына сиип парған киңде суғ исчең сабаннарда лейкалар сығдырас сыхханда, Кыштымовтың сидені тастында ийик машина «бобик» күүлеені истіл парған. Ікі хати сағба пиріп, машина тохтап парған. Аның изинен чабызах сынның, тас пастығ кізі сых килген. Пу машинаның ырахтын килгені чылтыраң наахтарында тозын хоостарынаң пилдірген. Чабызах кізі, тирлеп парып, ах пладын сығар килген, сырайын, мойнын, чылтырапчатхан тас пазын маңзырабин чыс сыххан.

Сиденнің изинен хоғдырап ала, аалчаа удур Казан Устинович, пастыр килген.

— О, изен, изен, Степан Каноевич, — ачых-чарых изеннескен килген кізінен. Иреннер, изеннезіп, удур-төдір хол тутханнар. Казанның холы хара чирге чууран салғаны іле.

— Ниме ит парирзың, оол? — сурған аалчы, айаларын хахтанчадып.

— Помидорларның чирін нымзатчатхам... изіг күнде чирі хатып партыр. Че, кір-кір, ханаттығ хус. Синің хан чирің мыннаң ырах, ырағох чол ойлаттың... Че, кір-кір. Онис! Көрдек, кем килген...

Огородтаң хап-хара харахтығ, сылағай пүдістіг Казанның ипчизи пастыр килген. Аның омазында ам даа ообаан сілһи пилдірчеткен, ипти палғаан плат алтынаң хойығ чылтыраң хара сазы көрінчеткен.

— Степан? — таңнап парған Онис. Анаң холында тутчатхан час укропты чирге хахтап, холын суна пирген.

— Сынап таа Степан! Изен-изен. Чүген чох чүгүрік адыңны мынча ырах сүрдіңөк но... Улуғ аалчызың піске, Степан Каноевич!

— Урден көрбедім сині, Онисья Васильевна! Алыспинчазың пір дее абахай поэтың... Тикке ле чыллар хайынып одырча, улам

на абахайзың, — Ониске холын суна, чоохтанған, күлініп ала, аалчы.

Түрчеденөк олар үзөлөң табырах тимнеен чир столах кистінде, чайгы ибичекте, одырчатханнар. Ибичектің хыры хузух агастың хахпазынаң иділген — ізігде ізіг нимес, соохта соох нимес. Тастынаң көрзе, хахпазы үрдең пеер чатчатханга өзібіскен торбасха көгерче, че намачылаан чирлерінде час чуғы хайылыбысханы харах чазы синче чылтыраңнапча. Чир полға ағын суга ап-арыг чуган сарыг хум чайылча. Чайгы иб ибирген сүттің тадылыг чызынаң тынчатхан, столда көбігінең час сливка ит пурунныг чей сағыссыратхан. Мында іди — магазиндегі чей іспинчелер. Харағаттын, нирнің, ах пастың одын тимнепчелер чей идерге.

Пай чайгының түбі — август ай: табахтарда пысхан помидорларның хызыл іди хызарчатхан, узун кискен час тустаан үгүрсүлернің чызы тадылыг пілдірген. Че иң артых сыйлааны — хурутхан иттең хайнатхан чарба үгре. Городтагы чуртаста сала ундудылған татхыны... Хрусталь ідізектерге урған айран арагазы даа хыринда турчатхан нирге хызамдых көрінчеткен.

— Че, амыр-хазыхнаң, — иреедін көдіріп, ебс тутхан иб ээзі. — Чазың узах ползын, чолың азых ползын, Степан!

— Ізе, — үндескен аалчы, — күзіңерге күс хозылзын, изіңерге ис хозылзын! Амыр хазыхнаң!

Ур ниместең столға сметен потхы тургызылған, аның хойыг тадылиин пулары іпектең чапсыр сыхханнар. Ирендер ирееттерін тōййлебіскеннер. Анаң очыхтың одына сістеніп, тамкы сыгар килгеннер.

— Синніг нимені сині читсе, тустыг нимені тузы читсе, — кибірлеп, көөлче пастаан чоогын Степан Каноевич, ол аалчыны сураглабачаң ондайны кічигдең аарлапча, иб ээлері, тізең, пос чонының кибірін тудып, ідөк күлүктер.

— Амды сөлеп пирим, Казан, хайдаг сағыс мині чол сүрген, хайдаг кирек синзер ағылған. Истерзің ме? Истер ползаң, ис: сині кирексіп килдім, сині апарарға килдім.

Пу чоохты исте ле, Кыштымов ирепчілер удур-тōдір таңназа көрізібіскеннер, че пірдеезі сурыг сыгарбаан. Анзы кибірөк: аалчының алына кірбечен. Орта сөс таппинчатханына, Степан тамкызын ікі оортамға тартып алған. Анаң хосхан:

— Минің совхозымдагы школазар директор поларға хыгырчам. Парарзың ма, чох па? Чоохта. Пүүнөк. Сағамох.

Степан Каноевич Чарков — хой өскірчен «Хызыл чылтыс» совхозтың директоры. Пір чыл мының алнында ол пу совхозты улуг изелде холға алған: чылдагы баланс санаңаң комиссия хазнаа ікі миллион алым көр тапхан. Пу киректі ондайлаңаң

кізіні көрглеп сыхханнар. Че ол позы сурыныбысхан. Нога? Ол совхозтың өөн аалы — Салбах. Анда Степан төреен, өскен, ирте үреен іче-пабазын чыып салған, паза Новосибирскте партийнай школаны тоосхан соонаң агаа, хайдар ыссалар, анда тоғынарға киліссе дее, ол ибінзер сүрееліг тартылчаң. Суглыг кизи сууна айланчаң, иблг кизи ибге айланчаң, тидірлер чонда. Чарков анзын істі-паарынаң пілің сыххан. Аннаңар сурыныбысхан. Пүүн ме, таңда ба, пасхазы чоғыл, хачаң-да кирек айланарға. Че кирип парған, хырал парған пенсионер полып айланганча, ол ам даа күзін хоратпаанынаң парар. Хомзынып көрбес ол, ибінң иргіленіп, іріп парған сиденіне, че холына палты-игек алып алып, тоғыс идер. Сағын көрзе, олох тоғысты итче нооза ол пасха чирде, хомай нимес итче, а нога ол тоғысты ибде итпечен. Итсе-де, пастап сидік арах килізер. Че Степан Каноевич пілген: облісполкомда городтаң ырах нимес турчатхан Салбах аалны ырах ниместе көзидімніг аал паза пүүн паарызы чох совхозты совхоз-миллионер идерге сағыс тутчалар. Иди Степан Каноевич «Хызыл чылтыс» совхозтың директоры полыбысхан. Сагамғы туста, тізең, Салбахта наа школаның пүдіриң тоозылчатхан. Ус хадыл кірпис школаның улуг туразы пүүлөк, пастағы сентябрьға, тимде полар.

— А школаның пастии хайдадыр? — көні сурған Казан Устинович, — Салбахта хас-хачаннаң Оркон Петрович Саражаков тоғынчаң. Мин аны піледірбін: хомай үгретчі нимес, сағыстыг... Алай тынаға сыхча ба?

— Чох, анзынаң нимес... — харахтарын орта көрбин, чоохтап сыххан аалчы. — Көрчезін, мында пасха кирек: нымзах хылыхтыг полған. Коммунист тее полза, көпті көрген дее, аарны көдірген дее полза, че хылыгы читпеен пу тоғысха... Анын үчүн тоғызын пос тудыбысхан. Суурыбысханнар. Агаа хоза, ол... — Степан тамаанча пілдістіг сиртібіскен. Пазох улуг оортамнан тамкызын тартып киліп, чоогын узаратхан:

— Искем, анда улуг алызыглар тимнелче. Амды олаңай ла школа полбас. Музыкаа үгредерлер, хоос хоостирға. Пу тоғыстаң устирға пик хылыхтыг кизи кирек. Мин иди сағынчам. Аннаңар тимнен, ниме-ноонны тибірет, чурт таа сині сағыпча анда.

Прай пу чоох көні паза кинетін чоохталған. Итсе-де, пастагызынаң сығара, аалчы килгендөк, Казан пілген: Степан аалап килбеен, олаңай андаг ырах чөрер кизи нимес. Аннаңар Казан Устинович прай нимее дее тимде полған, че пу чоохты ла сағыбаан.

Онистің харахтары иріне улуг сурыныснаң көрчеткеннер, анзы, тізең, чаксы пілген, хайдаг сурыныс. Аннаңар Казан,

ипчізінің хараана удур көр полбин, хыйа иткен... Ачых-чарых көңіліг туста Қыштымов ирепчілер хачанох чоохтас салғаннар: узах чазын мында чазирға, мында, тайға чирінде, Аспайда. Артыхтаң артых нимедір? Тайға хости, ікі ле хазыңнығ хол ин парзан, килген кізее астых таа парарға чарир. Пу тигір паарын тірепчеткен тасхылларзар ырах-ырах харах тастаза, пірсі-пірсі соонаң көрінчеткен сыннар, көк салғах чіли, чайхалчатхан осхас. Оларның үстүнде, тізең, ах тубаннаң пулуттар хайынысча. Алай хаптырыл парғаннар ба тасхылларның тигейіне? Чирі дее ис-пайлығ: аң-хус, чистек, миске... Туралар даа мында ұр чуртирға пүдірілген, чух салып тимнеен хузух ағас ірібес, тастаң салылған төзі пір метрче чир үстүнен, улуғ даа харның көртігі халын чатса, саңай чаап полбас. Че өбінде, мындағы чон чітіг харахтығ, нинк азахтығ. Тайғача оолахтар даа чөредір.

Че тикке ле нимес мындағ ырах чолға сыххан Степан. Ол, пасхалары чіли, леспромхозтағы школаның директорының пик, тоғысха сындырлығ хылиин чохсы пілген. Пасха ондайлығ кізее сидік килізерчік. Пір ле сөс — леспромхоз. Аспайдағы ағас индірчен хоных хачанох улуғ техникалығ. Нидилее апарча тайғазар ағас кичең бригадаларны вертолеттар, план толдырар киреенде пу хоных пик азахта турча. А пу улустың паза аңчыларның палалары Казан Устинович устапчатхан школада үгренче, ол палаларның хайзы даа чітіг харахтығ, аңнирға күстер. Че халғанчы чылларда леспромхозтың амыр чуртын килген чон арағазынаң сайбапча, оларны «бичтер» тіп адапчалар. Оларның пойли тудынчатханы чиит улусха чуғып пастабысханы іле — андағларнаң харбазығ апарарға көп килісче. Пос чонының араға ізеечілері парох, төлін чохсаа айландызарға — улугох тоғыс. Ана андағ оой нимес киректернең харбазарға хылых кирек — Қыштымов, тізең, сыданча.

Паза пу школада поэзының ағас өскірчең чирі пар. Анынаң устап парча ипчізі, Анисья Васильевна, биолог, чиитте ол ағас техникумын тоос салған, амды хынған тоғызында.

Улуғ сурыныснаң көрчеткен ирінзер Онис. Агаа, пазынаң чайхап, «чох-чох» тирі килчеткен. Че ол тапсабинчатхан. Анзы мындағы чонның ондайы: иреннернің чооғына кіріспеске. Ипчі кізі кіріспеен, пілген — өбн сөзін Казан хайди даа аннаң сурар... Итсе, улуғларның чооғы хыйға: сугны кичетсе, ирң көзіткен чирде кис, че кичетсе, тирең чирін поэзың пілін.

Че Степан Каноевич ырах көрчеткен. Ол пілген: Казан — күстіг устағчы. Хузурухта чөрерге хынмас. Полза, алнында ла поларға. Агаа хоза, хачан адын адап чөрзелер, хынадыр. Анзы кізідең чазырчатхан көңні. Че өбінде, тізең, Степан Қыштымовтың пу «көңнічее» ізееңчеткен полған. Аннаңар ол прай

ікінчилестерні систер сылтағны соона халғысчатхан. Чоох-чаах ла соонаң, наа школаның наа ондайын сынап-синеп салғанда ла, аалчы сизіндірген көблче, пілбеечік опып, че хатығ:

— Итсе-де, Казан, андағ сынағ крайда даа чалғыс ла. Кем махха сығар, кемнің ады адалар, ол наа нимені көдір ползаң?

Хайди полцаң? Парцаң? Парбачаң? Че Степанның, тазычах чіли, сиртеен сөстері хап-орта түскен. Казан Устиновичтің көнінін ікінчилестіг сағыстар тулғапчатхан. Ол пілген: амғы тоғыста наа, сидік школазар парарға тутпастар, сағамох поэдыбызарлар, хоных тыытчаң сурығларда областытағы сананыс организациялар опызар, наа кадрларны — үгретчілерні табарында — облоно, пасха-пасха сурығларда облісполком хабазар. Анзын ол пілген. Наа школаа прай күзін саларлар. Иди ибіре опызығ полза, нёбс сынағны көдір полбас? Нёбс пазына сых полбас? Че пазына сых полза, кемнің ады адалар? А ол уғаа хынчаң, хачан чонда аның ады чахсы адал чөрзе... Көдірілчөк чүрек килер-полар сабланыснаң көйібіскен.. Сабланыс — тадылығ ниме, кізі пазын айландырча...

— Чуртаста пірее ниме ит көрерге кирек сабланар үчүй, — чинчеткен сағысты хайраллап, өрчіліг табыснаң узаратчатхан чоогын аалчы. — Ағаа хоза, син тоғыс пілчеткен устағчызын, хозяйственниксің. Сыдирзың! Хайди даа сыдирзың! Анаң үнін түзіріп, көблче хосхан. — А кем харығ полар, піс аны... — Степан улуг салаазы тырғағынаң кічичек іпек тооландызын чалбайта пазыбысхан.

ПИЗИНЧИ ПАСТАҒ

Чох, иртенінде Анисья Васильевна аалчы кізее амыр чуртастарын, хуюн на чіли, сайбап парыбысханына тілленмеен, чалчыбаан. Аның родындағы ипчілер чалахай тудынарын пілчелер. Олар көп чоохтанмас, тыстанчых, амыр хылыхтығ. Онис родына көктеен. Тыстанчығына ол уучазынаң үгренип алған, Хара хыс уучазы, тізең, чонда ус холынаң сабланчаң. Тіккен тадар көгенектерінің иңні-моркамы хара плисте торғы чіппен хоостаан хоозынаң харах көбретчен. Аның холынаң хоостап салған сибер тоғызы, моркамнар, мелейлер, ам даа областытағы музейде аза-чаза көзіділче. Хара плисте өннің торғы чіппен хоостаан чахайахтары, пүрлері тіріг ле чіли көрінчен. Анзы андағ, анзы уучазы үгреткен аны өн-пасха нинчіден пого хоостирға, поэзының пастағы сибер тоғызын Онис ам даа чыып чөрче: хайди за, ол погоны хыс пала ікі айча хоостаан, пу

тоғыс, тізең, улуғ тыстаныс кирексеен. Тоосханда, кізіні махтабаңаң ондайлығ уучазы, тоғызын чахсаан көріп алып, теен:

— Пістің тоғызыбыстың өөні — тыстаныста. Син, тізең, сымдах полтырзын. Хуртуйахтарға көктеп партырзың...

Аннаңар ба Онис чалғыс көріснен дее хыныхсыбинчатхан хылиин аалчаа көзітпеең. Хачан аалчы инііне тастаан нымзах чызынчахтығ чайғы ибзер удур кір килгенде, ипчі кізі, кичеегі чіли, Степан Каноевичке ачых-чарых күлінген. Анзы, иртенгі сөрөңге сыырых парып, көгенееңің мархаларын мархалап, чоохтанған:

— Пр-р, иртенгізі сөрөнөк мында... Итсе, тігі тасхылның үстүне күн сыхханча, он часха даа чағдап парча... Ұрөк алтапча тігі сыниарны күнічөк, пістің чазыда, тізең, пу туста ізіргеніп тее чөргей кізі...

Столда хызыл нир чей пилен. Ипчі кізі ниик хайынча — чірчелерге улуғ тамчых сливке хатханда, сағамох хызамдых чейнің үстү ағамдых көрінче. Көңнін ізіг нименен үтертерін чағдадып, иреннер чірчелерін амзааннар. Искеннері улуғ нимес оортманна, ізіин үріп одырлар. Чалғыс Онис ле чалғайахтаң ічіпче. Ідізін ніске салааларынаң ипти тудып, ісче, суулада тартынмиң, тадиинаң. Позы сағынча: итсе, нинче чыл чуртап салған Қазан ипчізінің чирінде, че амғаа теере чейні чалғайахтығ ізерге үгренип албаан. Чірчеден не ісче. Мындағыларның анзы родтаң родха парып одырча, чир-сууның ондайы. Итсе, городта чей ісчен ондай — родтың таңмазы тидірлер. Широлар, тізең, чон аразында аалчыны аарлир, улуғлир кибірінен, татхынның чиистен, пызығ тимнеен чейінен сабланча. Мында ағырығларны даа им отнаң томнапчалар, іріңнеп парған палығларны чабал чыстығ сұрткінен нимес, че аба чаанаң арытчалар, кизілген чирлерні чухнаң чапсырчалар... Хас-хачаннаң піледір тайға чоңы им оттың күзін, алтын тамыры, баданны хасчаң чирлері килген чоңға азылбинча... Тамаана көдіріле тулғапча аны аар күннес, аннаңар сағызында төреен-өскен чирінің артығы. Че тызынча Степан Каноевичке тіп халбастаң:

— Син, хыйға кізі, хайдаң килгезің, андар айлан. Амыр уйабыс амырох халзын. Піс хайди чуртаабыс, ідөк чуртирбыс! Піске мында даа чахсы!

Че пу сөстерні, ол позох пілче, Онис аза чоохтап пирбес. Сағызынаң халар. Анзы пу чир-суғларның паза пір кибірі — иреннернің ондайынаң поларға. Іче сүдінен сиипче ипчі кізее иреннерні улуғлиры, хайди за, мында, тайға чирінде, семьяны ир кізі азырапча, семьяға ир кізі чох сидік килісче. Паза хайдағ семьяға өкіс халарға киліссе, иреннернің тоғызын оолларның улии ирте көдірче: аннапча, хузухтапча, одың тимнепче... Анда-

да іңе кiзi оолгын улуғлап столға одыртадыр, чейнi дее пурнада ағаа ур пирче, пасхаларына — соонаң. Андағ киби́р.

Аннаңар Анисья Васильевна хылыхтанмаан, сағаан, хачан иреннер анынаң iкiнчiлес чох нандырыҕ сурарлар. Че сурзалар, ниме тир ол? Пит, чоохтабас сағынған ондайынаң «Хайдаң килгезiң, андар айлан». Ол сизiнчеткен: ирiнiң харах оды даа чиит пiлдiрiбiскен, харахтары чылтырапча, кiңнi кiдiрiлiбiскен. Анзы тиктең нимес. Казанның сағызын чапсых ла ниме тибiретче, че тибiретсе, саңайға. Андада ол прай хайиин наа нимее салча. Аннаңар алчаастанмачаң ипчi кiзiнiң сиргегiнең сизiнерге харасча Онис — хайдағ сағыстар тутча ирi, че ам даа чўрее чахсаа iзенчеткен осхас.

— А син чи, Анисья Васильевна, ниме тирзiң? Парарға? Парбасха? — Онистiң сағыстарын кинетiн ўзiбiскен Степан. — Хығырчам мин сiрернi андар. Пiлчем, уйа салған чирдең оой нимес тибiренерге... Че кемге-де наа школада тоғынарға кирек нооза. А Казан пу тоғысха чайалған кiзi. Ағаа хоза, наа ниме нооза, уғаа хыныҕ тоғыс. Сағаа даа анда тоғыс табылар. Анда чир тамахтары iскiрер опыттар итчең ондай пар, производственной бригада, анынаң устачаң кiзi кирек. Школада парниктер пар, теплица. Школаның даа тастын-iстiн чайладарға кирек, ағастар, чахайахтар одыртарға — роза, георгиннер, гладиолустар. Син анда iдiк кирексiң, Онис! Син маңат биологсың нооза, чирге чўреең саларзың, мин пiлче-ем. Ол тоғысха сыдирзың! Андағ нимеден хайди хыйа турчаң — экспериментальной школа! Белгородтаң ағылған опытты сынап кiрербiс. Олғаннар музыкаа ўгрeнер, балет, фортепиано, баян, домбра класстары азарбыс, хоос хоостирға ўгрeдербiс, графика, живопись класстары идерге сағыс пар, электромузыкальной инструменттер садып алдыбыс, паза кiрзең, поэзыбыстың бернестерiн iскiрiп аларбыс. Сизiнчезiң ме, Казанға иңнi кiдiрчең тоғыс габылды, а ол, тiзең, пу тоғысха чайалған кiзi...

Иди чоохтаан соонаң Степан, имчi чiли, Онистiң харахтарын сиргеп сыххан. Онис чалғайаан хыйа турғызыбысхан. Анан, тўрче сағынып, теен:

— Пiс сағын кiрербiс, Степа... Аңчы тайғазар тирiглiг сыхчаң. Че тус ундуп салза, астачаң... — иди тiчең уучам. Прай кирек — туста. Хайди-пиди тус кирее ундудыл парбазын!

Я, пўўнгi кўннiң чiрiзiн тохтат полбас, полар нимее — поларға, идилер нимее — идилерге. Амды, ол Аспайдағы кўннен iкi чыл иртiп парғанда, Казан Устинович сизiнче — Онистiң сiбстерi сын полған: нiбiс Казан Устинович, тайғазар аңнап сыххан кiзi, ибде тус ундуп салған? Аңнап алған аң-хус иди дее пар, че тустап полбаста, хайди тамах идерге аны? Хайдадыр

ол «тус» — аның сыдамағы, күзі, сындырылбас хыли? Хайди амды андағох сындырылбас хылыхтығ Орконны сындырып аларға, пирбеске ағаа аннаң андар школаның, коллективтің, ббнінде аның, директорның, авторитедін типси пазарға...

Читті ол тус, хақан Степанның чарадиинаң турызарға ки-лісче: харығ полчатханнарны тырғах пазынаң чалбайта пазарға. Че идерге кирек аны пўўн... Хыныхханның хычаан ам ханды-рарға, соонаң орай полар... Чох, ікінчілес чоғыл, ол орта итче, орта!

Қазан Устинович столынаң табыраанча тура хонған. Чо-ох, ол позын пазындырарға пирбес, чо-ох, адын уйатха суғарға пирбее...

Узучаң турада Онистің хайынғаны истіл парған: иртенгізі чағдап килген, пўўнгі күн пасталыбысхан. Сағынып одырарға маң чох, тоғыс көп. Қазан школазар тиренібіскен.

АЛТЫНЧЫ ПАСТАҒ

— Ырко-он! — аның сағыстарын үзіп, истіле түскен нымзах табыс. Қистінде ниик хаалағлар истілген. Анаң ічезінің ниигезек холы чирде чатчатхан, адай теерізінең тіккен пөрийин пазына кизіртіп салған. Олох туста пазына даа, чўреене дее чылығ пол парған. Итсе, аннаңар даа — ічезі ундудыл парған пөрийин па-зына кизіртіп салған, итсе, аннаңар даа — ічезі көөлче аннаң хости төгее одырыбысхан, итсе, амға теере ол анынаңар, хыр саабысхан улұғ частығ поэынаңар, кічігдегі чіли, тапсабин, сыынмин сағыссырап чөрче. Сағамғы туста даа андағ. Аның улұғ семьязы иртенгізін прай хада азыранарға одырыбысхан, ічезі ле ол чохта истенмеен. Иргі тонычаан на тастанып, тасхар сыға халған. Анда, сиден хыринда, Оркон пайаадаң одың оот-чатхан. Ам, тізең, сағысха пастырып, төгеде одырчатхан.

— Ыркон, чей ізерге парааң, — чоохтанған ічезі. Ицніне тастаан тонычааның пір холы-нии чыл париган, аның алтында иргі тадар көгенектің хоостаан ээні көрін парған. Оркон са-ғамох чыл париган тонычаан орталап пирген, тапсабин, ікіп салған, «че-че, парааң» теені полбас па за... Че іди дее теен полза, олар төгедең турбааннар, одырғаннар тапсаспин.

Чейдең пўўн манзырас чоғыл, ічезі анзын пілгенөк. Оркон Петровичтің пўўн үзінчі ле урогы, школазар он часха ла орта парар. Ам, тізең, сигіс ле час. Ана, сынап таа, көзенектегі хаалхачахтаң истілче: радио сигіс час саапча. Москва курант-тарының сыңырос ойыны истілче...

А мына амох аның «чоны», Оркон семьязы іди хынадыр адирға, кем хайдар тараглап парар. Ана, сыххлап одырлар:

— Пабан, син пўун пазох ўр поларзын ма школада? — кїрлес-пасхыстарынча пўзік тахаларынаң тазылап, сурча Тамирачах. Чўрізінде ол ниик хара тонычаан-мархалапча.

— Ўр полба, чебе, мин сағаа пуловерні палғап тоозам, кис кўрерге кирек, анаң пір хынығ ниме чоохтим.

Пабазының нандырийин даа испин, ол сиден ізинин чаабысхан. Парыбысты... Тамира, пик пўдізіне читкен хыс, амды пўдіріг цехта мастер полыл тоғынча. Тоғынған чирінде прайзы хацанох аның пўзік тахаларына паза узун сырлаан тырғахтарына ўгрен парғаннар. Пўзік нимес сынның, чуға сўўктіг, джинса станнығ, иңніне ниик ле хызылған сумкачахтығ хыс тоғысчы чон аразында хацанох пос кїзізі пол парған. Пастап килгенде, чон сыбыранғанох, моднай тіп, че ол, тізең, ўр дее полбаанда, цехта пос кїзізі пол парған. Иди иргі оңдайлығ турада иргі ілгўрлернең хости телевизор алай стереомагнитофон турыбысса, кїзі хараа ідўк кўнік парча. Че іди дее полза, аның нымзах харахтары, ниске сырайы хатығ табызынаң хайди-да киліспинчетчен. Табызында хайдағ-да тимір истілчеткен, аннаңар кўбізі тоғысчылар, аны хоостыра полып, сўзін нимее салбин полбачаңнар. Шоферлар даа, плотниктер дее, штукатур-маляр ипчїлер дее чиит хыс устапчатханына кўнік парғаннар.

Анзы пабазының кўнніне кїрче. Хайди за, кўбўк сағыс салғаннар олар ипчїзінең хыстары чоннаң тартыспас, ниме идерде чубанмас, пастыхтарға пастыртпас ползын иде. Кїчїгде Тамира кїзі аразында чїдірін парчаң, тїдїнмес полчаң. Чуртаста, тізең, андағ кїзее сидїк поларчых...

...Сенекте ниме-де хоғдыри тўскен. Полға тимір тўскенї истїл халған. Кўнек сығдырааны ба хайдағ... Олох туста Орконның харахтары нымзап парғанар: анзы ооллары. Сағамох сенек ізинде тыпчатхан пўдістіг оолғыцахтың кўгліг сырайы кўрін парған.

— Па... — ўрчїліг тапсаан кўгліг сырай. — А мин пўгїп алдым, позым пўгїп алдым! Ферзь читї Эф! Ура!

Хыйын кис салған пўрігїчеенїң паа пір хулаанда ла салбаңнап чўрче. Пірсїн ўзе тартып салтыр. Эк, тонындағы хаптырчаа чоғох полар, неке, сағын салған, кїчїг оолғын кўре, пабазы. Каскарның тўбле пїрее нимезї сайбағ поладыр. Пїрееде мархазы читпинче, пїрееде тонычаан талап килче. Пу пала прайзының аразында аринча чылыңнос, хылии уғаа табырах, чўгўрікнен чўредїр. Ноға-ноға андағ пала. Сигїс класста ўгренче, че кїчїг тузы ам даа сыххалах. Че пір саринаң, сағынча Оркон, пу пала прай нименї позы идерге харасча, пастаан нимезїн тооспин

халдырбас. Анзы хомай нимес. Кичее идок: шахматнаң ирееленген. Хайди тиді, Шумовтың ікі хаалағлығ мады. Кичее орайға теере одырған. Пок полбаан. Че пок полбинчатса даа, пирдеезинен ползығ сурбаан. Позы ла. Шахматтары иди хона турғаннар столда.

— Па, пир дее сидик ниме полбиндыр, — отиг тапсапча Каскар, — Ферзь читі эф! Хайди сидиксінгем? — чүрексіпче оолгычах.

Иртеннең Каскар, көгенее мархалап, шахматтарнаң турчатхан.

— Орайлат саларзың, Каскарычах, — маңзыратхан аны иртеннең ічезі. Че мынзының харахтары анда ла.

Амды, тізең, өрініс чүреене сыыспин тур ба хайдағ.

Каскарның кистінен позик сынның чиит оол көрінче. Анзы Антон. Иң улуг ооллары. Ағбандағы үгретчилер тимнечен институтты тоос киліп, ол амды пуох школада тоғынча. Физик полча. Че хайди агаа оой нимес киліс парды — итсе-де, чуртас оой ниме нимес нооза — агаа Каскар үгречеткен класстың устағчызы поларға киліс парды. Ой-ой! Хайдағ үлүс түсті агаа. Аринча ол классты тыс пилбес туңмачаа прай ардат салча, иди ле киліс парадыр, пирее ойын-сайбағны Каскарох сағынып алча, харындазына, тізең, нандырығ тут...

— Хахта! — устап парча Антон.

Көйтик күлімзіреп, Каскар харындазының пилін хахтапча. Пирее-пирее пурнынаң сім тартынча. Хайди-за, тонның товары хара нооза, сағамох арығлалбинча.

Оларға көре, пабазының чүрее-хараа чылыпча: прай ниме пилдістіг — харбаза халарға маңнанғай ооллар сенекте. Итсе-де, иң киліскек чир: ічезінің хараанаң чөре халғаннар, пабазының хараана ам даа көрінгелектер.

Анда-мында ағарта чызылғанча сумкачаан холында чайхап, Каскар, ааказынзар өткін пас киліп, хулаана мөкейіп, көөлче сыбырапча:

— Ааца, пирее татхынның ниме пызырарзың ма. Кичеегөк чили, чөбе. Чарба үгре хайнатсаң, мында-ағ сөөк мини полар, я? Салдирбын.

Анаң ол кирі инейнің тырысхатаныбысхан наағын охсан киліп, табырах пазытнаң харындазының соонаң мытли халған.

Ооллар парыбысхан. Сиденнің тудазы ла отиг чабылған. Пулары одырған төгеде идок одыр халғаннар. Тапаспинчалар. Оркон Петрович улуг оолгы Антоннаңар сағыс тутча. Мынзы кичигден сығара амыр хылыхты, маңзырабас, пазымның полған. Школадаң килзе, аңдар-пеер ойнирға чүгүрбес. Азыранып алар, азыранған чірчелерні чайыбызар, тасхар хазаа арыглап хайын

килер, анаң книга тудынып, тымыл парар. Сигіс классха кіргенде, «Наука паза чуртас» тіп журналны библиотекадаң тазып сыххан. Сурығлары тоозылбас.

— Пабан, Бирмундскай треугольник сынап пар ба? Тунгусскай метеорит сынап пасха планетадаң килген ниме бе? Майя чонның тілін хайди оннап алғаннар? Лазер сустың кўзі нимее тиннезер?

Отыс чазына чағдабысхан ир — оол ипчі аларға ам даа сағынминча. Хысхызын палаларнаң саналығ чыларға парыбысча, чайғызын оларнаоох хада — турпоходха. Ұр ниместе, чоохха киліскенде, ипчі аларға кирек тібіскен пабазы. Хачан-пірее маңнанғайбын, хол сапхан пірсі. Хынған хызы пар ба ни, сағынча амды Оркон. Піреезінен пічік алысханы пілдіртпинче, клубха хайдар киноға ла парча, оолларнаң кўлеттеп чөргені чоғыл. Физика кабинетінде оох таа, улуғ даа палалар толдыра поладыр. Постары піліс сыныхтачаң кічицек чарығастығ чарды идіп алғаннар, аймах-пасха самолеттарның, корабльларның тасты-көрімі тасхахтарда толдыра. Чоохтарында редукторлар, проводниктер, электродтар. Техникаа чарыдылған книгалар тасхахтарда сыыспинча. Харындазынан хада Қаскар андох. Анзы хомай нимес, сағынча Оркон. Угрнгені пай, аннаң артых. Анынан хости кічиі дее сан пөгерге кўс. Че Қаскарның хылын саңай пасха: амыр одырбас, тыс пілбес. Қаскар — орай пала, иркечектері. Майра ипчізі сағыссырачаң: улуғларыбыс тарап парза, турабыс пала чох ээн пілдірер, сўслен чөрербіс пулуннан пулуна. Амды, тізең, кічіглері дее ікі-ўс чылдаң армияа парыбызар. Хайди табырах иртче чыллар...

Кірлеске иптiг тонан салған Майра сых килген. Албыға пөріктіг, тўктіг тонның, хара сумказы чабылбинча: пічіктері толдыра.

— Че, мин паримох. Азырал сооп парар, кірінер, азыраныңар... Ічең, син ноға нийк чөрчезің? Пиліңе соох кір парар... Оркон, партийнай чыылығ пўўн пис часта ба? Парар алнында чадып ал — сырайың сарығ көрінче ноға-да...

Анаң холындағы часызына көріп ала, маңзыри сиденнін ізинзер пастырған:

— Ок, мына, орайладарға чөрбин. Парим... Ічең, сепарат ідізін чуурға маңнанмаам...

Таң атса, кўн сығадыр. Часхы кўннің чылыпчатхай сустары ам на кізі сырайында пілдірібісті. Оркон кірі ічезінен хости читіре хуластабаан одың хырында одырғаннар. Одырчатхан төгелері хуруғ, пір ле сари чазалған. Оларның алнында пик иділген аркутта паза пір төге чатчатхан, хазалбаан, хуурта тартып парған ағас хыртызы анда-мында көгемдік. Пу төгені

игирге тимнеп салғаннар. Ибіре наа ла игеен торыспахтар. Чар саян одыннар, пыс парған дыня осхас, сап-сарығ көрінчеткен. Одыннар хыринда, чирде, кирі адай чатчатхан. Ады Бабай. Кічіде Қаскар адайын узун хара түгі үчүн Бабай адап салған. Ідөк халған. Амды адайның күлүк харахтары «прай нима сизинчем» теен осхас. Піс синнең, Оркон Петрович, кирипчебіс, чыллар, чыллар...

Иртен сай одың оотчатса, прай кізілердең чазырчатхан Орконның сағызын сизиндөк пе таң. Адайның харахтары кізіни ле осхас. Удур көрчетсе, «орта-орта, хыйалыңа тиінерге чарабас, тоғырланғаның орта» теен осхас. Анзы сын ^{мә}, чох па, че Оркон Петрович ноға-да Бабайға киртінче.

А хыйалы аның мындағ. Иртен сай ол одың чарчаң. Халғанчы чылларда анзы кибірге кір парған. Пірее ікі чылча, неке. Саназа, школа директорының сығыбысханнаң пасты...

Амды пос тузы хоозылыбысты. Иди ол «чонына» чоохтидыр. Че дөн сылтаан Оркон позы ла пілче: ағырығ чүрее. Көбдин виноград чирге кирек тіпчелер имчілер, че аны хайдаң аларзын Сибирде? Аннаңар одың оодам тіп, сағын салған ағырығ кізі. Чүрееме күннің сай гимнастика полар. Арса, Ағбандағы больницазар хатап парза, кардиограмма итселер, имчінің көнніне кірер. Халғанчы тустарда көнніне кірбинчеткені іле. Полған на сай Сергей Сергеевич ағаа, чазыттығ хыр сабысхан састығ имчі, күлінерге күстенің, чоохтидыр...

— Атхан ух айланмачаң, алып кізі чалтанмачаң.

Аннаңар Оркон Петрович иртен сай одың на чарчаң. Майра пастап таңначан: хайди аның ірі, нимені азынада ит салчаң кізі, хысхызына одың тимнирге күстенмеен. Тоғызы даа көп пе: ооллар игепчелер, пабазы оотча, ічезі хызынаң одыңнарны хуластап салчалар, шкапха кип-азах чіли. Кізінің наахтары көйбісче, пілі истіг сыстапча, холлары чапчаң, нийк. Оңнінде-де Майра «чоннаң» тоғынарға хынадыр. От саапчатса ба, чир тамаан суғлапчатса ба, наа мылчаның хыринда ба — уғаа хынчаң көрерге, хайди оолларның час иди тоғысха чазылча, тыыпча, хайди торсыланпаңа айалары, хайди маңзырабин азыранчалар олар тоғыс соонан. Аннаңар пу семья хацанох үгрен парған прай нимені хада идерге. Кинетін не одың киреенең Оркон чалғысхан на порастан сыххан. Игирге ле ооллар игечен. А одың чарарға пірдеезіне пирбинібіскен. Позы ла. Хончыхтар сурзалар, зарядка итчем тічен. Ипчізіне ідөк. Оолларға — күзім сынапчам, халды ба күзім. Анаң торыспахтарны тимнеттірчен. Таңда одың чарарға киліспес тіп, хорыхчаң.

Че пірсінде Майра, ирінің пиджағын ондайлапчадып, ізебінең печатьтығ рецепт таап алған. Латинскай букваларны ипти

хыгырып алганда, чўреене соох кiр парған: андаг аар имнен улғаадыбысхан чўрек ағырини имнепчелер. Анда ла ипчi кiзi прай нименi сизинiп пастаан. Школа киреенең Ағбанзар пар кил турчаң Орконы еынында имчiлерзер чўрчетчең одыр. Че ағырини пiр сўсенең дее аспаан. Че нога? Майра чахсы пiлген: ирi тиктен иди итпес. Хайдаг-да улуг сылтаг пар. Че хайдаг? Пiрсинде ибiре-ўтире сағынған чооғын пастап кўрген. Че ирi, кўлiмзiреп, саба сағынчазың теен. Мин ам даа чиитпiң, кўстiгбiң, хазыхпын. Андаг сағысты таста.

Андада Мария Ивановна пуох аалда чуртапчатхан Сафьян харындазынзар туюххан чўптезерге пар килген. Ол сыынаң Сафьянның тракторы арыгдаң пiрее-пiрее пилен тўгелер сўўртең килчең. Иди торыспахтар тимде ле полчаң.

ЧИТИНЧИ ПАСТАГ

Аспайны тастап, Салбахсар парарға Онис прай чўреенен тоғырланған. Аалчыдаң ачых-чарых анымчоxtасхан даа полза, хараанда ах-тик пол парғаны iле. Чей iзiп алған соонда, Степан Каноевич чоохтаан:

— Искениң — хулаанда, кўргениң — хараанда. Пар кил, Казан, наа чирнi кўр кил. Кўнниңе кiрбезе — тарымаспын, чўреене чатса — ўринем.

Табырах тимнебiскен Анисья Васильевна ирiн ырах чорыхха, iкi ах плат, iзепте ал чўрчең шахматтар сух пирген. Пу шахматтарнаң Казан чарылыспинча, хада ла ал чўрче, школада даа, ибде дее, субботникте дее, кўрзең, тынаг аразында, ипти одырып алып, пу магнит хоостыра тудылчатхан ах-хара фигура-ларнаң айғасча. Арғыс табылбаза, чалғызан даа ойнидыр. Iзебiнең книгачах сығар-килче, хайдаг-да комбинация пўкче. Шахмат — Казанның хачаннаң хынчаң нимезi. Хайди-да иртенўк ол, ииргiзiн Ағбанзар инчеткен поездке маңнанарға сағыс тудып, кўнўрте, тiзең, ол-пу сурығларнаң районзар кiрем тибес парыбысхан. Че кинетiн обед тузында ибiнзер кил тур. Ниме пол парды, чапсаан ипчiзi. Хырыхча километр нандыра килген одыр — шахматтыг хызыл книгачаан ундут салтыр. Хызыл книгачах пўгiлген чирде харахха пiлдiре чызыл парған, че Казан уламох ағаа хынча.

Ирiн чолға тимнепчеткен Онистiң сағыстары мындаг полған: пар килзiн Казан Салбахсар, кўр килзiн поэның хараанан прай ондайны, харахха пасхачыл чазы чирiн, пасха кiзiлернi, пасха школаны. Аспайдағы школазы районда чахсы санда, чылдаң чылға улуг кўс салып алған чидiглерiн, ўгретчiлернiң кол-

лективін, аң-хусха, чистек-мискее пай чирін андағызынан тин-нестірзе, көрерге ынабиныбызар... Салбых чазыны сағын килзе, ноо чаксызы? Чоохтидырлар, Толадай хазындағы арам тиректерін хас-хачанох ат мүнчең чон сарчын идерге көніккен. Соонаң иб-чурт салған анда атты дөрнең тутчаң чон. Көңніне истіг пілдірген полар ол чир: пір саринаң тирең ағын суғ, нымыртығ арығлар, пасха саринаң — чалғайах чили, Соян тағларға чире чалбах чайылған чазы. Чылғы суғарчаң суу — тосхымнығ, оттачаң чирі — алғым. Ол сыынаң көббк төл алызып, көббк чыл чылызып парчатхан. Амды, тізең, Салбых чазыда табуннар ла нимес, че «Хызыл чылтыс» совхозтың саны-пазына читнес хойы оттапча. Аттар даа амды арам-арам, тың на кирексінбичелер оларны, көліге ле паза тун пайрамдағы чарысха.

Прай пу нимеденер Онис чаксы пілген. Кыштымов ирепчилерге Салбыхта ааллирға-тойлирға килісчең пірееде. Че нан париза, Онис чирінзер ник көңніліг маңзырачаң: ікі-үс күн дее аразында тайға чиріне сағын парчаң. Табырах Аспайзар. Мында ағаа прай ниме кічігден сығара чўреең чағын: пик сабысха кўўлеп, ахтапча хузух ағас, анаң киліп ўстўңе, наңмыр чили, тоолапча хузух торымнар (пазыңны ла хыйа тут). Сапхы он хати ла и-ихтаза, мына сағаа көпен оды көксін синче... Че анда чи? Покос оды чирдең мунчи-ичах ла турча, арығлар даа арам-арам. Ағаа хоза, аал хысхы чиллерге аза-чаза, удур мөкейе ле парарға чарир.

Андағ сағыстарға пастырчатхан Онистің чўреен ізеніс чылытчатхан. Ол поэзы поэзын ўтертчеткен: чох, кірбес Қазанның көңніне чазы чирі, ол ікінчілес чох сағыстығ айланар паза оларның чуртазы олох ондайнаң парып одыар.

Анисья Васильевна улуғ чурттың тураларыңча пастыр парған. Истіг, пай. Диванда узун хыллығ хыдат палазы, стенедә — улуғ хоос кибіс, дуб ағас стенкада — ніске хоостығ хрусталь, гаражта — хара «Волга». Ниме киректір кізее паза?

Ниме киректір? Ниме киректір... Онис улуғ тыныбысхан: амды ирепчилер палалары чоғылына ўрген парғаннар. Хайди идер зе, ағас индірчең аар тоғыста чиит ипчинің істі сайбал парған. Чаа соонаң леспромхозта иреннер чидіспечең нооза, че планның пазына сығарға кирек полған. Соонаң аны ағас техникумынзар ўргенерге ызыбысханнар. Ол чылларда крайдаң килген комиссия чир хыртызы изелчеткенін, эрозияны, таап алтыр, улуғ Сыын таға хорғыстығ полибысхан. Че ондайын пілчең кізі пу арада чох полған. Килген чон тудылбачаң. Иди Анисья Васильевна ўргенерге парыбысхан. Анынаң хада парғаннар Сапин Стигешева паза Паша Фейерман. Павел амды леспромхозтың директоры полча. Амға теере уятча Онис Пашаның сизіктіг

көрізінең, итсе, анзы орта: олар хынысхан даа ползалар, ирге чиит хыс ағаа нимес, че пу чирге килген үгретче парыбысхан. Амды ла, чыллар иртізіп парғанда, ипчі кизи чииттегі хынызын прай чүреенең айапча. Паша тидінмес полған анынан. Иркелетсе, көөлче ле хучахтап, аның иңілерін паарсастығ сыйбачан, охсанза даа, ирнілерінең сала ла теертчең. Че хыс кизе пик хучахтас кирек полған, күстіг хол... Аннаңар ба Онис кинетін Қазанға парыбысхан. Ікінчі ле хати анзы аны ибінзер үдескен, че хачан күстіг хучахтап килгенде, хыс кизи тоғырланмаан.

Чыллардан ирінің үлгүзі пиктелібіскен. Хатығ хылиин Ани-сья Васильевна соонаң на сизінген. Ибде дее, тоғыста даа ікі хатабас, че аның хоостыра иділбеен полза, тарынчаң. Аннаңар аның табырағын ипчізінің тыстанызы ла чиңчең, іди полбаза, семьяның амыр чуртазы сайбаларчых.

Онистің сағызын пір кўн тартыпча. Соох күскү кўнде ол Хызылчар больницадаң айланған. Айланып, иріне улуғ ачырғаныста пала таап полбазын асхан. Тігізі, тізең, ипчізінің иңілерін пик хабыснаң тудыбысхан, анаң ноға-да ағырта сілігібіскен. Мынзы «ох» ла теен.

Ол сыынаң Қазан ипчізіне паарсас чох тартынчаң. Аның көнні алызыбысхан, соох көрізі чүреене читчең, оох-теек ниме-нің үчўн тарыныбысхан. Хайди-да көгенее тастап пирген, читіре арыт салбаан осхас пілдірген полбас па за? Че палалар-даңар паза пір хати даа чоох тутпаан. Сағызында школа кирек-тері ле полған осхас. Тоғыстаң кўннің сай орай килчең, че кил-зе, орта харааға теере книгаларынаң теесчең. Ұр ниместең аны школаның директорына кир салғаннар. Че тоғызын ол хатығ-ланыстаң пастаан: үгретчілер, урокка алай педсоветке орайлат салзалар, пыросынып, пічік пасчаңнар, че піреезі ікінчі хати орайлатса — приказтар учухчаң. Уроктарның конспегінде сала ла алчаас итсе — чыылығда үзүрілчең, пионерлер сборын хомай иртірзе — хатығлас. Онис ол тусха леспромхозтаң парыбысхан полған, биология уроктарын апарчатхан. Аннаңар ағаа прайзы-наң сидік килісчең. Қазан Устинович ипчізін улам хатығлачаң.

Пірсінде ибде чей ізіп одырғанда, Ани-сья Васильевна ирі-нең сурған:

— Қазан, син ноға андағың?

— Хайдағ? — орта көрген хараана Қазан.

— Хатығың... Чоннаң нымзах арах кирек, чаксыдаң...

— Нымзах арах? Нымзах арах, я, че нымзах нимес. Прай ниме дисциплинадаң пасталча. Дисциплина тут пілчең үгретчі-лер үгретчілерін идок дисциплинаа үгредерлер. Прай нимені ту-зында идерге кирек. Че итчетсе, сала-сула нимес, чаксаан идер-ге. Пасха ондайнаң оңның ниме сыхпас.

Аның чооғы сынох полған, неке. Ус чылның на аразында Аспайдағы ортымах школаа августта иртчең үгретчилер чылыннда холдаң холға чөрчен Хызыл знамя пиргеннер. Амды ол Хызыл знамя чылдаң чылға школада турча, холдаң позытпааннар паза. Көп ниме алыс парған пу чыллар аразында: иргі школада амды интернат паза столовай, табырах пүт парған хости турған пөзик көзенектиг наа школада химия, физика, литература кабинеттері. Оборудованиези — техниканың халғанчы сөзі. Итсе-де, химлабораториядағы кии арығлачаң шкафты үрөк ондайлааннар. Директор аны хайдаң-да Хызылчардаң таап килген. А лингафоннай аппаратураны ікі чыл кілеп чөрген.

Хайди андаг күснең турғызылған тоғысты тастабызарға? Сыннаң даа, хайди Қазан ипти парчатхан школа чуртазын халғыс парыбызар, тастабызар паза прай нимені пазох нульдаң пастир? Паза хайда-да анда таныс нимес коллективнең, пасха чоннан, ыраххы чазы чирде?

Итсе-де, хайди килісті чуртаста: Пашаа пирген сөзіне турыс полбааны поэзынаоох тоғыр айланча. Амды, тізең, ағаа төреен-бөкен чирінең, туғаннарынаң, аалынаң чарылызарға килісче. Мында, тізең, хайди чуртаан чон, олох ондайнаң чуртир, хайди часкалыг чуртааннар Фейерманнар, ідөк чуртирлар пала-пархазынаң, семьязынаң. Сапин Павелге төртінчі палазын таап пирген, палалары даа оларның пірсі пірсіне төйілер: хара састыг, от көк харахтыг. Улуғ оолғылары Казимир амды студент, Ленинградтағы ағас хозяйствозының Академиязында үгренче. Полған на аның килгені — улуғ өрініс пу семьяда. Ол тустан, хачан Сапин, Ониске күлчеткен чили, Павелге пар салғаннан, Анисья Васильевнаның харахтары ус парған осхастар. Ниме халған ағаа чуртаста? Тоғызы ла, туразы ла. Амды ол, көкк хус чили, уйазын на чазапча...

Аар сағыстарға пастырт парған ипчі пазох прай тураларын ибір көрче. Чалахай күннің сузына хрусталь ідістің сүлейкезі чалтырапча. Мына прай аның пайы: хрусталь, кибиістер, машина. Че чоғыл пу турада хыныс, паарсас, пала-парха. Чазалған ибі ағаа ээн пілдір парған. Ол, сабыхсып парған чили, иңнілерінең чыырыла тартынған. Қазаннаң хости сөрөн чуртирға. Амды ла пілінді. Ирінің өөн сағыссыразы — тоғыс, грамоталар, сабланыс. Ипчизін, тізең, олаңай ла кирексіпче. Тон чили, соохта тооп парбасха, алай суғ чили, сухсабасха.

Онис чылтыран, дуб ағастаң иділген серванттың ізиничеен ачып көрген, тасхактаң хара замшадаң тіккен хапчығас сығар килген. Пу хапчығасха ол аарлығ нимелерні чыып салған: алтын чүстүгі, хорғамчыл чүстүгі, хоол чүстүгі, күмүс паза аарлығ

тастардан ілчірбечектер. Аның хайин алтын-күмүс тартпаан. Хачан-да, хыс пала тузында, хоостаан поғочахты сығар көрген. Көксі чазаңаң нименің хоозы амғаа теере пызыңнос нинчічектернен мондылча — анзы аның ус холы, сымдағы, хуртуйахтарның родын көктеен тыстанызы. Ачырғастығ сағыс чўреен хайнатхан: ноға ағаа аның тыстанызы өөн туста читпеен, хачан Павел ікі чылға партийнай школаа ўғренерге парыбысханда? Ноға турыспаан хынғанының киртінізіне, ноға тут полбаан пирген сөзін?

Харах чазы пос позы ла, харааңаң тудығ чох тоолап сыххан. Ол наағынча чыл париган харах чазын чыспин одырған. Анисья Васильевна маңаттап пілінчеткен: чуртас чолында сын хынызын, сын киртінізін, сын часказын саңайға чідір салған, паза хачан даа таппас. Сыдачаа чох ачығ сағысха пурлуххан аның хайран чўрее... Че өкпеленістіг сыыдын пір дее кізі испеен, ибіре ээн ибі ле — чўрегі чох хрусталь сўлейке, тынызы чох дуб ағас, хачан даа тірілбес тимір... Андада ла Онис сизінген: ўзе сабар ўчўн пу чобаан, парыбызарға кирек мынғаң, табыраанча парыбызарға, табыраанча парыбызарға... Пу сағыс аның чўреен, алас хус ағас хахлапчатхан чіли, кимір сыххан. Че амды айас парған көннi чуртасха айланчатхан осхас, ипчі кізі нинк тыныбысхан, халғанчы харах чазын чыза тартып, көріндессер пастыр килген. Көріндестең аныңзар көөп парған харахтығ, че ам даа сіліг ипчі көрчеткен. Харах хыринда тырысхағастар, хара сазына анда-мында хыр саабысхан, аалай ирнілері сала ооп парған. Че өөнінде — сіліг ипчі. Хырых пис чазын алтабысхан Онистің омазында кўлініс чараан...

Салбахтаң айлан килген Қазан алыс парған ипчізіне таңнап парған. Анзы көғліг, өрчіліг полған, наа чирге көзерге маңзыратхаң.

Ана іди пасталған Қыштымов ирепчілернің чуртазында пу күн, марттың он төртінчі күні.

СИГІЗІНЧІ ПАСТАҒ

Оркон Петрович класстың ізин азыбысхан. Ағаа удур, изеннезіп, парта кистінең онынчы класстың ўғренчілері тура хонғаннар.

— Изеннер, олғаннар. Одырыңар. Амды урок пастапчабыс... Пўўнгі уроқтың темазы...

Аныңзар удур палаларның харахтары киртіністіг көрчеткенер. Палаларның киртіністіг харахтары... Аал чоңының киртіністіг харахтары, хада тоғынчатхан ўғретчілернің, ипчізінің...

Киртініс... Нимедір ол? Хайди төріпче, пиктелче, аарлалча? Ноґа-да фронтха килген пастағы кўн сағызына кірче. Хайди-да іди киліс парған, Борис Сазонов аргызына хада пір ротаның взвод командиріне турғызылғаннар. Анзы Сталинградтаң сала алтынзарых полған. Олох кўнде піліп алған: аның алнында лейтенант Богданов полған. Взвод аның холында тимнег ирткен, анынаң хада чааның пастағы хорғыстығ кўннерін удурлаан, аар-сидіктерні тобырған, че ўр ниместе палығлат салған командир госпитальға кір парған. Связисттер уғаа тың улуғлап-чатханнар иргі командирін. Аннаңар наа командирні пір сағыс хомзындырған: хайди удурлирлар аны чаачылар, постіна санирлар ба, чох па? Че взводтың прай чоынаң пўкўлее пастағы кўннерде тоғазарға киліспеен, олар пір-ікі кізідең посттарча тарап парғаннар. Оркон, помкомвзводты таап алып, анынаң паза пір отделениенің командирінең посттарны ибір килген. Чаачылар артых чоох чох аны улуғлааннар, холларын чіке тудып, соонаң хайзы даа поэның тоғызына айланған. Че чиит командир оларның сырайларынча сизін салған: киртінминчелер ағаа. Қорістері теен осхас: «Нимее килгезің пеер, ние киректір сағаа мында, оолағас». Итсе, орта сағыс. Ағаа андада чибіргі ле час полған. Чаачыларның аразында, тізең, піреелері час хоостыра пабазына килісчен. Анзы чуртап салған чыллары хоостыра, че чуртас пілгені хоостыра хайзылары чаа пасталғаннаң чааласчалар, хайзылары палығлатхан даа соонаң взводсар хатап айлан килгеннер. Поэы командир чазы хоостыра прайзынаң чиит полған паза чааның чызын даа чыстабаан. Хайди киртінерлер андағ командирге?

Ус ле кўн пазынаң аның устаана кірген чонны чыып алған чиит оол. Командованиенің наа чарадинн толдырар алнында устағчаа политинформация иртірерге кирек полған. Анзы полған пастағы чоохтазығ. Харахтаң харахха. Чаачыларның алнында турчадып, ол көрген, хайди, пус чіли, хайылча чігленістіг көрістер, хайди көөлчеден кўлімзіреп парча чаачыларның ирнілері. Чыылығ тоозылғанда, кем-де сурған:

- Нинче класс тоос салғазар?
- Он, — полған нандырығ.
- Чаа алнында ние полып тоғынғазар?
- Ыгретчі.

Пу сурығларны, соонаң піліп алған Оркон, Смирнов Василий пирген, ол, тізең, поэы чаа алнында ўгретчөк полған. Аның соонаң пасха даа сурығлар пирілген, че ол сурығлар фронттардағы алызығлардаңар полған. Чаачылар сурағлааннар, Оркон Петрович нандырған. Сурығ — нандырығ. Олаңай ла. Хайдағмындағ чапсыстығ ние дее полбаан. Ол поэы даа хараспаан

оларның киртінізіне кірерге. Чыылыг соонаң прайзы орныларынзар тарап парған. Соонаң на взводтағылар командирнің махачызын көр тапханнар, аның пілізін, сиргек сөзін, үрүкпес хылын. Чаа тоозылғанча оларға хада чаалазарға үлүс түскен, ол тус аразында хачан даа Оркон чаачыларның хынызын, киртінізін сизінчен паза олар хачан даа командирін уйатха сухпааннар. Че амды ла пілінче, ноға солдаттар агаа киртін парғаннар: олар аның олаңай, чойырхос чох хылын пастағы чоохтазыгдох пілгеннер. Че пастағы киртіністі соондағы туста тудынған ондайынаң пиктирге кирек, андада ол сын киртіске өс парар.

Ідөк полған школаа килген күнде. Школада прайзы пілген наа директор килчеткенін, прайзы сагаан. Че хачан ол ыгырапчатхан хаңаадаң түзіп алганда, кирлеске читкенче, поэында кізілер хараан сизінчеткен. Прайзы сылағай пүдістіг, чаачы киптіг чиит кізінің хаалапчатханын көрчеткеннер. Ол прайзынаң, аны удурлапчатхан харах чікелебіскен чоннаң, ачых-чарых изеннескен. Че кем сизінерчİK хайдаг сағыстар чүреен пулғачатханын. Чиит Оркон Петрович сағынчатхан: хайди удурлирлар аны үгретчілер, үгренчілер, аалдағы улус?

...Ноға-да пүүн үгретчі кізінің чүрее сыстап ла килче. Хайди-да пасхачыл сыстапча. Улуғ частыг кізі, одырчыгынаң аар көдіріліп, көзенек хыринзар пастыр килген. Көзенекте переменадох тимнеп салған суғлыг чірчечек тур. Ізебінең кічицек ах иміцекті сығар киліп, кізі хараанаң чазыра, тілінің алтына сал салған. Анаң суғны көөлче пір-ікі оортабысхан. Амох нииктел парар, сағын салған үгретчі, амох чүреем сыстааны амырап парар.

Класста ап-амыр. Угренчілер сыныхтағлыг тоғыс пөкчелер. Уроктың чөрізі аннаң андар, палаларның сағыстары обществоведение пілістерін хасча: базис, настройка, строй... Тоғыс хызында парча.

Че оларның пірдеезі үгретчінің көннін аар сағыстар пулғачатханын сизінминче. Пірдеезі сизінминче, хайдаг пик хабыснаң тутча аның чүреен ағырыг, хайди, чохыр аң чіли, китепче ол аның полған на хыймыраанын... Оркон Петрович, сизіктене орнына одырып алып, көөлче сағыпча: амох нииктелер, амох ондайланам.

Ыгырапча стул. Кистіндегі столда нима-де сыбдырапча. Че класста пірдеезі анзына хайыг салбинча. Пілчелер — ол Вера Сагоякова пазох конфет сығарча. Вера — узун азахтыг, пик пүдістіг хыс, че чітіг сағыс кирексіпчеткен туста, кічицек пала чіли, конфет сығар килче. Таңнастыг даа, хайди конфет ізебінде ле чөредір? Арса, пазох карамель? Итсе, пу хызычах «хызыл-

гат», «вишня» карамельге хынча алай ба «театральной», ирис «кис-кис»... Саараан чачыннаң сыбдырап, Вера тадылыг нимені ахсына сухча. Тоғыртын көрзе, сағынарға чарир: чачынахтын хоозын сизіктепче. Че анзы тоғыртын на. Оркон пілче, сағызы аның пілізін тирең хасча, орта сөс табарға сіренче. Амох Вера ниңк тыныбызар, чырылдыра тудылған хамачаа аястап парар, көрізі пазох пічине айланар...

Конфет, конфет... Пілбееннер синің тадиңны чаа соондағы палалар. Че арыстаң пулғаан чалбахтын тадин маңат пілчелер. Ол палаларның көбізі өкіс. Чаада айланмаан пабалары, астап-илеп үреен ічелері...

Нинче пар үгретчі сиргегін, чүрек-изин, хынызын ол часка чох палаларға пирген. Че читкен ме ол паарсас прайзына? Андаг сағыстарға пастырча Оркон Петрович, ол сағыпча, хачан чүреенің сыстазы иртер. Аның ыраххы чылларны айландырчатхан сағызы — пазох палаларда.

Полған на кізі полған на хаалаг үчүн нандырыг тутча. Чыллар иртіп парар, чуртас аннаң аңдар хаалап одыар. Кичеегі кичіг палалар, улуг өс парып, үгретчінің чахсы-хомайын чүреенде ал чөрер. Пир дее ние ундулбас.

Пірсінде Оркон поэзияның үгретчінең Атаник Килижекованаң чоохтасхан. Амды Антонина Манзаровна анынаң хости чибіргіче чыл үгретчі улып тоғынча. Че ол туста пабазынаң өкіс халған семья хызыгып чуртаан. Атаник Илекей хыс тунмазынаң чабал кибиңектіг чүгүр чөрчөңнер. Харнылары астап чөрзелер дее, үгретчерге пар-чох күснөң тартынчаннар.

— Іңем харах чазын піске пир дее көзітпечен, — чоохтидыр Антонина Манзаровна. — Пірсінде ле ылғаанын көргөбіс. Ол туста колхозта пуғдай сыхпаан, трудодень кирее уйан полған. Школаа парчаң көгенеебіс тее чох полған. Іңем сундухтаң поэзияның үлүкүнде ле кисчөң тадар көгенен сыгар килген. Ээн-моркамы хоостаан. Идеенде аалай лента. Піс харах албин көрчөткөбіс. Іңем көгенен, столға чаза салып, аны сыйбап одырчатхан. Наағынча килкім харах чазы ойлаан. Аңаң табыраанча, хыпты алып алып, ние-де кис сыххан. Соонаң на оңнаабыс: піске тунмамнаң школаа чөрчөң көгенек тігерге сағыс тутхан. Улуг өскенде ле, піліп алғабыс: ол көгенек уучамның хумартхызы полтыр. Чалғыс ла хайраллачаң ние.

Ол тусха орта чонны облигацияа пастырарға кирексееннер, ол улуг тоғысты туралап-иблеп чөріп, үгретчілерөк көдірчөң. Директорға Килижековтарның ибине андаг сурыныснаң кірерге киліскен.

Чилліг, наңмырлыг орай күскүнің халғанчы күннері сабыхсып турганнар. Че кичиңек ап-арыг чуртта чылыг, чайлағлыг.

Агарты сызырылган полча чалаас азах хызычахтар пас чӧрче: маймах чидіспинче. Че олаңай чурттың ээзі, аар тоғысха ирте кирибіскен хырых частыҥ Паракко, аалчыны удурлап, ачых-чарых кӱлінген.

— Иртіңер, иртіңер, Оркон Петрович...

— Иркин алтаанда, пу чуртха изенім пирчем, — сибер изенескен үҗретчі.

Анаң артых-пузых чоох чох ол Паракконы облигацияа пазындырган. Соонаң Антонина Манзаровна чоохтачан: «Ічем ол пічікке халғанчы ахчадаң таласпин пазынған. Че піс, палалар, ачыҥ сағыстыҥ халғабыс. Нӧӧс пістің чох чуртыбысты кӧрбинчелер, нӧӧс пістің иреебісті оңнабинчалар? Че пір-ікі кӱн пазынан ічем колхозтаң чарым пуд ун ал килген. Теен — директор сӧлеен пирерге».

Стол кистінде одырчатхан кізі сағызын тыңнап кӧрче: я, полған андаҥ кирек, полған. Ол ыраххы кӱнде Қилижековтар ла нимес, че Аткинниер, Алагашевтер, Агацкиннер паза Гольцманнар ун алғаннарох.

Пічікке пазындырган соонаң ол дозы колхозтың кнезіне улуҥ сурыныснаң чӧр килген. Пу семьяларға хайди-да полыс пирерге кирек теен. Ол позы хацанох ундуп салған пу киректеңер, кӧп пе, ас па, ибіре-арада полысханох чонға сидік тустарда. Че палалар, тізең, аның чахсызын ам даа ундубааннар. Ол позы хацанох ундуп салған, че олар, палалар, ундубинчалар. Паарастың сині чоҕыл. Пірсінде, азых машинаның үстӱнде районзар парчатханда, позының узун адай тонынаң Пайсанаң Панюкты сарып салған... Кемге-де книга садып аларға ахча пирген. Субраков Тронканы худаыҥ пазыраҥа пирбеен, турыс халған... Анзын аҥаа, саҥамҕы ирен-ипчілер, че ол туста аның үҗренчілері, чоохха киліссе, сағысха киредірлер... Пір дее ние ундубааннар. Чахсыны даа, чабалны даа. Чабалы полғанох. Полғано-ох... Чонда тидірлер, таҥ талалбин турбас, суҥ салғылбин ахпас.

Пірсінде (анзын Оркон Петрович уяадып сағысха кирче) тӧртінчі класста үҗренчеткен ніске сӧӧктіҥ Альфред Вальтерні тарынғанынаң харбап алған, анаң ізіктең сӧӧртеп киліп, парта кистіне тастабысхан. Мындаҥ кирек пол парған: школаа наа ла килген үҗретчі, чиит хыс, эрінчек үҗренчізін урок соона халғыс полбиныбысхан. Урок тоозылзох, тігізі тизібісчен. Полыс пирерге сурынған. Че ол оолаҥас директорның кӧзіне пазох ізіксер чікелебіскенде, мында Оркон сыдап полбаан. Тис парған оолаҥасты ізікте тудып алып, тарын парған үҗретчі аны, ник хабысанаң хаап алып, орнынар тасты одыртхан. Оолахтың таңнап парған хараҥастары чылтыраңни тӱскеннер, че Оркон Петрович

тиң хараана орта көрібіскенде, аның хатығ, сынас көрізіне урун парғаннар. Чалтан парған үгретчі, аның көрізіне сыдап полбин, сағамох книгазын хазыра асхан... Соонаң Альфред тизерін тохтатхан, үгретчи дее ондайланған.

Че чарир полған ма иди идерге? Ноға ол пасха ондай таппаан, чахсынаң чоохтас полбаан кічіг кізічекнең? Уйадыстығ ирен кізее күзін көзідерге, уламох уйадыстығ үгретчі кізее. Че атхан ух нандыра айланмачаң...

Пу киректі, тізен, Альфред Гетович тее ундубаан. Чоохха киліссе, піреде айланадырлар ікі тббй пүдістіг иреннер хақанох иртіп парған, че ундулбаан кирекке. Че Вальтер тарынмин чоохтидыр, күлініп. Алғыстапчатханға тббй. Ол тустаң сығара арғаазым ундуп салғам, чоохтанадыр. Че Оркон амға теере пыросынча: үгретчі олғанға хол алынмачаң, анзы кемге дее пілдістіг.

ТОҒЫЗЫНЧЫ ПАСТАҒ

Сыңырапча саң. Аның өтіг табызы Орконны пу күнге айландырча. Урок тоозыл парды. Угретчі классты харахсынып көрче. Мына аның пүүнгі үгретчілері. Чалбах иңіліг, че ам даа ир сиініне читкелек ооллар, састарын сіліг таран салған хыстар... Олар маңзырапчалар, хати-хати тоғыстарын сыныхтап, алчаастар тілепчелер. Анаң олар, пірсі пірсінің соонаң үгретчінің столынзар пастыр киліп, тетрадьтарын үстү үстүне салчалар. Кем-де класстағы чардыны чысча, кем-де тетрадьтарны санапча, ікі-үс кізі пулунда сыныхтағлығ тоғысты түптестірчелер, кем-де үгретчее **сурығлар пирче...**

Че нима-де пүүн Оркон Петровичтің көңнінде алыс парған. Ол анзын прай чүреенең пілінче. Пу палаларға хайчатханы даа саңай пасха: сағам иртіпчеткен тус аның сағызында, хыл чіли, пар күзінең тартылча: пу урок, пу палаларның ачых-чарых көрізі, оларның киртіністіг көрчеткен харахтары, пу олаңай минута — хақан даа хаталбас, хақан даа айланмас. Иртіп парған туста халар. Пу минутаның паазын пір дее кізі амды паалабинча, палаларның сағызы пазағы урокка, алгебраа, айланча, олар, сумкаларын алып алып, пірсі пірсінің соонаң математика кабинетінзер маңзырапчалар. Итсе, анзы орта: оларның чуртастары полар туста, олар таңдағы күннең ачых-чарых хынысты, киртіністі, паарсасты сағыпчалар.

Че аның, Оркон Петровичтің, чуртаан чыллары — соонда. Атхан ух айланмачаң. Иртенгі, чар хазындағы сағыстар, пазох пик хабыснаң чүреен тулғапча. Кізее чахсы иткенің чахсох

адалар, чабалың — чабалох. Ах сағызымны хачан ахтабаам, арам пырома хачан пыросынмаам?..

Пу кирек чаа соондагы чылларда пол парған. Қолхозха наа кнес кӧс килген, Иван Семенович Куртигешев. Аның холында харындазынаң халған ӧкис оолах — тадар ады Асаас. Саша читі классха ўгренерге кірген. Тастынаң кӧрзен, хайдағ-мындағ нимес: олған пӧдістіг, че пӧзік сыннығ, табырах чӧрістіг, ниме идерінде — маңзырабас. Че ўгредіг кирее пастағох кӱннердең сығара уйан парчатхан. Соонаң истіл сыххан: туюххан оғырлапча, тамкы тартыпча, изірік чӧредір. Пірсінде чоохтасханда, класс устағчызы саңай хахап парған: Асаасха прай кізілер кӧйтік, харам, чабал кӧрінчетірлер, прайзы, адайлар чіли, удур-тӧдір ўрісчелер. Иван Семенович андағ кирекке нандырған: «Мин оолағасты пеер килерде ле пала туразынаң алып алғам. Кічігден сығара, тізен, ол анда чуртаан. Чабалға урунғанох полар, пілбинчем, ноға андағдыр».

Хаас хурнаң пірсінде чыртханох Иван Семенович, хачан Асаас пір улам от кӧйдір салғанда. Чахсыдаң даа, чабалнаң даа Сашаның ондайын алыстыр полбаан. Иван тайызына чыртырған соонда, оолах тіп пирген: «Кізі палазын соғарға айастығ нимес».

Аалдағы чонда туюх чоохтар тарап сыххан: «Оркон Петрович колхозтың кнезінең хорыхча. Асаас кізілерні тастаң даа чаалапча, ўгретчілер тыс полбинчалар. Хайди за, пастыхтың палазы...»

Асаастың суриина чарыдылған педсоветтең оолағас пастыра халған.

Ўр ниместең аннаң даа чабал ниме пол парған: сельпо магазинінің замоғын хараа кем-де талап алып, оғыр иттір. Санаанда, араға, тамкы, ахча чидіспинче. Оғыр олох кӱнде табылған. От хазаазында чазынып, «пайып парған» чон хайдар-хайдар кӱлет саап парчаттыр. Анзы Асааснаң хада сайбаға ам на кірчеткен оолағас полтыр.

Пу сағба ўгретчілерге читкенде, сағамох олар пір ўннен Куртигешевті школадаң сығарыбызарға кирек тіп суулааннар. Оркон Петровичтің хараа кӧзіне пастых пастыхха полысча тіп чоох тарағлаан. «Че, педсовет пӧксін», — сығарған чарады школаның директоры.

Педсовет табырах пӧккен Асаастың чуртазын: школадаң сығарыбызарға. Пір дее ікінчілес чох полған. Ол туста сайбағ итчеткен палаларнаң тоғынчатхан комиссия чох полған. Педсоветтің ўлгӱзі пик полған — Куртигешевті школада халғызарға директорның чалғыс ўні ле полған.

Иди Оркон Петрович Асаастың үчүн турыс полбаан. Че ол паланы хайыг чох халгыспаан. Соонаң Сашаа ФЗУ-га кирерге полыс пирген.

Пір чыл пазынаң оолағас Харатастағы шахтада саайға кір парған.

Оркон амға теере позы позын пыролапча. Итсе-де, ол ла, ол ла чалгызан, школаның директоры, Сашаны школада хайди даа халгызарға хатыг чахыг пирген полза, соонаң чуртазында хайдаг-да чабалға урунған оолағастың чүреене читкен полза, пу өлім чох поларчых. Че ол, тізең, кізілернің чоохтарын тохтадар үчүн (пастых пастыхха полысча...), иди иткен. Кем пілер, ол сыбыраныстарны испеен полза, Сашаны орта чолға айланды-рар үчүн хатыг харбазыға кірген полза, чуртирчых чир үстүнде амыр-хазыхнаң Александр Куртигешев, амды хацанох семьялыг поларчых, пала-парха өскіерчік...

Пір дее кізі аны паза хацан даа пу өлім үчүн пыролабаан. Орта иділген: кізі аразында кізі полып чөр. Че ачыгдаң ачыг сагыс — пыросыныс. Ниме полғандыр ол? Кізі аразында кізі пол полбаанынаң тогыр сапханы ба? Алай пала өліміне турған идердең дее итпес алчаас па? Алай олаңай кізі чабалы? Хыр сасха читкенде ле, Оркон сизінче — кізінің часказы даа, чабалы даа, хатығланызы даа, киртінізі дее — улуғ палғалыста.

Киртініс... Киртінчек ол полғанох, аның үчүн толдыразынаң санасханох...

Ол ниме фронтта полған. Оркон Петрович ол туста палғалыс взводның командирі полған. Чиит чаачы палғалыс линиязын, улуғ пілістіг имчі чіли, тыңнаңаң. Пірсінде Оркон устапчатхан взводсар пір чиит оол, оолағас таа тирге чарир, килген. Командир сизін сыххан: Старков Илья, полған на сай линияа сыхса, чойланча, пірееде хорғыбысча ба таң. Итсе, харасхы хараада үзілген кабельні көр табарға махачы поларға кирек... Пірсінде, ол кирек күнөрте полған, Старков линияа сых парыбысхан. Үр ниместең телефон пастыра табызы, истілген:

— Лейтенант арғыс, эмек ікізінең үзіл парған. Узуны — 30 метрче. Үзікті піріктірі салдым.

Че Оркон Петрович, телефонны тыңнаан соонда, пілген: пір ле эмек үзіл парған, пірсі, тізең, пүдүн. Че нандырған:

— Чахсы. Айлан.

Ноға ол андада чойы үчүн уйаттырбаан чаачыны? Уйатхан? Алай ах сагызына халгысхан? Алай киртін парған ағаа?

Үр дее полбаан аның соонда — пазох улуғ алчаас ит салған хортых чаачы. Днепрні кисчеткен хатыг туста Илья иң не аар орында кабельнің кінін хадарчатхан. Қинетін хазыр атыстар пасталыбысханда, Старков трубкаа хыхыр халған!

— Бомба, бомба!.. Чазынчам!

Тарынғанынаң пілінмин, Оркон позы постты арачылырға чў-гўрген. Че орай полған. Чаачының тизібіскенін дивизия штабының пастығы истіп салған, ол чаалазыҥ аразында палғалыс киректі маңаттап оңнапчатхан. Хақан чаалазыҥ тоозыл парған-да, пу киректің хатыҥ үзўрии пасталған. Командир уйатханынаң кірчең чирін таап полбинчатхан, Старков, тізең, чаа трибуналының хатыҥ холына пирілген. Кем пілер, хайдаҥ хорғыстыҥ ўлўс түзерүік хортых Старковха, сынап Оркон Петрович чаачызының ўчўн турызыбыспаан полза. Че ағастың даа пазы ікі поладыр. Уғаа ачырғанған ол позының киртінізі ўчўн соонан. Пу кирек, тізең, Польшада пол парған, Сандомир алтында. Хараа ўзік піріктірірге Старков Илья ызылған. Ікі хати телефоннаң табызы истіл парған:

— Парчам аннаң андар...

Че анаң чіт парған. Палғалыс ікі часча чох полған. Хақан даа полбаан ниме! Штаб пис минута пазынаң сыҥдыратлача, сыҥдыратлача... Ниме пол парды? Связист палыҥлат салған ма? Одірт салған ма? Штабтаң приказ килген: хайди хынзаңар, іди идінер, че палғалыс ползын, палғалыс чох пістің танктар чаалатчалар!

Хайди полза сайбаҥ тыхтал парған. Наа ызылған чаачы чахиин толдыр салған.

Че хайди пол парған Старков?

Соонан прай кирек айас парған: Илья ырах нимес арыҥда чазыныбыстыр, чаалазыҥ тоозылғанча ойымда, хозан чіли, чазынып чаттыр.

Хақан чаачы айлан килгенде, чўреен тулғапчатхан ачырғазына позын пілінминчеткен Оркон, хақан даа хырызынмачаң ўгретчі кізі, мында хазыр сўстерні айабаан. Пыросынчатхан связисттің тасты-омазы ағаа чиркестіҥ пілдір парған. Андада сыдап полбаан Оркон: кинетін, холын хысхахах кўдір киліп, чаачыны саап пар килген... Чуртазында пастап ла наах пастыра пирген сабыс холын кўйдірген осхас. Че анзы нимедір!.. Оларны аннаң даа хазыр ниме сағаан: Оркон позы сала ла устаҥдан суурыл халбаан, харын, чиит лейтенантха киртінгеннер.

Ачырғастыҥ, уғаа ачырғастыҥ прай пу нимені сағысха кирерге. Уламох ачырғастыҥ — хортых чаачының ўчўн пір отделение-нің танкисттері тўс халғаннар.

Я, полған пу ниме прай Орконның чуртазында. Чабалны даа, киртіністі дее чахсы пілче ол.

ОНЫНЧЫ ПАСТАҒ

Өтіг саң палаларны уроктаң тынаға хығырған. Че үгрөнцүлер сағамох орныларынаң тура хонмааннар (онынчы класс нооза), көөлче столлар кистінең турғлап сыхханнар. Оркон Петрович, тізен, көзенек хыринда турчатхан. Піди көрзең, олаңай ла турчатхан осхас, че сынында ол, кізі хараанаң чазынып, чиит оол-хыстарға өкерсініп көрчеткен. Сырайлары чиит, наахтары хызыл, харахтары ачых-чарых көрче. Кичеегі кічичек палалар, пүүн чиит оол-хыстар, таңда... Чидер бе хыйғаңар чуртаста алчаас итпин чуртирға, — сағынча Оркон, — хыныскөгіс, өрініс-чобағ ам даа алныларында.

Че кем-де сурығ пирче... Кем-де анымчохтасча... Кем-де чардыны чысча...

...Ниме пол парды? Ниме пол парды анынаң пүүн? Ноға ол пүүн прай нимені тастыхти көрчеткен, ибіре нименің сині-паазын синепчеткен осхас, хайдағ-да тирең көрчеткен көріснен амғы туста полчатхан нименің паза хаталып, айланмазын көрче. Ноға сағызына хачан-хачан полған ниме кірче? Паза чўреен ағырта ол сағыс пик хабыснаң тутча? Ікі хати ізібісті глицериннің ах мархачахтары. Ноға пайаадаң харахха пілдірте тітіреп халча салаалары, иді-чанында, тізен, ирте килген майығыс? Ноға пүүн пасхачыл, пычакхнаң сасхан чіли, хазал килче чўрее?

Итсе-де, ағаа амох ибзер парыбызарға кирек. Қомес тее чат көрерге. Ибде фали-кор даа имі пар. Ізібіссе, ниик пол парарчых... Че сағамох ол сағысты Оркон Петрович хыйа итче. Хайди за, піреезі өпетін ағырыбысхан тир, партийнай чыылыға килбес үчүн. Чох. Чох-чох! Уроктар тоозылғанча сыдирға кирек. Чыылыға хайди даа пар килерге кирек, хара сағыс пірдеезін хомзындырбазын.

Пастағызын мына піди чўрее ағырчатханын ол үс чыл мының алнында пілін салған. Аалдағы больницазар килгенде, аны областьсар ызыбысханнар. Парыбох килген. Аның хачан-хачаннаң стенокардия ағырийн имнепчеткен имчі чоп пирген: устағчы тоғыстаң парыбызарға кирек, киліссе, школадаң даа саңай парыбызарға. Че школыны тастирға үгретчі кізінің сыдамаа чит-песчик. Оркон анзын чохсы пілінген. Хайди за, Салбыхтағы школа Орконның чўрее пастыра ирткен...

Пастап аалда даа нимес, сала тастыхти, ағастаң пўдірілген иргі тура полған. Хызыл тимірден хырлалған, алты-төзі хайаа төстенген. Чоохтидырлар, чаа алнындох мындағы чон улуғ аал чыылиина чыылыс парған, пір ле сурығ турғызылған: хайда

турғызарға наа школаны? Ам сағынза, ноға сидіксіңненер пу сурығыны пөгерге? Аал улуғ, ээн чазыда, харах тастаанча чалғыс... Че ол тустарда Толадай хазынча пір-ікі километр аралы он артиннан кічишек аалычахтар пүтклеп парған. Ол ааллар — Хучур, Илгек, Мазыр, Тустығ көл паза аннан даа пасхалары — суғ хастада чибіргі километрче сөблін парыбысханнар. Палалар, тізен, Салбыхтағы иң улуғ хачан-да пай чуртаан турада үгреченер. Че ол тура үгречілерге хачанох тарғынчах полған. Наа школаны пүдірерге хайди даа кирек полибысхан.

Аннаңар чылығдағы чон улуғ сууласта, таласта. Пірсілері — Илгек аалда пүдірерге хысхырысчалар, пасхалары — Харачхайда... Хайзы даа поэның аалынзар тартыпча. Табыстубус өтіг парча, сарыс-талас тыыпча.

Кем пілер, хайди пөгілерчік пу сурығ, Мукут аға турбаан полза. Анзы, арам арах сағалын сыйбап одырып, чонның суулаанын, тыстанып, истіп одырған. Че хыйға сөс пірдеезінең испинчеткен. Андада кірі поэна сөс пирерге сурыныбысхан.

— Сарысчатса, сиребей тастидырлар. Піске анзы кирек чох. Піди ит көрзебіс чи — пазындағы аалларның ортызын синеп алып, анда турғыс салза школаны...

Мукут ағаның чөбін чаратханнар. Иди ачых чазыда, аалычахтардан тастыхти, наа улуғ тура пүт парған. Полған на атығ чуртағы хаңаалығ чазы хайаларын тартып сыххан, чағыны тайғадаң андарған ағасты суғ индіре индіргеннер. Ур ниместең не наа школаның пөзік хыры чазыда ырахтын көрінібіскен. Соонаң ибіре ол-пу нима кирексіпчеткен турачахтар пүтклеп парған, интернат азылған, спортнаң айғасчатхан чирні акация ағастаң ибіре сиденнебіскеннер, ат хазаазы парох полған.

Ана ол школазар чаа соонаң пастап ла килген Оркон Петрович. Аның холындағы школаны соонаң, колхоз тыып парғанда, Салбыхсар көзірібіскеннер. Ол тусха ол алынча аалычахтар үс улуғ аалға пірікклеп парғаннар. Че азахтағы иң ырах Харачхай аалычахта пасталығ школа азыл парған.

Я, иртіп парған ол тус, хачан наа килген директор кисчен киби чох чааы киптіг чөрчен, хачанох ол олаңай кип-азах кизедір. Че ол саңай иргілен парған гимнастерказын Майра ипчізі шкафтың ыраххы пулиинда чыып чөредір: аарлапча ол тустарны...

Чыллар чылызып одырғаннар. Угретчі кізее оларның чөрізі тың на пілдіртпин одырған. Чазыдаң көскен тура часхыда одыртып салған ағас чіли, салааланып, наа тамырлар поэдыбысхан: хоза-хоза мастерскойлар, спортзал, кинодвижок, интернат... Че алтон чылларда ол даа килкім тура тарғынах

пїлдірібіскен. Аалның аллығ клубында пазох чон чыылыс парған. Сурығ олох: хайда наа школаны турғызарға? Ол туста колхоз совхозха айлан парған. Амды чөптєзігдє районнаң килген пастыхтар даа араласхан. Оркон чонның алнында мындағ чоох тутхан:

— Мин сағынғанда, школаның туразын аал ортызында пүдірєргє кирєк. Орны тігі хучурлығ сыхтығ чирдє полар. Анда ибірє пір дєє кїзі чурт салбинча. Хайди сағынчазар?

Мукут аға, кїрібіскен дєє полза, мындох одырған. Аны истє, апсах чон алнына сых килген.

— Хыйға сөс, — тєєн ол, — чаратчам. Палаларымның палалары иргі турада үгрєнгєн, палаларымның палаларының палалары наа турада піліс алзын. Чє амды ол тура, городтағы чілі, ұс хадыл ползын — пөзік, аллығ, махалығ!

Мукут ағаның чооғын көннїлєріне кїріп, чыылысхан чон айаларын айабин сапхан.

Иди наа пүдіріг пасталған. Аал ортызындағы сыхтығ чирні тастығ чирнєң тундырыбысханнар, пулуңнарында бетоннаң урылған столбалар хазап сыхханнар... Чє өрінергє иртє полған: пічіктер тимдє полбин, наа пүдіріг тохтап парған. Изеліп турған наа пастаан пүдіріг. Чє кем пілген, хайди Оркон Петрович андада ачырғанған, хайдағ ла иркін алтап чөрбєєн, кемгє лє сурыныснаң айланмаан! Пола-пола пүдіріг кирєє көмєстєң тірілібіскєн. Аалдағы чон чидікпин сағып сыххан наа школаны. Пірсіндє учурас парғанда, Мукут аға күлімзірєп чоохтаан Орконға:

— Маңат тирєктір полтырзын: чоннаңар сағыссырапчазын. Махтапчам. Мин дєє, наа школаны пу харахнаң көріп албаанда, өлєргє маңзырабинчам.

Ана іди ағырин-көөлчє парып одырған чуртас. Айас таа, порас таа күннер учураан.

...Пөкє, Пөкє! — анзы чүрєєннїң ин ачығ палин. Чаадаң айланмаан харындазының оолғычаан, кичицєк Петяны, Оркон пєєр хадох ағылған.

Чаадаң айланған күннїң хараазында оолағас аның хойнында, улуг кїзінің харах чазын кичицєк айачаанаң чысчадып, сурған:

— Пабаң, а син ноға ылғапчазын? Көрдєк, хайди мин өс парғам син чох! Ана! — көзіткєн ол холычаанаң пазы ұстўнчє. Сыдын ўзіп, таңнап парған ічєзі оларзар көрчєткєн. Уучазынзар айланып, оолағас тєєн:

— Ноға сїрєр прайзыңар ылғасчазар, Пөкє, Пөкє... Мин мындабын, хайдар парбаам, өл парбаам. Пабам даа чаадаң айлан килді. Пабаң, а син пирєрзїң мє мағаа хызыл чылтыстығ

пөрийиндi кiс чөрерге? Мин аны Ыскарға даа тут көрерге пирерчiкпiн... ый-йа, пабаң?

Парасхан оолагас! Пыро чох пала хайдаң сизинзiн, улуғлар аниаңар нимес, аның пабазынаңар чобалчалар. Пабазы чааға парчатханда, ипчiзiне, оолагас төрiзе, минiң адым пир саларзын тiп чоохтаан. Ус ай пазынаң сынап таа оол пала төреен. Че хомзыныстығ пичик соонаң чир үстүнде Айдота даа тудылбаан: чиит килнi хайдаң-да табырах чидiлге кöй парған. Хачан үреп парған ипчiнi чыппчатханда, пис частығ оолагас, iцезинiң хомдызынзар пастыр килiп, сурын сыххан:

— Тур, iцең, тур! Парыбызааң мыннан, мында прайзы ылғасчалар...

Öкiс паланы, холға алып алып, хыйа апарып, ағаа тадылығ кисель, плине сундырыбысханнар. Анзы тўрче ундубысхан iцезiн. Че хачан хомдыны оймахсар тўзiрчеткенде, Пöке ниме-де сизинiбiскен. Парасхан пала хыхыр сыххан:

— Ниме итчезер, тохтаңар! Iцеме оймахта соох полар, пiстiң тöзегiбiс пар, тöзекке чатырыңар.

— Пабаң, пабаң, — чоохтапчатхан амды, прайзы аны истiп-четкеннерiне öрiн парып, алты частығ оолагас. — А iцемнi чирге кöм салғаннар. Амды ол сых полбинча. Пабаң, пiс синнең iцемнi чирдең хазып аларбыс, я? Пит, полған на оолагастың iцепабазы полар кирек. А син минiң пабамзың, я?

Иди ол хараада пабазына сағынчатхан öкiс оолагас пастағызын Орконны «пабам» тiп адап алған. Орконның чўрее тулғи тўскен. Андада ир кiзi паарсаснаң пазох хучахтап алған паланы, пазычаан сыйбап, кöблче нандырган:

— Я, палам. Мин синiң пабаңмын... Че амды узирға параан, палам.

Пöке часкалығ кўлiнiбiскен. Ур полбаанда, аның хойнындох пик, пала уйғузынаң узубысхан. Ол сыынаң көп чыллар иртiп парған. Iкi чыл пазынаң Оркон Петровичтi, пасталығ школаның ўгретчiзiн, наа школанаң устирға ысханда, анзы Пöкенi хадох алып алған. Хыйға оолагас ўгредiге хынып тартылчаң, пабазын тоғыстаң сағыпчатса, яблах хайнат салчаң, тура сыбыр салчаң. Пiрсiнде орай нанарға килiс парған. Ол иирде иреннер аалдағы электростанцияның движоғын тыхтааннар. Оркон наңмырға öтiк парып килген, майыхханына, кўстенiп азыранып алып ла, чадыбысхан. Иртенiнде, тiзең, көрзе, пес хыриндағы лавкада аның палғазын арыда чууп салған кирза маймахтары хуруп тур...

Iзiғ паарсасха сыстап килген чўрее... Ол оолагастың тöзеензер кöблче пастыр килген. Пöке ам даа пик узупчатхан. Че пiр азаа тiстенекче чорған алтынаң көрiнчеткен. Андада пабазы

пастағызын на көр салған: азааның иді чооннадыбыстыр, табаны узун, тізегінің сөбгі дее килкім. Өс партыр. Аның алнында нан-пилі тыбысхан оол пала чатчатхан. Аның оолғы. Я, аның оолғы.

Пөке Майраа даа табырах үгрэн парған. Оолағастың амыр, чалахай хылии ипчизінің көңніне пастағызынаоох кірген. Ипчизін пабазы ибзер оолғычааның чарадиннаң ағылған. Ир кізі үр ирееленген пу чоохтазығны пастап полбин. Че анаң пілін салған: көні чоохтирға кирек, чазырбин. Аннаңар ол теен:

— Пөке, мин пір ипчее хыныбысхам. Чахсы кізі. Чаратсаң, ол синің ічең полар.

Пөке таңнабаан. Ол позы даа прай нимені сизінчеткен, аалда тылаас табырах тарапча нооза, ағаа хоза, көрчең, хайди пабазының үні дее, харахтары даа, чиит орыс тілінің үгретчизінең чоохтасчатса, чылып парча. Мария Ивановна ідөк, чоохтасчатсалар, хызар парадыр. Аннаңар Пөке, пабазының харахтарына орта көріп, ачых-чарых нандырған:

— Че, чахсы. Ам пістін дее ічебіс пар полар. Прайзыни чили.

Хайдағ өрініс ағылған семьяға Антонның төреені! Хайди паарсаңаң туңмазына Пөке. Антоканы аалдағылар «Пөкенің хузуриң» тіп солалап салғаннар. Улуғ харындазынаң сала даа халбачаң кічиі. Иди олар ікөлең не чөрчеңнер. Пірееде уроктар тоозылғанын сағып полбинчатхан Антока школа хыринда сағып алчаң харындазын.

Че пір дее сағыбаан хыйал, күгүрт чили, амыр тигірде тазыли түскен.

Пірсінде хараа, күгүртке тамылып, школаның ат хазаазы көйібіскен. Че анзын пір дее кізі көрбеең. Директорның туразы, тізең, хости турған. Күгүрт күзүрееніне усхун парған Петр тасхарлирға кірлеске сых парған. Көйчеткен хазааны көр салып, ол чүгүрікнең аңдар тырланған. Ойлап килип көрзе, пөзик чалында, хуйып, ат хырлапча. Ұр дее сағынмин, оолағас туюхтаан ізікті тағып сыххан. Че чалынға алаң ас парған асхыр хазыра асхан ізікті көрбинчеткен. Хараан нуубызып, аң чили, алыннар атыххан. Ол туста, тізең, хазааның хыры, тычырап, оолахтың үстүне түс парған... Чүгүріс килген чон аны арачылап полбаан...

Че чуртас — хазыр ниме: пір нидиле пазынаң пабазы үрөп парған... Үс Пөкенің чурты үзінең үзілген. Хайди сыдаан, хайди тірілген? Оркон анзын ам даа пілбинче, итсе-де. Майраның паарсазынаң чуртасха айланған. Харын, хости ізестіг кізі пар.

Ә, ноға, төкпес чили, одырбын, ам на хабынған Оркон Петрович. Амды, пит, улуғ перемена. Үгретчилер пөлинзер парып,

пүдіріг цеғынзар сығдырадарға кирек нооза. Ағылдылар ба пүүн Аргудаевтерге тимір бак. Алындағы күн ол Василий Николаевичтің, физиктің, ибінде пол килген — тураларында улуғ айахха таттыг суғ тамчылапчатхан.

Оркон маңзыри класстаң сых парыбысхан.

ОН ПІРІНЧІ ПАСТАҒ

Қазан Устинович школазар прайзынаң пурнада килерге хынчаң. Анзына ол Аспайдаң сығара чылдаң чылға үгрен парған.

Пасталған прай нима ол тустаң, хақан Онис пала көрбезіненер сөлеп пиргенде. Пу хара тылаасты истерге Қазанға найла аар полған. Ол сағысха сиип парған иирде ипчізі Хызылчар больницадаң килген полған. Туразар түреп парған сырайлыг кір килгенде, ирінің чўреене андох соох кір парған.

Ол хараада Қазан аар тўсте хонған. Тураның пірсі пөлиинде, тізен, харах чазына пурлуғып, үнін сығарбасха ирнілерін ызырынып, ипчізі чатчатхан. Орай хараада ла, парасхан, майых парып, аар уйғаа пастырыбысхан. Ідөк ле, чалаастанмин даа, чабынмин даа узубысхан. Аның сірлесчеткен ыхлазы тунғанча, Қазан, тыстанып, ұр сағаан. Ол пілген: пу олаңай иирде төлінің ізіг тамыры үзілген. Ипчі алғали, Қазан Устинович пастағы чылларда пала-пархадаңар тың на сағыссырабаңаң. Піреде ирепчілер пис чылға даа теере ікөлең не чуртидырлар. Прайзының пір тиче полбинча. Че соонаң чуртас алысча. Оларның чуртастарында сах ідөк поларына ол пастағызынаң сығара ізенген. Итсе-де, маңзыт па оларға пала чурухтары, уйғу чох хараалар? Маңнанғайлар. Удур-төдір дее паарсазып-көрізіп аларға. Онистің тура пулуңнарын чазир холы ниик полчаң, хайыныста пызыг ипчі көңніне уламох кірчен. Тустаан үгүрсүлері часхыда даа тып-тыңнар, час чыстығлар, сүген пызылағы нымзах, хайнатхан чистегі уналбас.

Уламох хынчаң ол, хақан ипчізі, аның көңнін тосхырып, тадылыг чічең нима тимнеп сыхса. Пілчен: ағаа тимнепче. Ағаа ла. Піреде, кічіг пала чіли, малхадыбысчаң даа. Мынзын чирім килче алай ба тігізін. Пілчен, анзы полған на аның сурынызын паарсап толдырар.

Ачых-чарых кўлініп, пастыр килер ипчізі пічіктернең одырчатхан ирінзер, нымзах табыснаң тапсир:

— Чей ічерге параан, Қазанах...

Че хақан Қазан, книгаларын оортах идіп, тоғынчатхан столынаң маңзырабин тур килзе, чөріс пазында Онисті ниик ху-

чахтап алза, аның сазынаң, холынаң тадылығ чыс чайылчан. Ванилин чызы ба, укроп чызы ба? Амды ол ундутча. Че пу пас айланыстығ чыс аның чўреене уғаа чағын полған. Аннаңар Қазан Устинович, ыраххы даа чорыхта полза, ибінзер чидіп аларға чидікпечен.

Онис иб-уйаны истіг тутчатханы Қазанның көңніне пастағы чыдаңоң кирген. Турада кирек ниме-ноо харахха көріндіре хозыл сыххан, кип-азах таа сибер холда ўр чөрчен. Ам сағынза, хайди ипчізі прай нимені тузында идерге маңнанчаң? Огоро-дында пуртах от таппассың, туразында иркіннен пасти ап-арығ, інек имчеең чысхлачаң сўбўрее хачан даа аппағас. Пірее чирзер ааллап парзалар, уламох көңніне кирчен Онистің сибер туды-нызы, чылығ, нымзах көрізі кізі хайиин тартчан.

Итсе-де, хомай чуртабааннар олар. Кўске кўс хозылчан, иске ис хозылчан. Пала табызы ла истілбес тура ээн пілдірібіс-кен. Ўзінчі чылында Қазан ипчізін райондағы имчілерзер ызы-бысхан. Читінчі чылында, тізең, —Хызылчарзар.

Ана, сах ол иирде айланған ўс кўн пазынаң край имчілері-нең чиит ипчі. Ана, сах ол иирде оларның аразынча соох хуюн ойнап парыбысхан осхас. Орай хараада ла, тураның пір пө-лиинде амыр сымзырых турыбысханда, чиит ирен ипчізі узуп-чатхан төзексер көөлче пастыр килген. Төзек-частии уул пар-тыр. Онистің ікі тулии чучал партыр. Сісклеп парған харах-тары мының алнындағы чили ағаа чағын, идөк аарлығ пілдір-ген. Че чўреене, чылан чили, соох сағыс бтіп парған осхас: ха-ңыртып салған. Хаңыртып салған аны, чиит тузынаңоң сығара пркелеп-хайраллап чөрген сағызын сии тартыбысхан. Чўреенде туюххан ал чөрчең Қазан Устинович: төлін узаратчаң пала-пар-хазы хойығ ползын.

Қазан пабазынаңар іезінең пір хати даа сурбаан. Пастағы классха парарда, олар іезінің чирінзер көс парыбысханнар. Анзы Минсуғ хазындағы Хызыл Сөйт тағны тіри-чөлене турчат-хан улуг нимес Хастам аалы полған. Анда хас-хачаннаң іезінің роды, Кыштыматар, чуртачан. Оларның турачахтары, тасты-наң көрзе, ікі ле харах чарып турчаң. Анзынаң ма, анзынаң нимес пе, че ноға-да оларзар туғаннары даа арам-арам кір турчан. Че кірзелер дее, іезі ноға-да ирнілерін хысти туды-бысчаң, хыныхсыбааны іле. Че іди дее полза, иркін алтааннар-ны төрге иртірчеңөк, чей-сметеннең сыйлачаңоң.

Пірсінде орай хараада кічичек Қазан халын уйғудан кинетін чачыраңни усхун парған. Чоон табыстар сарысчатханы іле. Кем-де іезіне пыроланып чоохтанчатхан.

— Таста, Таис, таста. Сині пір дее кізі хыйыхтабаан. Андарох пала ўчўн. Полған ниме полғанынаң. Че туғаннарыңнаң іди кіріспин чөрерге чарабас. Парако уучаңа даа амға теере тарын

чөрчезің. Чалчып пирген, хайди идерзің кири кизіні, амды, тізен, пыросынча. Таста, Таис, таста...

— Чох, — пазымныҥ нандырған ічезі, — позым таап алғам, позымох өскіріп алам. Пірдеезіне хол суна чөрбессім. Көрерзер. Казанычаамны кізёк идіп алам, үгретчіл полар. Көрерзер, хазых ла чөрзем, сөзімнең полар.

Ол тустарда үгретчі аалда иң не аарласта чөрчең кизі полчаң. Че хайдаҥ сағысты толдырарға иткен ічезі, оолғын үгредіп алза, Казан Устинович пілбеен. Че кічігден сығара, пілгеннен пасти, ічезі палазының көннін пу ырах сағысха көбктір салған: хайди даа улуг пілістіг полип аларға, хайзын улуглап, хыр састыҥ апсағастар даа изеннес турарлар, хайзынаң, саназып, тілге чітіг инейлер дее чоохтазып турарлар. Хачан-да ол инейлер Таистің соонча, түкүрініп, тілге маңаттап пысханнар. Че чидер, чиде-ер хачан полза ол тус, хачан іче кизі, торғы плат тартынып, пазын пёзік тудып, пастыр парар аал аралы оолғынаң хости. Аның прай көрімі тир осхас: көрінер, мына ол «сурас» палам, мына ол «роды чох» оолғым. Сизініңер, чон-чахсы, оолғым амды улуг үгретіліг кизі, улуглаңар, аал-туғаным, палам амды үгретчіл!

Ічезінің пу тадылыҥ ырах сағызын Казан Устинович, ир пол парғанда ла, сискен. Анда ла азылған ағаа хайран ипчінің чўреенде сыыспин чөрген хара чобба, анда ла толдыра синінен синеен ол іче кизінің прай чуртазын, палазына пир салған хынызын. Ічезінің ўреенін сағысха кирзе, Қыштымовтың чўрее амға теере хомзыныста сысти түзедір. Диплом алып алып, нан килгенде, ічезі олох хараа көөлче тоозыл парған. Көксіне, тізен, Казанның хызыл книжкачаан чаба тут салтыр...

Прай пу ниме соонаң полған. Че ол тустарда, кічігде, оолағас кўннен кўнге піліндіре, киртіндіре чоохтаан чоохтың синінде өскен: палам, сағаа хайди даа үгретчілге ўгреніп аларға кирек, анаң піс прайзына көзіт пирербіс... Че оолах чалғыс позын пілінчен, аның харындас-туңмалары чоғына тың ачырғанчаң. Аннаңар пірее пала-пархаа пай семьяда орайға теере, тус сизімин, ойнап салза, пала табызы истілбес, кўлкі-хатхы чайылбас ибінзер нанарға әрістіг полчаң. Сымзырых турада аны ічезі ле сағып одырчаң.

Чыллар иртізіп турғаннар. Казанах, Хастам аалдағы пасталыҥ класстарны тоос салып, райондағы ортымах школада ўгрен сыххан. Че ибіне тартынып, интернаттаң нинче хати хазып парыбысчаң. Ічезі, тізен, кўстеніп, айландырып алчаң. Хайран ічезі, позы даа най ачырған чөрчең палазынаң чарылысчатханына, че пір дее хати «ибде хал, тоғын» тібеен. Аның чахаан сөстері амға теере хулахта истілчеткен осхас: «Ўгреніп аларға

кирек, палам, хайди даа үгренип аларға»... Мал азырап, аннаң-мыннан чынып алған ахчагаан чалгыс оолгына, анзы институтта үгречеткенде, суна пирчен. Чиит оол іезінің пар кўзін, хазиин аның үгредине салчатханын маңат сизінчеткен, арса, аннаңар даа чўреенде іезіне чахсы алынчан. Че іди дее полза, тынағ тустарда Қазан ибзер айлан килзе, аны чылдаң чылға миизіне сиип парған сымзырых удурлачаң паза іезі чалгысхан на сағып одырчан.

Таң, аннаңар ба, пос алынча чуртап сыхханда, улуг семьялығ чуртирға сағыс пик тут сыххан. Пу ырах сағызын пірееде, кізіден чазырып, чоллап сыхса, хараанда көрінчен: мына ол оолларынаң хада аал аралы палыхтап парир, иңілерінде хармахтары чайхалып одырча, хызычаа, тізең, кірлес чуупча, хамаацаанаң хара сазын ондайлап, пабазына, чылығ көріп, тіпче: «чыс азааң, пабаң...»

Амды, тізең, пу чўреенде уйалан парған сағыстары пір ле кўнде, хар чіли, хайыл пардылар. Ідіс ле чіли, оодыл парған санай, пір дее ізеніс халдырбин. Хайынмас истіг турада хара харахтығ хызычаа, чайхалбас оолларының иңілерінде хармахтар! Толбас хацааннаң сығара көңнін чылытчаң сағыстар...

Ол аар хараада Қазан Устинович көп нимеденер сағынған. Алай, Онисті тастап, пасха ипчі ал көрерге бе? Пу хара сағыс, тырғахтығ аң чіли, чўреен тырбап сыхханда, Қазан хахап парған. А Онис? Чарир ба Онисті тастап чөрібізерге? Хайди чуртир ол чалгызан? Алаах парбас па ипчізі андағ чобаға? Төлін көрбес хайран ипчізін сах андох айап парған. Чох, чўзі чох ол хачан даа полбаан. Паза полбас. Ырыстығ пастағы хонығын поэның холынаң сайбабас, уйалан парған чуртын ээн халдырбас!

Иртенінде, Онистің пыроланыстығ көрізінең хыйыдып, Қазан Устинович школазар маңзыри чөре халған. Итсе-де, амды ол аның чалгыс ла арачыланчаң чирі полған, анда хатабох тапхан ол чідірген амырын, анда айланған ир кізее поэ поэнына киртініс. «Школаа мин кирексім» тіп сағыс көңнін көместең амыратхан.

Ана ол сыынаң Қыштымов тоғызынзар ирте кил турарға көнік парған. Пеер дее, Салбыхсар, килгенде, көбізі хайхап турчаңнар аның пу ондайына, че соонаң хайбин сыхханнар.

Қазан хынчаң тыңнирға школаның иртенгі амырын, пу чўрек тибіредістіг сахсынысты: мына амох өтіг тазылап сығар тас-хархы ізік, анаң кемнің-де халбыр хаалағлары иртенгі сымзырыхты усхурыбызар. Паза ла сиссен, школа, улуг ідіс ле чіли, істі-түбінде хайнап, солбырап, өтіг табыстығ тулғорға төйі пол парар.

Пўўн, тізең, ідөк. Прайзынаң ирте килген устағчы маңзырабин тоғынчаң кабинетін азып алған. Стол кистінзер иртіп, календарьында кичеегі кўннн хазырыбысхан. Пўўн он төртінчі март. Олаңай ла кўн. Чачында пазыл парған: «партийнай чылығ, райком».

Чох, пір дее кізі аны пыралабас пу чылыға азынада тимнеен сөстері үчүн. Иди идерге кирек. Систерге кирек сии палғалған пағны. Пўўнөк систерге. Хайди даа систерге. Чидер! Чидер! Тоспас-парбас толандай осхас Оркон Петровичті тосхыр көрерге пўўн, тохтадарға кирек минің, устағчы кізінің, адын кізі чоогына кирерін. Ахсыңа суғлух суғам, арғаңа изер артарбын.

Андағ сағыстарға пызып одырча чылтыраң стол кистінде одыр салған Қыштымов. Сағыстары, суғ ағынынча инчеткен киме чіли, табырах чүгүрчеткен...

Чонда тидірлер, ығырос изер хулағыңа тыс пирбес. Пу сөстер Саражаковтаңар. Итсе-де, тынаға читіре тоғыныбызарға ағаа ўс ле чыл халған, ол, тізең, амға теере тымыл полбинча, кізі киреене кірізерге кўс. Хайди ол пір дее піл полбинча — школада чалғыс устағчы — минмін, Оркон нимес. Көп тее иртпеен, ікі ле чыл иртіп парды, хайди аны устағдаң сығара сазыбысханнар. Анзы хайдағ-да хазна ахказын хоратхан паза аалча изірік субарап чөрген үчүн. Ниме сағынған тузында ол? Ырах көр полбинчатханы іле. Хайхирға даа киліспинче андағ устағчының холындағы ўгредіг кирее майың парчатханына.

Иди чоохтап пирген Саражаковтаңар наа килген школаның директорына партия райкомының хачызы Шалгинов арғыс. Оркон Петровичті облонодаң килген комиссия тоғыстаң суурыбысханын ағаа олох чоохтап пирген. Пу сөстер киртіністіг пілдір парғаннар, аннаңар Казан Устинович пасхаларынаң паза пір дее ниме сурағлабиныбысхан, сыбыхтас чөрерге хынмас кізі ол. Райкомдағылар пол парған нимені маңат пілче полбастар ба за? Артых-пузук чоох таа чох прай ниме пілдістіг. Че амды, хачан ол, маңаттап кўстеніп, школаны азахха турғызып алғанда, дисциплина киреен ондайлап салғанда, пу тыс пілбес Оркон тыбысхан хустың ханаттарын ўзе кизерге сағыс тутча одыр. Өнетін сағаан осхас — ікі нидиле пазынаң аның сынағ школанын көрерге прай Хызылчар крайынаң чылыс килер чон, а ол, тізең, иң не нандырығлығ туста прай нимені сайбап парыбызарға кўстенче одыр... Чох, чох! Қиліспес! Пирбеспін! Сайбағчыны тохтадарбын! Андағ чітіг сағыстарға өртенчеткен Казан ачырғанғанына қинетін пар кўзінең стол наағынча тазылат пар килген — анзында кичеегі педсовет пыролығ.

Кичеегі педсовет! Аны сағысха киргендөк, Казан Устинович, тура хонып, кабинетінче аар-пеер хаалап сыххан. Чүреене сыспинчатхан өкпезі, тасчатхан часхы суғ чіли, хайнап үлчеткен.

О, хайди азынада поэна килістіре тимнеп алған Оркон Петрович чыылығда сөс тутчаң үгретчилерні, — ырғактана сағынчатхан Казан. — Хайди чоохтан сыхханнар амға теере тоғырланмас үгретчилері.

Хыныхсыбин, тоғырланза даа, чыылығдағы хатығ чоохтар хулаана сах піди истілчеткеннер паза үгретчилернің омалары, пірсі пірсін алыстырып, хараанда турчатхан.

Иң пастап Кристина Ивановна Мамышева, химия үгретчизи, чоох алып алған:

— Көріп-көріп, сизінчем, паза тапсабин чөрерге чарабас! Көнізінең, харахтаң харахха чоохтазарға кирек піске — пістің шоколада уғаа хорғыстығ кирек: саблаға сых парып, піс үгрөнчилерібісті көрбинчебіс. Чахсаа үгретчебіс пе палаларны, хайзыларына, хомай даа нандырығ үчүн «үс» турғыс пирчебіс. Министерстводаң килген халғанчы сыныхтағлығ тоғысты даа алза, класстың чарымы задачаны пөк полбаан. Че хайди за, сын киректі районда піл салзалар, хомай сағба сыхпас па за... Аннаңар даа, директорның чарадиннаң, пөк полбаан үгрөнчилерні хатабох чыып алып, туюххан сизіндірібіскебіс... Амды чалтырама толдырылған тоғыстарны районзар ызарға уйадыстығ нимес нооза, пір дее «ікі» чоғыл! Ана хайди сан пирістіг пічіктерде үгрөнчилернің пілізі көзіділче! Ана хайди итчебіс піс! Анзың, тізең, прайзы сизінче, көрче, че көнізінең чоохтирға тідінминче. Че піс ле харахтығ нимеспіс, олғаннар ідөк харах-хулахтығ... Сабланарға харазып, палаларны ардатчабыс, хомайға үгретчебіс.

Сынох анзы, сағынча Казан Устинович. Минің пыром парох — сынап таа, албас полғам тоғысха! пу наа математика үгретчизін, че іди киліс парған, чайғызын кинетін көп чыл тоғын салған Степанида Федоровна саназыбысхан. Кинетін дее тирге чарабас, киліспинчеткебіс анынаң. Минің ондайымнаң полбаанда, хатығ арах тудыбысханда, тискен полбас па за... Хылыхтанып, тутпаам мин аны, парзын. Че орнына кізі таппинчатханда, таллабин даа Алексей Айдоловичті алып аларға киліс парған. Анзы минің пыром — андағ үгретчині албас полғам...

Че итсе-де, Алексей Айдолович ус холлығ, анзына хычам тудыбысхан. Чылда школаны даа чазирында көп полысхан, стэнд-

тер хоостаан. Пу наада паза пір стендті ағаа хоостаттырғам, анзы сыныхтағлығ тоғыстың алнында полған. Че чылхазы чохта кем пыролығ? Үгретчі кізее прай ниме идерге маңнанарға кирек: хоостирға даа, сыныхтағлығ тоғысха даа тимнирге. Ікінчілес чоғыл, пу киректе математик поэзы пыролығ! Пўўнөк хатығ-лирбын мин аны, мыннаң мындар пілзін тоғызын. Харын, сыныхтағ тоғысты хатап идерге маңнанғабыс, ол полбаза, рай-онда уйатха маңаттап кірерчікііс. Алексей Айдолович, тізен, анзын даа пілінмин, алғыстир орнына пурдай чөрче, сизігі чох... Ағаа хоза, чурт ла сурча, уйады чох. Пастап кабинетіңні ондайлап ал, соонаң чурт кіле, андағ нимес пе зе? Полбас сағаа чурт, ирееленіп чүгүр чөр пу тылаас үчүн, анзы сағаа минің хатығланызымнаң даа артых полар.

Андағ өс сағызына Қазан Устиновичтің чўрее сала амырап парған. Улуғ тынып, ол столының кистіне одырып алған. Че кичее полған ниме ағаа тыс пирбинчеткен, ал-алынча үгретчілернің чоохтары сағызында, чалын чілі, чалыннап хоостал турча.

Мына Антонина Манзаровна — орыс тілінің үгретчізі, харахтары аның хази көрче.

— Мин чоохтирға сағынчам: чарабас іди азындыра пу килер чыылыға тимненерге, махтаға харазып, үгредіг киреен ундирға. Піс ам прай кўзібісті музейге, выставкаларға, стендтерге, азых уроктарға саларбыс, а хайди үгредіг кирее?

Аның суринна директор піди нандыр пирген:

— Сабланыс үчүн прай ниме итчен, кўс айабин, пір дее нименең санаспин, аалчыларны чалтырама удурлирға кирек.

Итсе-де, Антонина Манзаровна — анзы пілдістіг, аны чөптирінде Саражаков сидіксінмеен полар, анзы мынзының холында чибіргіче чыл тоғын салған нооза, Орконның сөзінен не полар. Антонина Манзаровна — анзы пілдістіг — пір чөптиглер.

Че Тачеева! Настаа Семеновна! Аның сөстерін сағысха киргендөк, директор, ачырған парып, салааларынаң тырсыладыбысхан. О, тўлгў Оркон, анзын даа чөптеп аларға маңнанған! Хайди табырах ол аны, наа кізіні, поэзының саринзар тартып алған, ідіргегі тутчатханын даа пілінмин, сағынчатхан Қазан. Тачеева үс чыл мының алнында пеер килген, че андарох хыйгамзырапча. Итсе-де, аның ноо кирее сағыссырап чөрге килер-полар чыылығдаңар? Тоғызы даа аның улуғ нимес — крае-ведческой музей осхас ниме чазап саларға. Идері дее анда көп ле: аалча аар-пеер чүгүрглеп кил, алындағы ідіс-хамысты, кип-азахты, иб аразында тудынчан нимелерні тапхлап киліп, сын музейдегі чілі хысхлап, салғлап сал, а чыылығ соонда, тізен, ундубин, ээлеріне нимелерін таратхлап сал. Сидік полған ма

ікі нидиле аразында ит саларға? Полызыға ікі класс пирілген. Настаа Семеновна, пір дее тоғырланмас кізі, алында нимее дее нымзанзаң, сөстең сыхпин толдырчаң полған. Кем үгреткен тоғыр тапсирға? Ол, Саражаков! Амды прай пілдістіг Саражаковтың кірліг кирегестері — андағ сағысха, чіксеен чили, Казан Устинович иңілерінең сілігінібіскен, хулаана, тізең, пазох Настаа Семеновнаның сөстері истілчеткен.

— Музей полза, уғаа маңат поларчых. Че нимее мындағ маңзырас? Піс ідөк тее пу сурығнаң теес парчабыс, чыған ниебіс, көмес тее полза, парох, кўннің хозылып одырча. Аал чуртағчылары сыйлаан ниемелер: теербен, абдыралар, алғай, типсі, чўген. А сірер, Казан Устинович, музей итірчезер. Че чохсы, тадар ибнің пулиин оолғычахтар істеніс урогында ит саларлар, че аннаң пасха ниемелерні хайдаң аларбыс: поғо, ызырға, сиедек, идектіг тон... Анзын, поэбыс холынаң итпеенде, уучаларзар кілеп чөерге килізер. Че чохсы, піс ит саларбыс музейні, көзіт пирербіс аны аалчыларға. Че палалар пілерлер нооза, оларның харасханнары пір ле кўнге. Нимее хаңыртарға поэбысты, палаларыбысты даа. Анзы хаңыртыс нооза, харах көзіне хаңыртыс! Пу ікі нидиле аразында ит салар ние нимес. Школада пістің поэбыстың тілег группазы пар, олғаннар чирібістің историязын пілерге харасчалар. Пу наада областьтағы наука тилітчең институттаң ученайлар килер, оларнаң тоғазарбыс... Итсе-де, пістің олғаннарның піреезі хақан полза историктер, археологтар, этнографтар полар.

— Ундубаңар, Настаа Семеновна, — үзібіскен аның ўр парыбысхан чооғын устағчы, — пўўн піс полар археологтардаңар нимес, піс ам полар улуг чыылығдаңар чоох апарчабыс!

— Ам килер чыылығ — пір ле кўнге, а пістің үгретчелерібіске прай чуртасха, — нандырған ағаа география үгретчізі Иван Варламович. — Пістің олғаннарға постары чыған, постары тапхан ниемелерні көзідерге тузалығ поларчых. Ноо чохсызы оларға, ікі-ўс кўн аразында алаң азып, уучалардаң кіленіп алған ниемені көзідерге. Иди піс чоныбыстың сын пайынаң таныстыр полбаспыс, аның төлдең төлге халчатхан пай культуразының сілиин олғаннарға ас полбаспыс.

Ол туста, хол көдіріп, сөс алған Оркон Петрович.

— Пір дее ниемені маңзытта идерге кирек чоғыл. Аалчыларны олаңай ла удурлирбыс. Кирек пе пу чораа көзидіг, ундар тимненіс? Килер аалчылар олох үгретчілер, көріп аларға кирек оларға, өбнінде, хайдағ палғалыста үгредіг школазынаң музыка, хоос паза спорт школалары, хайди апарылча пу тоғыс. Оларға постары хараанаң көріп аларға кирек, піліп аларға, хайди тоғындырчаң пу улуг теербенні.

«Че, тілбіре, тілбіре, тілбірөске сыдасхайбын», — сағынчатхан аны тыстанып истіпчеткен Қыштымов, — че тілбіреені — пір, иткені — пасха. Минің көннимнең полбазанар, сірерге хатыр арах килізер. Ұлғұ минің холымда, позам даа поэбаан»...

Че Оркон Петровичтің тыбысхан үні аның чазыт сағыстарын үзібіскен, амды аның сөстері Қыштымовтың хулаана, тастар чілі, аар тазылап турған осхас:

— Ачырғастың даа полза, че көнізіңең чоохтирға сағынчам — школаның устағчызы хай пірее сурығларда иртіре парча. Ікінші чылы үгретчілер хараа-күнөрте тынағ чох тоғынчалар. Анзы, пір саринаң, чахсы, че пасха саринаң, уроктың конспегін маңзырабин, ибіре сағынып, тимнирге тус халбинча. Аннаңар даа, арса, үгретчілернің пілістері тирең нимес. Аннаңар ортымах «үзічектер» тоолапча, палалар үгредіге тың на хараспинчалар. Че нимеден пасталча? Нандырың пір ле — саблаға тартынчабыс, махтаттырарға хынчабыс. Ағаа хоза, прай чирде суулидырлар: «сайбағ» олғаннар пісте чоғыл. А ноға чоғыл? Прайзы пілче, оларны иркін дее алтатпинчабыс. Хайди за, махтағ піске пастағы орында.

Паза ниме чоохтирға сағынчам? Я, чүрекке чатпаан үгретчілернең анымчохтас турарға — ол оңйың ниме бе? Сала ла пос сағызыңнаң тоғын сыхсаң, сах андох хомайға саналча. Устағчының көннінең полбазан — тоғыстан санас, орныңа пасха кізі таап аларлар. Көріңер, коллективтең хайдағ күстіг үгретчілер парыбысхан: математик Степанида Федоровна — пу школада чибіргі пис чыл тоғын салған, Максим Эдуардович — районда иң не артых химик, географ Арап Арапович Капсаргин — олғаннарны тайғача нидилелеп ал чөрчең. Чоохтирға кирек, пу үгретчілер тоғыстарына саңай пирін салған кізілер, че хыртыстанысха урунып, саназыбысханнар.

«Чох, хайди иртінче пу кізі», — өртенген чілі, сағын салған Қазан Устинович, анан, паза тыстан полбин, тура хонған:

— Чидер тілге пызарға!

Орконны чабыра بازارға тічең ниме таппин, пір саңай оозын чайыбысхан.

— Пастых пол полбаста ниме хыйғамзырхирға!

...Чочыныстың сымзырых турыбысхан. Пол парған нимеден оңарылғанча, нинче-де секунда иртіп парған. Я, Оркон Петрович устағдаң ағырың чүрее үчүн парыбысханын прайзы пілчеткен, че анзын кізідең чазырчатханын сизініп, пірдеезі тылаас итпеен. Че чонда облоно сығарыбысхан тіп чоох тарап парғанына ачырғанып, пос алынча ла сағыссырачаңнар. Амды, тізең, Қыштымовтың сөстері! Прайзы Қыштымовтың ала сады-чох түрбенееіне хахап парған.

Кинетін, сымзырых сайбап, пір саңай прайзы чалыңни түскен.

— Чарабас іди!

— Алаах пардыңар ба?

— Пілбинчезер — тібеңер!..

— Ұлгүнер чоғыл андағ!

Казан Устинович саңай таңнап парған: ниме пол парды? Хайдағ хорғыстығ ниме чоохтабысты ол? Аның хараанда хыртыс, соох көрістер, хулаанда — тыртыстаныстығ табыстар.

— Э-э, мына за ниме! — сизік хапхан кинетін Казан, — Оркон ол ал-алынча кізілерні ле нимес, прай коллективті миннен тоғыр турғызып алтыр.

Пу хорғыстығ сизікке аның тілі дее тарт парған. Кинетін прай күзін чідір салған чіли, көөлче, табыс чох одырыбысхан. О! Хайда полған аның хараа! А ол, тізең, прай пар күзін, пілізін, позын тоғызына пир турған, узупчатса даа, түзінде дее пу сынағны ибір турған. Амды, тізең, алғыс орнына мына хайдағ хыртыс!

Ол туста, тізең, Орконның сырайы, хайдағ-да ағырсымына тыстанчатхан чіли, сала пілдіре чыырыл парған. Че ағырсыңына сыданып, ол үзібіскен чоогын аннаң андар узаратхан:

— Че іди дее полза, чоогымны тоозарға... Мында пўүн көп тузалығ ниме чоохталды... Оларны нимее салбин иртерге чарабас! Прай пу ниме тикке ле чоохталбаан, чўректе хайнаан ниме. Көнізінен, харахтаң харахха чоохталды. Аннаңар сірер, Казан Устинович, школа директоры, пўүнгі чыылығ соонаң коллективтің чоогынаң тоғысты ондайлабазар, мин, пу школаның коммунисттерінің хачызы, прай киректі партия райкомына читірем.

Андада, чарынаң сых парған хазыр суғ чіли, өкпеленіп, Казан педсоветтең сығара хонған. Коридорча, ух чіли, хыылап иртіп, кабинетінзер кире хонған. Ізік, аның соонча тазылап халып, хатабох азыл парған. Пар-чох күзінең ізік тудазын тазыли тартхан, ізік пиктел парған. Көзенек сўлейкезі сығдыри халған. Андада хуурта тарт парған сырайлығ кізі нымзах одырчыхха напли түскен. Пазын одырчыхтың пиліне ойда салып, хараан нуубысхан, ирнілері хыймырапчатхан: пір, ікі, үс... он... хырых!

Сан санааны чўреен сала амыратхан. Тітірескені сала иртіп сыххан. Казан, сухсап парғаң на чіли, улуг оортамнаң тамкы тартып сыххан, ойбазы иптiг тігілген станына, полдағы кибіске тоолап халған. Анаң ол позын пір дее нимедеңер сағынмин одыраарға кўстеен. Пўктегі нымзах отты сағысха киргенде, кўй-четкен чўрее көместең син сыххан.

Че, амды пірее ниме идерге дее чарир. Чидер! Паза іди сыдап полбас. Амды прай пол парған нимені поэзының адынаң адирға кирек. Ағаа хоза, прай пу киректі тохтадарға. Кем пу

школаның чалғыс устаф-пастығы? Итсе-де, кем пу коллективтің үчүн, прай школаның тоғызы үчүн, прай эксперимент үчүн нандырча? Ол, ол ла, Казан Устинович Кыштымов, пу школаның директоры. Аннаңар ниме-де идерге кирек... Че ниме? Ниме?

Казан Устинович, тура хонып, кабинетінче аар-пеер пастыр сыххан. Он минут пазынаң аның салаалары, телефонның ах теерпечеең чүгүртіп, партия райкомының саннарын толдыра толғабысхан... че телефон пос полбаан. Көмес сагып алып, ол пазох сыңдырат көргөн, анаң пазох... Ур дее полбаанда, кем-де тігі пазындағы телефонны холына алған.

— Магаа Шалгинов кирек, Алексей Егорович. А, Алексей Егорович... Изеннер. Салбыхтағы школадаң сыңдыратчалар. Мин, Кыштымов... Я, я, я. Гаврил Гаврилович, мин сірерзер мына хайдаң сурыныснаң...

Телефонны салып, ол хыймыранмин үр одырған. Аның хулаана пасхысча түсчөткен чонның пазыды, сууласханы истіл турған... Казан, сиргектеніп, піреезі, тохладып, кір килерін сагыпчатхан — алай завуч, алай организатор... Че халғанчы хаалағлар сым пола халды, тастындағы ізік тышли парды. Ам на ол поэының чалғыс поэы халғанын, коллективтең оортах хала парғанын өтіре сизін салған. Пу сағыс аның идінче соох ойлатхан.

— Чалғызан на халдым ма?

Аның на үлгүзі хоостыра тоғынчаңнар. Аның үлгүзінең көп ниме пөгілчөң — школаның пөзік ады даа, холдаң холға чөрчөн Хызыл Знамя даа, анда, иргі орында. А мында чи, пу районда... Нббс ол идөк Хызыл Знамя холға кир полбас? Кир полбас? Чох, чох, кирип ал-ам! Хайди даа кирип алам! Ікі ле чыл аразына! Край чыыли — иң не киліскек ниме пу сағысты толдырарға. Ол ам поэын көзідер, аның ады прай областьта ла нимес, че крайда даа истілер. Че амды пу ниме толар үчүн пір «нимечекті» идібизерге кирек...

Андаң өрт сағыстарға тыстан полбин, ол кабинетінче чапчаң пас чөр сыххан. Анаң мойнындағы галстугын систібізіп, ниик тыныбысхан. Че, амды кирек идерінең не! Степан Каноевичтің сөзінең хай піреезін тырғах пазынаң чалбайта пазыбызарға тус читті. Сағын көрзе, райкомның ікінчі хачызына сыңдыратханы орта. Ол партия бюрозының теестегі нимес чыылиин тандох иртірібізерге чыхыг пирген. Бюроның чыылиинда Оркон Петровичті сым ит саларлар. Хайди даа сым ит саларға киректер.

Кем-де ізік тохладыбысхан. Кем полчаң, таңнап парған Казан, прайзы наныбысхан нооза.

— Магаа маң чоғыл, маң чох, маң чох! — ноға-да үнін чидіріп, сыбыран сыххан Кыштымов, кірчөткен Оркон Петрович-

ті көр салып. Орконның көні көрізіне урунғанда ла, үні нанызып, хысхыра түскен:

— Мағаа маң чоғыл тіпчем! Маң чоғыл! — анаң ілгістегі кибиң хаап алған.

ОН ҮЗІНЧІ ПАСТАҒ

Переменадаң айланып, Оркон история кабинетін чайли көрібіскен: хачаннаң хараа көнік парған стендтер, чылтыраң шкафтар, нымзах от көк көзеңелер. Анаң сағын салған: че, сағам обществоведениеде толдырған тоғыстарны иирде сыныхтир. Итсе-де, ам даа сыныхтабызарға чарир, амды аның уруктар аразында «көзенек», че ноға-да идері килбинчеткен, майых парған. Ағырча. Тасхар сығып, соох танға пастыр пар килерге, арса, сала ниик полар. Айланза, халғанчы урогын иртірібізер. Аның ам даа урок 8 «А» класста... Хайди-да аар көннің кізее көзітпин, иртіріп аларға кирек.

Оркон Петрович чииттең, ағырығлардаңар чоох парза, хынмачаң. Позының ағырынаңар уламох хынмачаң чоохтирға. Ипчізіне дее. Чүрее иртлиң сыстап сыхса, ол ағырин чалғызан иртіріп алчаң, ибдегілернің пірдеезіне чаратпачаң узучаң туразар-им-чөппең кірерге. Чалғыс ічезіне ле чаратчаң ізіг чей ағыл пирерге, төзеенде анынан хости табыс-тубус чох одыарға. Алай пазына соох суғнаң өллеен чызынчах сал пирерге. Ічезі хырында одырчатса, ниме-ноо сурағлабас, чылығ көрізі көннің амыратча. Майра чіли, оох-аах түспес, артых ниме-ноо сурбас. Ічезі олаңай ла одырчадар, хайдағ-да хорғыстығ ниме пол парған чіли, таңнабас. Майых пардың, тічең ол, тынанып ал.

Я, кіріп парған ічезінің кўли анинаң артых полған. Ол позы пір ле нимедең хорыхчан: кўзі чох, хол-азаа пос түс парып, төзеенде чалбайта чат салғанын кізі ле көрбезін.

Өбнінде, Оркон Майраа чудапчатханын көзідерге хынмачаң. Ир кізее ипчізінің аллында хол-азаа пос түс парғанын көзідерге чарабас. Итсе-де, хайди хынчаң ол арығда, пірее ачых чирде, кізі көрбезе, хынғанын хучахтап алып, көөлче ибіріп, айлахтандыарға алай мискелеп парзалар, ниик ипчічеен хаап алып, суғ кизіреге.

— Хайдағзың син... Кўстігің! — паарсах чүреен аза, ізіг тыныста сыбырачаң хараағы сымзырыхта хынғаны, аның алғыстапчатхан чылығ айалары ірінің иңілерін көөлче сыйбачаң. Анзы оларның иң аарлығ тузы полчаң.)

Че кинетін кўзі чох, ағырығ, төзекте чалбайта чат салған. О! Прай ир көңні тіріге тоғырланчаң кўзі хорапчатханына, чўреен-ханын кимірчеткен ағыриина пирінмеске ле харазып, пар кўснең харбазарға кўстенчеткен. Майра ла сизінмесін. Андағ сағыссырасха пастырып, Оркон ипчізіне чўреендегі ағырий улғаадыбысханынаңар, имненерденер, ағаа хоза, ўгретчі тоғызын тохтадардаңар пір сөс тее сығарбаан. Че сизіктіг ічезі прай пу сағыстарны, суға көрчеткен чіли, сисчеткен. Кізілернің сурығларына хыйға нандырығ пир турчаң: «Тынанып аларға кирек ағаа».

Аннаңар аның ағыриинаңар кізі дее пілбечен. Көмес ағыр-сымнапча, хайди идерзін, кізі тимір нимес нооза, — тічең ічезі. Че хачан школаның пўдірии тоозылчатханда, Оркон Петрович улуғ сағыссыраста чөрген. Пілін салған: устағ тоғызына кўзі читпес, улуғ школада тоғынарға хазых кирек. Позы позын хаңыртпин, тоғынчаң ондайын синеп-синеп, ол райононың пастығынзар улуғ сурыныснаң айланған: орныма кізі табарға кирек. Че Константин Каматович пыросынып нандырған:

— Хара талайзар пар кил, Петрович. Тынан кил. Че орнына кізі чоғыл. Пілдің ме, чоғыл! Чидіспнче директорлар пасха даа школаларда. Тигірдең, пит, албассың оларны. Сісерні пір дее институт тимнебинче, чуртас өскірче сісерні... Че синің адына алтанчаң кізі уламох табылбас. Синің адычаң хылыхтығ полар, пик поза кирек. Че сині чалаң чўгүртерге ўгредерге кирек чоғыл.

Оркон көнізінен, пір дее ниме чазырбин, ағырийн ас пирген. Хазиим чоғыл, теен ол, устағчы тоғызын көдір полбаспын.

— Че-е, — таңнап парған Константин Каматович. — сын полар ба? Хазийчаң синің, иском, ам даа пик, ағырарға хына чоғылзың.... Алай... пірее... пасха ниме?

Халғанчы сөстерні сөөде теен, анаң Орконның хараана орта көрібіскен.

— Ниме... пасха ниме? — чачыраңни тўскен Оркон.

— А мына... — көблче нандырған тігізі, анаң маңзырабин чачыннар азынаң пір пічік суна пирген.

— Хығыр, — теен ол. Позы, тізең, көзенексер пастыр киліп, ниме-де тасхар харахсын сыххан.

«...Піс, Салбыхтағы ортымах школаның ўгретчілері, сісернің хайииндарны мындағ киректерге айландыарға сағынчабыс... удаа тоғыстан парыбызадыр... ибінде төзекте чададыр, пахпырлап, уятпин, чонны хаңыртарға кўстенче... араға ісчеткен кўн-нерде ічезі ибінзер кізі позытпинча, тынанча тіпче. Кірі кізее уйадыстығ полбас па за — оолғын кізі изірік көр салбазын... Че анзы ағаа асхынах полча полар: школаның директоры саңай

пойли тудынча: чон аразында изірік чөредір. Пірсінде, илеңнеп чадап ла ибіне теере чидіп алған. Че ибінің хыринда, изіриң улуғдан, хумға андарыл парған, ибдегілер холтыхтап сиденіне киргеннер. Агаа хоза, ол поэзы араға ізеечілерні араға ізерге күстеп алча. Ікі чыл мының алнында ол поэзының төреен күніне орта улуғ күлет иткен, ол күлетке коллективтегі чонны прайзын хығырып алған... Анда үгретчілерге арағаны пойли ізірткен... Че анзы даа агаа асхынах пілдірген: ікінчі күнінде ол прай чонны арығзар күлет сабарға хығырған...»

Көксіне ікі хати пычах сазыбысхан осхас. Ахсын азынып, тынызын тудыбызабас, Оркон чіке ле, хыймырабин турыбысхан... Пічиң, хычырап ала, полға түс парған. Тура аның хараанда илбеңни түскен, көннін пулғап, аар хусхум тамаанда турыбысхан... Чох! Чох-чох! Пар күзінең поэзын тудынып, Оркон Петрович улуғ тыныбысхан. Пір тыныс, ікі тыныс... Пір, ікі... Сизіктеніп, чүреендегі пычакты тибіретпин... Паза пір тыныс, ікі тыныс... Сала ниик. Амды көөлче одырыбызарға чарир. Иңілерін пос салып... Че... Амды аннаң андар пічиң хығыр көрерге кирек. Ол көөлче мөкейібіскен, полдағы кибістен чачынны алып алған.

«...Иди ибде пахпырлап чат килген соонда директорның сырайы порамзых, пыросынғаны іле... Че, хайдағ «аарласта» ол андағ киректер соонда үгретчілернің алнында, аал чонының хараанда? Аннаңар піс, үгретчілер, турғысчабыс сірернің алнынарда сурығ: чарир ба апарарға андағ кізее устағ тоғызын? Пістің арабыста пу тоғысты апарчаң артых таа кізі табыларчых...»

Пічікте хол салғаны таныс нимес. Че ниме-де таныс пілдірче сөстерде: «пойли тудынча», «хайиңарны тартарға», «турғысчабыс сурығ». Кемнең искен ол пу сөстерні? Кемнең, хачан, хайда?

Кістінең көөлче Константин Қаматович пастыр килген. Анын ағар парған сырайын көр салып, теен:

— М-да, най ла өріністіг ниме нимес, — хоп пічік... Че іди дее полза, кем-де аны пас салған. Пір айча чатча столымда. Киртінмеем. Кізее дее көзітпеем. Че поэзың сизін, чох идібізерге дее чаратпаам. Мына... сині сағаам. Сағаа көзідерге пірее ондай сағыпчатхам. Амды, тізең, көнізінең чоохтазаң, хайди оннапчазың пу хо... хоп пічікті?

Оркойның тілі ахсында, вата чіли, пат парған. Чадап ла, күстеніп, ол аар сөстерні сығарған:

— Чаада олаңай ла, анда пілдістіг, кем — ырчы, кем — нанчы, пости — ...Тузында суна пирген соох суғ көксіңдегі ізіг көйісті сала амыратхан.

— Че ѓрт чох тўдўн ысталбинча, Оркон? — хази кўрген районо пастығы. Аның харахтары соох кўргеннер. Андағ аның изи чох кўрізіне мынзы чапсып парған. Иди дее поладыр нооза чуртаста: хачан-да хада узучаңнар олар Константиннең нара-ларда, 48 чылда, Ағбандағы ўгретчілер тимнеңең ікі чыллығ институтта ўгренчеткенде, хачан-да хадох чиит постары чўрче-нер олар паркча — арса, пірее чахсы хысха урун парарлар. Хачан-да ікўлеңе киліскен хончых школаларда устағчы тоғызын пастырға... Итсе-де, олар удур-тўдир чахсы пілісчелер, удаа чірче чей дее изіп одыарға килісчең, шахмат таа кўп хати ойнирға киліскен. Че кинетін — пу соох кўріс... Че таңнаба, Оркон. Ундуба, ол синиң пастииң, син, тізең, аның холындазың. Син поэиңның школаңның ўчўн нандырығ тутчазың, ол, тізең, прай райоңдағы школалар ўчўн. Ағаа хоза, ундуба, киліскенўк Константинге арағаа пастырған ўчўн устағчыларны тоғыстаң сууарға. Кирдек сағысха, он чыл мының алнында Хубачардағы Кускунаков суурылған, ўс чыл мының алнында — Қанчалов. Амды, тізең, ол синнен дее сурарға ўлгўліг. Тус кизіні алыстыр-ча. Ағаа хоза, сурарға кўні, пірдең пірге.

— Че, тўреен кўнінде пілдістіг... Че пу? — иди тіп, Констан-тин салаазынаң «изірік чўредір» сўстерге сасхан.

— Ниме тирзің мынзына?

— Мынзы... мынзы полған, — кўўлче асхан пырозын Оркон, — субботада тура тойынаң париғам. Бахтараевтердең. Олар мині кўснең хығыр парыбысханнар, парбасха пір дее чарабас полған. Мин оларға совхозтаң чурт ал пирерге полыс пиргем.

— Че, андағ ползын. А аннаң андар? — районо пастығының харахтары «илеңнеп, чадап ла ибіне читкен» сўстерге хазал парған.

Оркон Петрович тапсабинчатхан. Поэы сағынчатхан: пыро-зын аспаза — чойланыбызар, че ас пирзе — ағырииның уйадыс-тығ чабал сарин ас пирер. Хайди полчан? Ол сағызына, кичее полған чіли, ирткен кўнни кирчеткен. Ибінзер чит париғанда, кинетін чўреенең хомай пол парған: Бахтараевтерде изібіскен ікі иреет араға поэиың чабал тоғызын ит салған. Кўксіндегі чачыстығ систасха «ох» ла теен, хараанда харасхы даа полза, ікі тураның сиденін чадап иртізіп алған. Ўзінчі палисадниктің устығ ағазахатарын хапхланып, хай пар кўзінең тіреніп, по-зының чуртынзар чағдапчатхан. Хат парған азахтарын, кўсте-ніп, аар кўдірчеткен. Хаалағ, паза пір хаалағ, хаалағ паза пір хаалағ... Че кинетін хараана тўс парған харасхы ѓрт осхас сизік тўріткен: амох кўзім халбас, амох андарыл парам. Че пик пў-дістіг иренні азах ўстўнде аниаң даа хорғыстығ сағыс тутчат-хан: хайди ол поэы кўстіг ирен, тасхархы хумға, пілбеске кіріп,

напли түзер! Ол сағыс хайхастыг полған: прайзы піл салар аның ағыриннаңар, хайзын ол амға теере маңаттап чазырған. Че больницаа апарыбыссалар? О, уйат! Искен араға чи, чыстанар чоғыл ба за... Аннаңар ол, халғанчы кўзінең тудынып, хап-харахсыда, пазындағы кўўлбек кўўлезінде аар хаалағларын узаратчатхан. Сиденіне теере он метрче чир ағаа пір дее тоозылбас чілі пілдірчеткен...

Паза ла пілінзе, Оркон төзеенде чатча. Ниик чайғы маймахтары ах простыняда хумынаңох чатча. Харнына теере аза сискен көгенее өл... Соонаң на ол Майраның кічичек, че кўстіг холларын охсанған. Аның кічичек, че кўстіг холлары чалтанмин, туртухпин, чўрек массажын тузында ит пиргеннер...

Че хайди прай пол парған нимені пілдістіг чоохтап пирерге Константинге? Я, ол іскен, че изірік полбаан. Я, ол, илеңнеп пастырчатхан, че іскеніне нимес. Пірдеезі тапсабинчатхан. Тыстанчатхан Константин Каматович кибінің мархазын толғапчатхан: нандырин сағыпча. Че мына оларның көрістері учурас парды: сурчатхан — Константинни, ачых-чарых, пыро чох — Орконни.

— Мин изірік полбаам. Мин ағырыг полғам, — пик ўннең нандырған нандырығчы, — че тутчах ікі иреет араға ўчўн пол парған.

Хайди ниик тыныбысхан районо устағчызы. Аның харахтары чылыг көрчеткеннер.

— Мал! Мал! — чоохтанған ол, анаң кірліг хоптыг пічікті хаап алып, чиркеніп, сағамох чырта-чырта тартыбысхан.

Че оларның пірдеезі ол туста сизінминчеткен — пу кўзўрир кўгўрттің пастағы ла табызы полған. Кўгўрт, тізең, позын ўр дее сағыттырбаан...

ОН ТӨРТІНЧІ ПАСТАҒ

Ол аар кўн, хайзы аның чуртазын тулғи парыбысхан, пастағы апрельде пол парған. Иртеннең прайзының көңні ачых-чарых, пасталчатхан часхының ондайынаң полған. Чалахай сустар чирні чылытчатхан, тигір дее час көңнең турчатхан — арыда чууп салған осхас. Ағас салааларының пўрчўктері нымзах айаларын азарға тимде, киинің чуғынның чызы кізі чўреен ачытчатхан. Иртеннең Оркон Петрович кабинетінде одырчатхан, че часхының тадинна көңні пос полчатхан. Ол позының столы кистінде ниик сағыстыг одырчатхан. Чыыл парған пічіктерін дее ўзўрерге маңзырабинчатхан. Сағызы тоғысха айланминчат-

хан. Ол туста саңның өтіг табызы истілген. Сағамох класстарның ізіктері азыла түскен, палаларның суулас-табыстыг ағын суу сидензер чайыла халған. Угретчилернің өрчиліг табыстары аза турчатхан көзенегес өтіре кабинетте маңаттап истілчеткен:

— Опа-опа, Америка, Европа, — ниик сегірістееннер көзенек алнында, пағыцах ойнап, хызычахтар.

Ир палалар, тыстанмин, школаның сиденінде хачанох футбол теепчеткеннер.

— Лёк, Лёка! Тут, и-их! — хулах тундыра, мечігін теепчедіп, хысхырчатхан чылыңнос кибін хумда підеп салған оолғыцах. Че тепкен мечігі «аутсар» көні ныплаан.

— Ахсың аспа! — хысхырған арғызына оолах.

Оларны көр турған директор кинетін кідіреде хатхыр сыххан. Ястра, сағын салған ол, ам даа кічичек, че андарох «ахсың аспа». Иди пос алынча хатхырып алып, ол тохтап парған. Хоос-хачахтың тырғағынаң тырбаан чіли, аның көңнін ачыстыг сағыс тибіреткен: позы олған туста андағох тыстанмас полған нооза — «хазых», лапта ойыннарда.

Ол туста кем-де ізік тохладыбысхан:

— Хығырғазар ба? — сурған, ізин азып, физик. Ол аның оолғы полған, Антон Орконович. Хайди идерзің, андағ ондай. Школада олар ады-солаларынаң адасчаңнар: Оркон Петрович, Мария Ивановна, сірер...

— Чох? — таңнап парған Антон. Анаң, кічиг пала чіли, пурнынаң тартыныбысхан.

— Э, ойнапчалар одыр... От айналар, амох мин оларны... — маңзыри ізік кистінде чіт парған.

А, мына хайдағ кирек: пўўн пастағы апрель — киртінме кизее, — күлініп, ам на сизін салған пабазы.

Анаң, ўгретчилернің хормачы ойынын сис салып, паза хаңыртарларын чидікпин сағып сыххан. Сынап таа, ўр дее полбаан, кір килген физкультура ўгретчізі, институт соонаң наа ла килген чиит ипчі — ізік кистінде уятха хызар парған сырайы чіт парған, аның соонаң сарын ўгретчізі пахлаан, анаң чиит хореограф.

— От айналар, улуғларны пит теңминчелер, — оолғының сөстерінең чылыг сағын салған чонынаңар устағчы. Одырчыхтаң турып, ўгретчилер пөлиинзер пастырған — хайди пол пардылар анда?

Че директор тынанчаң тураның иркінін алтаандох, сах андох хатхы-күлкі нызыри түскен. Хатхырғаннар прайзы: кем хаңыртхан, кем хаңырттырған. Прайзынаң хада кідіреде хатхырған позы директор. Кем-де сумказында тасхартын ағылған килкім тас таап алған, кем-де спортзалдаң ағылған күс сынаңаң аар тимірлерні. От айналар! От хайдағлар! Піреезі сумказында пі-

рее таңнастыг ние таап алза, пазох суулас — хатхырыс турча. Тарынарға чарабас, пастағы апрель нооза. Чох, пір дее кизи чабал тылаас истілерін пілбеен. Че полар ниее — поларға. Мына пазох сыңырапча саң, урокка хығырча. Ол туста сиденнің хыринда тура түскен райкомның «бобигі». Машинадаң үзөлең сыххан: партия райкомының ікинчи хачызы, районо устагчызы паза пір таныс ниее кизи (соонаң танысханда, партия обкомынаң полтыр). Аалчыларны директор арыг сағыснаң удурлаан. Прайзына хол сунып, изеннескен, наа кизиң танысхан, кабинетінзер иртірген. Итсе-де, аалчылар удаа кил сыхханнар: наа школаның пүдірии тоозылча нооза, тоғыс-чөптес көп. Изеннескен соонаң сурығлар — хазиннар, көңніер, тоғызыңар хайди парча — полған. Хаңаң прайзы ипти одырғлап алғанда, иб ээзи килгеннернің чоохтарын тыңнап аларға тимде полған. Че ол туста Константин Каматовичтің пыросынчатхан көрізін көр тапхан. Тигизи чоохтаан осхас: пыром таста, турыс полбаам... Ачырғастыг сизініс көңнін тулғи пасхан. Оркон кинетін прай ниемені сизін салған.

...Ол аар күннең пеер амды үс чылча иртіп парған. Пүүн он төртінчи март. Чарым ай пазынаң пазох пастағы апрель чиде түзер. Че амды, тізең, үгретчилернің пірдеезінің сағызына даа кірбес ол күнде пірее хормачы ойын ойнирға, ачых-чарых көңніліг хаңалчирға. Қазан Устиновичтең хорыхчалар.

Анзы килгенде, үгретчилернің чуртазы саңай алыс парғаны пілдірче. Амды көп санныг коллектив үс хадыллыг улуғ школа кабинеттерче тарап парған, пірееде үгретчилер удур-төдір ікі-үс күнче көріспинчелер: маң чох. Че педсоветте алай хайдағ пасха чыылығда учурас парзалар, изеннезіп, маңзыри часыларына көрчелер. Орайлат саларынаң хорыхчалар...

Көрілген часта халғанчы кизиң соонаң чабыл парча ізік, анаң сүмненіс чох пасталыбысча чыылығ. Дисциплина амды уғаа хатыг, анзы — Қазан Устиновичтің холы. Итсе, Оркон поэның тузында андаг дисциплинаны турғыс полбаан. Турғыс полбаан? Орта сөс ниее. Че, Қазан чили, үгретчилерні иди хатыг тутпаңаң. Хатығластар даа, приказтар даа полчаң, че улуғ ла пыро үчүн. Сылтағ чох тоғысха сыхпаан үчүн алай пірее үгредіг иирні хомай тимнеен үчүн. Че андаг ниемелер пірее-пірее ле полчаң. Амды ікинчелебин чоохтирға чарир: үгретчилернің паза устагчының аразында, пүүңгі чили, өтпес-кіріспес соох стене турбачаң. Оларның хайзы даа сидік тустарда директорзар улуғ-кічіг сурыныснаң кірчен. Ипчилер «амзабызарға» өстіг ирлерінең чоохтас көрерге сурынчаңнар, иреннер — тыхтағ алай от киреенең полыс пирерге. Че хайдағ хатхы-күлкіде иртірченнер олар, чыл тоозылчатса, «хазых күнін». Майның халғанчы күнін-

де чыылысчаңнар. Оркон амды күлініснен сағысха киредір ГТО нормазын толдырчатханын, мында чадап ла чүгүрче чоон, аар пазыстыг химия үгретчізі Кристина Кимовна. Кізідең халбасха күстеніп, ол алнында чүгүр париган ипчілерге өзелістіг табыс-наң хысхырча:

— Хы-ызычахтар! Сағыңар мині, магаа чалғызан чүгүрерге уйадыстыг...

Азах-меетте, тізен, харныларын тудынып, талғанча хатхы-рысча чон. Хамаанаң тирін чысхлап, прайзынаң хада кідірепче хызыл чіпке хайди полза чидіп алған Кимовна.

Че нинче брініс ағылчан оларға футбол ойынының күс сынастыг марығлары. Позының чоон пүдізінең чаапча ипчілернің ізігін Кристина Кимовна, мына ол харбазығның иң не ізіг ту-зында, төрт салаазын ахсына суғып алып, кинетін сығыр сыхча... Хатхы-күлкее пос түсче иреннернің азахтары, ипчілер, тізен, сизіктіг чон, ол туста, мечікті пылап алып, «ыырчының» ізігінзер күзүрии халчалар...

Амды «хазых күнін» чох идібіскеннер.

...Ізі чох сағысха даа кирерге ол күні: ол аар ачырғаныс миизіне сиип парған осхас. Чонда тидірлер: суғның сын күзі салбағында нимес, че тиреңінде. Ана ол суғның тиреңінде, тү-бінде сиилчеткен ағыны сығар чирінең ырах тулғи апарыбысхан. Суғ алтында чазырчатхан аар чилеге-төкпестерге урундыра, толғалып, сбөртеен айланчых суғ Орконны. Хоң пічіктер пар-тияның райкомынзар даа, обкомынзар даа ызылған полтыр. Че хачан аар сымзырыхта школаның устағчызы ол пічіктерні хы-ғыр сыхханда, агаа улам на прай ниме пілдістіг полибысхан. Амды арагаа хоза хазна ахказын поэна алча тіп пыролааннар. Олох хол, олох сбстер: «пойли тудынча», «артых таа кізі пар»... Амды ол пазох, районо устағчызының кабинетіндегі чили, са-ғысха кирерге харасчатхан — кемнең искен пу сбстерні? Ми-изінде, ундулчатхан сарынның көө чили, ниме-де сағысха кіріп, чіт парчатхан. Хармах чили, көрзен, тартхлапча осхас, че анзы суғның салғахталғаны ла.

Школаның коммунисттерін кабинетсер хығыртып сыхханнар. Пірерден. Олар, тізен, читблен, анынаң хада.

Ниме полғандыр анзы? Коммунисттернең көні чоохтазыг? Алай сиберли апарған істезіг? Хоң пічікті хығырғаннары улуг таңнаста. Сурығлыг харахтарын устағчызына көдірчелер. Че аның хатыг көрізіне урун парып, піреезі чідірің парча, піреезі хызар парча, піреезі идөк көні, харах харахха көрче. Комму-нисттер полған-полбаан нимені көнізінең чоохтап пиргеннер: я, анзы поладыр, директор пірееде күнбрте йбде тынанадыр. Тимір нимес нооза. Че пахпырлап чатчатханы сын нимес. Оркон

Петрович араға іспинче. Че ол ідөк удаа школада орай ирге теере тоғынадыр, кирек полза, позын айабинча. Я, анзы сын: директор үгретчилернең хада арыгда удаа тынанадыр, че кизилерниң наахтары арагаа нимес, ойынға хызарча.

Хазна ахказын? Чох, хазна ахказын Оркон Петрович поэна хачан даа албас. Аал хонии тоғыстарында тоғынып алған «комсомолецтер чыындызына» школаа чылтыраң чардылар алылған. Класстардағы тасхактар наачылалғаннар. Хазнаа пирген тимір-тис ахказынаңар улуғ вожатай чаксы пілче. Хазна ахказын? Чо-ох, директор хазна ахказын хачан даа поэна албас! Улуғ хоос киби? Алты чўске тур парған кибиіті Саражаковтар пўўл хысхызын садып алғаннар... Че хайдаг палғалыста садып алған кибиіс паза хазна ахказы?

— Хайдаг хара хоп! — чачыраңни тўскен Кристина Кимовна. Кем пасхан пу пічікті? Оркон Петрович — араға ізеечі нимес! Піс аны маңат пілчебіс, ах сағыстыг кизи.

Оркон амға теере поэның аар көңнін ундубаан. Агаа пілдірчеткен: военкоматтағы имчілер комиссия алнында турчатхан осхас. Хуба чалаас. Имчілер, тізең, идің-сөөгің синеп-сынап көрчелер: армияа парарға чарапказың ма, чох па? Че хайди даа уйатсаң, ондайны пір дее алыстыр полбассын: комиссия — ол комиссия. Че имчілер комиссиязынаң тиннестіріг сыңға тўйи полған. Прай документтерні сыныхтааны сынох полған. Чылтыраң чардыларны садып алған төлег чачыннарын кирексеенөктер.

Ахтанчатханынаң уйадып, Оркон Петрович садып алған ниең «хара чолларын» чаза ас пирген: школаның директоры мебельнай фабриканың пастиинаң удур-төдір тузалыг чөптес пічікке киргеннер — чылтыраң үстүліг чибіргі пис пилен стол аларға. Фабрика столларны итпезін. Піс, тізең, пилен столлар орнына чардылар апарарбыс. Чидіспинчеткен үс чўс салковайны директор районың бухгалтериязында туюххан кілеп алған. Мына сечетар. Полған на салковай санда.

Алексей Егорович Шалгиновнаң, партия райкомының ікинчи хачызынаң, Оркон Петрович чаксы таныс полбаан. Ол районда наа кизи полған, пастағы ла чыл тоғынча. Че аны мындағылар табырах хайынчатхан кизи тіп икеннер. Аның тоғызына школа киректерін сыныхтири кірчеткен. Обнінде, Шалгинов орта итче: хоп пічіктерні үзүрге киреөк. Че пу пічік районының істінең сығара «хаалирын» паза Константин Каматович хопты чырта тартып салған үчўи пыролаттыарын кем пілген.

Аалчыларны ачых-чарых көңнінен удурлаан Оркон Петрович ол күнде, че аар сағыснаң үдескен. Переменада пазох үгретчилер пөллинзер кіреге киліскен, че амды пірдеези хормачылан-

маан, табыс-тубус чох сымзырых турчатханнар. Алай ниме-де сизинчелер бе? Хайзы тетрадьтарны сыныхтирға чапсыныбысхан, хайзы журналда хазынча, хайзы...

Сыстасчатхан чўреене хачанох сыданчатхан Оркон туразында пиктенібіскен. Имін тілінің алтына сал салып, хыймырабин ўр одырған. Мына ол уйадыстығ, тайлых сағыс, хайзы кізілернің ап-арығ чўреен харалтарға харасча. Чігленіс кізінің чўреене кірчетсе, чіг сағыс, оғыр чіли, көблче кіредір. Че кір парза, сызырып таа, арыт полбассың. Кізінің хараана ноға-да орта көр полбиныбысчазың. Че позыңны күстеп, орта даа көрчетсен, чўреендегі чіг сағыстар тыс пирбинчелер. Кем? Кемге кирек полған ол кірліг хоп? Кемнің чўреенең сыххан хара сағыс? Че өбнінде, ниме ўчўн?

Кем? Пілдістіг, ол кізі пастыхтың киректеріне чағын. Чарды киреенің узы-пазын ікі-ўс ле кізі пілген. Паза сейфте тимір-тис ахказы чатчатханын ідөк артых кізі пілбеен. Ол ахчаны пўдінінең директор позының ўлгўзінең сельсоветтің бухгалтериясында алып алған. Анзы чарадылбачаң ниме. Че ахчаны Оркон кирексіп алған: районның магазинінде пионерлер барабаны орта пол парған. Че! улуг вожатай, ікінчі кўніндөк оларны сўрізіп парған кізі, нандыра хуруғ хол айланған:

— Райондағы школа алып алтыр. Комсомол райкомы даа полыс полбаан. Тееннер — пастап оларға, соонаң — піске. Райондағыларға иргі, тизік барабан тудынарға уйадыстығ нооза. Аннаңар оларға пирібіскеннер.

Иди пу ахча хорадылбин халған. Пір ай пазынаң кирексеен ниме магазинге пазох кіреріне ізеніп, директор ол ахчаны сейфке сал салған. Че аринча пу наада ла чиит Аргудаев ирепчілер, інек садып алчаң ахча чидіспин, кізілердең өдіске кілеп сыхханнарында, Оркон пу ахчадаң полыс пирген. Чииттер өдізін тузында пирерлеріне киртінген, че аалчылар килген кўнге тимір-тис ахказы, пўдінінең сейфте чадар ниме, орнында чох полған.

Иди киліс парған. Амды кирек хатығ полар, амды бухгалтерия тоғынчыларын даа, директорны даа хатығлирлар. Ол кўннең сыгара ўгретчілернің көңні кинетін алыс парған. Хомай чоох — ағын суғ ла осхас, табырах ойлапча. Прайзы сыбыраста, ікінчілесте. Амға теере ынағ коллектив, ідіс чіли, оодыл парған осхас. Чігленістіг көрістер кізінің көңнін түзірчеткен: кем пасхан?

Че, ўр дее полбаанда, наа тылаас истіле тўскен: облонодаң ўгредіг паза воспитание киреен прай саринаң сыныхтирға комиссия килче...

Оркон Петрович, аар сағыстарға пастырып, үрөк одыр салған. Ноға-да пўн хачанох ирткен кўннер, кичее полған чили, азырылбин харахта турчатхан. Хараазын уйғу пирбеен аар сағыстар, урокты урок тибин, тынағны тынағ тибин, көңнi-чўреен тулғи иртчелер. Кiзинi хара сағыс ла иреелидiр, че мин ноға ирееленчем, сағын салған улуг частығ үгретчi.

Че сах андох сiлiгiнiбiзiп паза хыр сазын маңзыри тарабызып (иди ол иң не пōгiнiстiг туста идедiр), Оркон өтире сизин салған: поэцнаң тис полбассың. Чарат салған: көнiзiнең, харахтаң харахха Казан Устиновичнең чоохтас көрерге кирек. Че ол пу сағысха прай поэзының iстi-көңнiнең амға теере тоғырланған, пiлген: пу сағыс вулкан чили чирнi тузына ла читiре iзiткен. Амды, тiзең, пыс парып, тастына үлерге тимде.

Уўлчең тузы читтi, iстiне сыыспинча. Аннаңар тоғырланар кўзi чоғыл... Оркон, хатабох сазын тарабызып, класстаң сығыбысхан. Амды аның уроктар аразында «көзенек». Школада сымзырых, ап-амыр, уроктар парча.

ОН ПИЗИНЧИ ПАСТАҒ

Оркон Петрович коридорча ағырин пастыр париған, Казан Устиновичнең чоохтазары пiр дее килбинчеткен. Че ол пiлiнчеткен: чоохтазарға хайди даа кирек. Пу чоохтазығны хыйа ит полбассың, хайди хыйа ит полбас часхы тығынын. Хайдағ пiлдiстiг амды Орконға: пазох тохлат көрерге кирек чабых iзiктi, оларның аразында халғанчы кўннерде туюх стене турчатхан осхас, удур-төдiр пiлiспинчелер.

Че пастағы чылда пасха полған. Хайди олар тоғасханнар школада? Итсе-де, удур-төдiр олар хачанох пiлiсчелер, пiрее он пис чылча, удаа областытағы чыылығларда, ус-пiлiс көдiрчең курстарда учурас парарға килiсчең. Че олар пiр дее чағын кiрiспееннер, олаңай даа чылығ көрiс, ынағлас төрiбеен пу iкi кiзiнiң аразында. Анзы полғанының на поэзының хылиинаңар полар. Казан чон аразына кiрiспечең кiзi, чол даа чөрчетсе, ноға-да кiзее хозылбачан. Агаа хоза, городсар килзе, туғаны пар даа полза, ноға-да гостиницада хончаң. Кiзi хайди, туғанын аарлап, ааллап кiрбес? Оркон, тiзең, Ағбанзар чиде тўссөк, тайыларынаң тоғазарға харасчан.

Наа директор тоғызын август айда пастаан. Отыс августта, наа школаны асчатханда, пўдiриниң табырахтаң табырах тоозыбысхан управлениенiң пастығы кибiрли тимiрдең урылған аар

клүсті Казан Устиновичке пирген. Орконға нимес, хайзынаң ікі чылның аразында прай пүдіріг сурығларын пөгерге киліскен.

Духовой оркестр, чахайахтар, алғыстас сөстері, ая сабыстары... Оркон, ұлүкүнге өрініп, үгретчилернің аразында табыстубус чох турчатхан. Мына чит килді анча үр сағаан күн, ол ағаа, өскіріп, азырап алған палазына чіли, прай чүреенен өрінче. Мына ол — сіліг тура, мына ол — чапсыстығ сағыс толғаны. Ах хайадаң төзеен пасхыстарча школа ізинзер иртіпчелер, ұлүкүнні сизініп, тымылыбысхан үгретчилер. Олар пүүн ах көгенектіг, ах фартуктығлар, хызыл галстуктары танычахха чалбырап парча. Олғаннарның соонаң иртіпчелер іче-пабалар, үгретчилер. Сырайлары өрініске сусталча. Чідірінібізгерге дее үр нимес: кічичек ығырапчатхан ағас поллығ тура соонаң пу ұс хадыллығ, аллығ, чарых, ах хайадаң төзеен хайхастығ школа. Улам хайхастығ фойеде ах хайадаң чазаан колонналар, ибіре-сибіре көріс стене хасти туу хазалған көріндестерге урунча. Пос сынынча поэынны көріндесте көріп ал... Узун, аллығ коридорлар, чарых класстар, наа оборудование... Чапсыс, таңнас. Аннаңар кичее прай пүүнгі күннің иртері азынада чоохталғлап парған даа полза, ұлүкүн хайынызы хай пірее планнарны сай-бабох салған. Итсе, ол чох поладыр ба. Палаларны даа наа класстарда орыннарынча одыртхлап, тызары оой полбаан, оларға прай ние чапсых, прай пулуңнарны көріп аларға кирек, спортзалдан мастерскойға теере пахлап көр килерге. Үгретчилер экскурсия ондайынаң чыылған чонны наа туранаң таныстырарға апарчатханда, өткін палаларның хай пірсі анда-мында көрінгеп парчатхан.

Орконға директор тоғызынаң суурчатханын чыл тоозылчатханда, майдох, чоохтааннар. А ол, тізең, анзына тимде дее полза, ноға-да ачырғанған. Анзы ачырғас таа нимес, че ние-де чідір салғанға төбй полған, чүрее, ээн тура чіли, яңылан халған. Ағаа хоза, көп чыл наа школаның пүдіріинен айғасчатхан Оркон Петровичті тоғызын читіре итпеені иреелеен. Пар-чох күзінең чүгүрчеткен атты, тохтадып, кинетін тоғыр тартыбысханға төбй. Анзы, пір саринаң, андағ. Че пасха саринаң, амды чүреене ниик полибызар, сағынған ол туста Саражаков. Пит, ол поэы сурынған пу тоғыстан поэыдарға. Амды пос. Амды Хара талайзар даа чөр килерге чарир, курорттың им-томын сынирға, ырах чирде тынан килерге. Сынап таа, алай Майранаң хада Хара талайзар пар килчең ме? Андағ сағысты олар хачанох тутчалар. Че сынында парарға киліспин не парчаң, пірее ние харығ ла пол парчаң. Чиитте палалар кічіг полған, соонаң чарым чайғаа теере узы көдірчең курстар, анаң школаның істі-көрімін ондайлиры, соонаң — от сабар тус чит килчең... Ирпчі-

дерге чыл сай маң чох ла полчаң, туғаннарча ааллап пар килерден пасха, ырах чирге сых полбачаннар. Итсе-де, Оркон от сабарға уғаа кўс полған, туғаннарынзар даа килзе, ікінчі кўнндок, помыс ондайынаң чылызып алып, хатхы-кўлкіде килкім чирдегі одын табырах саап салчаңнар. Майыхханға пиліңхолың тадылығ сыстасча, че чўрееңні кресен тоғызы паза чирнің чағыны өріндірче. Тыыда тартылчатхан ит-чан тамырлары поэның ир кўзін піліндірче, андағ тустарда Майраның ізіг көрістері аны өріндірчең.

Ол ирткен чайғыда Саражаков ирепчілер пазох хайдар-пеер чол сых полбааннар. Пўдірігчілер тоғыстарын улуғ маңзытта итчеткен дее полза, школаның паза чонның полызии чох сидік килізерчік. Улуғ класстарда ўгренчеткен палаларның санынаң пўдіріг отрядтары пўт парғаннар, пионерлер дее олардаң халбаан, сөп-сапты арығлачаң бригадалар көбөк сіренген наа турада. Тоғыстар хызында парчатхан, ўзінчі хадылында көзенек-ізік турғысхлаанча, пастағызында ол туста хазартхлап, чууп пастапчатханнар.

Иртен сай сигіс часта школаның алнында чирге хазап салған тимірче хызыл флаг көдірілчең, өтіг табыстығ пионерлер пырғызы тоғыс пасталчатханынаңар искірчеткен. Олғаннарның сіренчеткенін, хайдағ даа кірліг тоғысты аарсыммин итчеткенін көре, Оркон Петрович өрінчеткен: школаның өөн ээлері өсче, артых-хатап мөкейерге эрінминчелер. Наа пўдірігзер райондағы пастыхтар удаа кил пар турчаң, нима-де көр турчаңнар, сана-чаңнар, синеченнер. Че прайзынаң удаа совхозтың директоры Степан Қаноевич полчаң. Олар изеннесчеңнер, чоох аразында тамкы тартчаңнар. Степан Қаноевич, хараан хыза көрібізіп, сынағли-сынағли андычаң школа туразынзар. Ізіг кўннерде аның терпек тас пазы тирге чылтырап турчаң. Аннаңар ол тоөле пазын, сырайын, мойнын хол пладынаң чыс турчаң.

Совхозтың директоры школа киректеріне маңаттап сағыссырапчатханы іле. Степан Қаноевичтің сағызы орта — школа совхозха пилен тоғысчы холлар пир турар.

— Палалар — ол ам даа чіг материал, — тічең ол, — че ўспис чыл иртібіссе, олар механизаторлар, інек сағчаңнар, чабаннар пол парарлар. Ам, тізең, улуғ чон кўзінең тоғынарға килісче. Че совхозты наа алызығлар сағыпча, мыннаң мындар көзідігліг хонхы турғызарға харазарбыс...

— Че сыдирлар ба ол аал-хоний тоғыстарына пістің ўгренчілерібіс? — сурған Оркон. — Оларны өнетін тимнирге кирек нооза.

— О! Маңат сурығ, — нандырған пірсі. — Андағ сурығ көңніме кірче, анзы ырах алнынзар көрчеткенін көзітче. Пу сурығ,

тізең, амғы тустың бөн суриі. Че пістің совхозха килістіре аны сағам обкомда пөккелер.

Анзы сын полған. Олох күскүзін районның бөн аалында тоғыс-үгреділіг комбинат азыл парған. Мында інек сағчаңнарның, хыра тоғысчыларының, кип-азах тікчеңнернің, садығчыларның үгредіи пасталған, улуғ класстарның олғаннары көңніне кірчеткен профессияа тимнен сыхханнар.

Итсе-де, ол чайғызын аның тынағ тузы полғанох. Позының орнына кізі халғыс салып, директор амыр тынанып аларчых. Ағаа хоза, прайзы пілген: наа устағчы килер. Че чайғының чалахай күннері ізіг сағыссыраста ирткен. Наа кізі килбееннен килбиннечеткен, че школаның пүдіріинен маңзырир кирек полған. Оркон, тынаға сыххан даа полза, сыдап полбаан: пазох устағ киреен пик холға алған. Пазох, чол сығып, пүдірігні маңзыттығ апарарданаң алдан таа чөрерге киліскен. Алғыс іче-пабаларның комитедіне — аалдағы чонны тибіреткен үчүн: пірсі күн полызыға имчілер килче, паза күн — контора алай ба пала сады... Август пасталғаннаң сығара пүдіріг тоғыстары иң хызында парчатхан. Амды наа школаның істінде кізілер иртеннен орайға теері хайынысчатхан, хайди за, сентябрьға хайди даа маңнаңарға кирек. Совхозта, тізең, хой хырығары тоозылчатхан, от сабылчатхан паза чазыларда ас кизері наа ла пасталчатхан тус полған. Че іди дее полза, совхоз школаның чалбах сиденін чайлирға, сөп-сап сығарарға ікі машина пирген. Сөп сығарарданаң олох Степан Каноевич сағыссыраан, школаны табырах тимге сығарып аларға тыстанминчатханы іле. Удаа кил парчаң ідөк партия райкомының хачызы Алексей Егорович Шалгинов. Степан Каноевичнең нимеденер-де ұр чоохтасчаңнар, чөптесчеңнер, олар чииттең ынағлар. Удаа ааллазып чөрісчеңнер. Совхоз директорының туразы хырында Шалгиновтың хара «Волгазын» удаа көрерге килісчен.

Пірсінде Оркон Петрович Шалгиновтаң көнізінен сурыбысхан:

— Наа кізі ноға килбинче? Угредіг чылы пасталарға чөр, минің дее ондайым ікінчилестіг...

Тігілері удур-төдір табырах көрізібіскеннер. Оларның хысха көрістері сизіктіг учурас парғаны чарыда чоохтапчатхан: пу сурығ оларны ідөк сағыссыратча. Че Степан Каноевич, көңнін аспин, табырах нандырған:

— Килер, килер... Тузы читсе, килер наа директор.

Сынап таа, аның соонаң ұр дее сағирға киліспеен. Пірсі күн школаның хырында, тозын пурладып, нийк машина турыбысхан. Машинадаң Степан Каноевичтең хада пөзік сынның ир кізі сых килген. Оркон аны чохсы таныпчатхан: ол Қазан Устинович

Кыштымов полтыр. Наа устаҕчы килгенін Оркон Петрович олох туста сизін салған. Анзы Кыштымовтың тудынған ондайынан пілдірчеткен: ол ізестіг хаалап парчатхан, сиргек харахтары чөрізінде прай нимені синдіре көр париганнар. Көрізі «көреңдек, көреңдек» теен осхас.

Оркон Петровичсер пастыр килгенде, сөрөн изеннезіп, аннаңар сах андох ундут салған осхас. Степан Каноевичнең не чоохтасча, аннаң на сурағлапча пүдіріг киреененер.

Аар чүректіг чөрген ол күнде Саражаков. Кізіні улуғлап пілбинчеткен устаҕчы аның көңніне кірбеен, че поэның хыныхсыбаанын Оркон Петрович пірдеезіне көзітпеен. Школаның устаҕ киректерін холдаң холға пирері үр полбаан: документтер, печать, чыл планнары, аймах-пасха чачыннар... Че хайди пир поларзың пасха кізее школаа саңай пир салған чүреңні. Коллективтің істі-ондайын, кибірлерін, чидіг-читпестерні сурағлирға наа директорға маң чох полған полар. Алай кирексібеең?

— Сигіс класстыҕ школаны устирға парарчыхсың ма? — пыросынып сурған районда Константин Каматович.

Че Оркон кизе сапхан:

— Тамырларым минің пу чирде. Иргі ағас наа чирде тамырлан полбас.

Прай пу алызыҕлар соонаң Оркон айапчатхан көрістерге урун сыххан. Мині айапчалар устаҕдан суурыбысхан үчүн, сағын чөрчең поэ. Че хайди идерзін, пит чоохтап пирбессің чонға — хазиим хомайдаңар сурынызымны толдырғаннар тіп. Агаа хоза, чазырчатхан ағыримны хайди ас пирем?

Че аалдағы чон Оркон Петровичтең идөк улуғлап изеннесчең. Палаларның даа көңің алыспаан, идөк олаңай даа сөзін, үгредииң дее маңат исченнер.

Аалның иң кирі чуртаҕчызы, Мукут аға, идөк аныаң чуртастың түбі-пайынаңар хыйға чоохтазыҕ апарарға хынчаң. Хайдар-пеер тың на маңзырабинчатса, үгретчі кізі, теербен тазы чили, ағар парған апсаҕастың хыринда сиден тастындағы төкпесте одырып алчаң. Одырып алып, маңзырабин, тамкызын сығар килчең.

Мукут ағаның чазын аалдағылар пірдеезі орта пілбинчеткен. Тіченнер, пу апсах ирткен векте төреен, амды ундудыл таа парған тустар, хачан хорғыс пілбес оғырлар тасхыллар кизіре алтай паза тыва пілігчілерге чахсы төлліг чылғы бөрлерні сүріп парыбысчаңнар, хачан тайға пазында, чыс чирінде, көйтік орыс садыҕчылар, чох-чоос аңчыларны хаңыртып, ікі-үс хатиник паазына аң теерілерін ходыр парыбысчаңнар.

Мукут аға алындағы чуртасты пу харахнаң көрген кізі. Аның көзіне ол оғырларның хайзы, чылғы тудып, Салбых чазыда

чурт салган, аның көзіне пу чирде, пайларны чох идіп, Совет үлгүзі турғызылган, колхоз пүткен, наа хоных салылган. Амды, тізен, аның хараанда наа школаның пүдірии. Итсе-де, апсах позы даа чазын пілбинче полар, сан-пічікке үгренмеен кізі. Че ікінчі чүс чазын алтааны сын полар. Прай Хакас чиріне улуғ чазынаң сабанган кізізер имчілер дее, газета тоғынчылары даа удаа кил парчаң. Часхызын позох осхастарнаң ол телеви-зорға суурынган.

— Таста тамкыңны, — чөп пирген пірсінде Оркон Петровиче Мукут аға, — чүреене аар нооза. Нимее артых чүрексінерге? Чуртаста амыр тудынчаң, өкпеленмечен, полган-полбаан нимее тарыхпин чөрбең... Араға төгінмин, тамкы тартпин — мин чіли. Мин пу оохчаң нимені пу син дее чыстабаам, көр, палаларымның палаларының палаларың көріп алдым.

Олар іди чоох-чаахнаң удаа одырчаңнар апсахтың сибер хазартылган турачаа хыринда, часхызын турачахтың көзенек-тері нымырттың чахайаана көрінмечен дее. Мукут аға ырах ойлапчатхан чолы-чуртын амды апсаанаң өкіс халган палазы-ның палазынаң чуртапчатхан. Анзы даа читон чазын хачанох ас парган, че ам даа азахха чітіг Авдот инейек. Иб аразында хайы-нарға күс полза даа, оларзар удаа пионерлер кил парчаңнар. тура чууп, одын чарып, сиден сыбырып парыбысчаңнар. Пірее-де, тізең, алындағы чуртастанаң истер көңнілерін тосхыр полбас тимурычахтар, Мукут ағаны ибіріп, чапсых чоохтарны ұр тың-нап одырчаңнар.

Оркон Петрович олардаң ырах парбаан. Хынадыр апсахты истіп одыраға. Иди анынаң чоохтасчатса, төөле пастағызын на чіли, иртіпчеткен тустың сырына хайхидыр: ах көміскелері, ах сағалы, ах сазы.

— Мына син деё хачанох хырал пардың, — пірсінде чоох-таан ағаа апсах. — Тидірбін хайза, чүрееннен орта тузаланарға кирек...

Я, Мукут ағаның чооғы сын. Чүреенен орта тузаланарға кирек. Че Оркон позын хайраллап чөрбеен, тоғызы аның андағ, истыс чох. Угретчі тоғызы. Чуртазы даа андағ.

...Амды, тізең, ол, анзын пілінзе дее, пу сидік чоохтазыға позы парча. Директорның туразының ізгі алында ол пазох сазын ипти тарағлаан, анаң ізіксер чапчаң тохлатхан.

ОН АЛТЫНЧЫ ПАСТАҒ

Казан Устинович кір килген кізее удур тура хонмаан.

— Че, ирт, — тіс аразынча сөстерін сүген чіли, теен.

Прай көрізі аның сурчатхан осхас: нимее килгезің? Че іди хыныхсыбин удурлаан даа полза, Оркон Петрович хыйа пас-тырарынаң тудын халған. Анаң нымзах одырчыхты узун стол-даң оортах турғызып, тура ээзінең чіке ле одырыбысхан: са-лаалары тітірепчеткен.

Я, пу холлар хачан-да саап пар килген хортых Старковтын наағын. Че кем полған Старков? Совет чаачызы. Чаа тоозыл-ғанча ол пасхаларынаң хости ыырчынаң тоғыр күрескен. Че, итсе-де, аның хортығында Орконның, аның командирінің, пыро-зы парох, көні пыро даа полбаза, че пар. Ноға ол пастағызы-наң сығара чиит оолның чойын, аның ниик хылынызын тузын-да хабынмаам, ноға ол, артых пілістіг, пик чүректіг кізі, тузында тохтатпаан чіг сағызын? Ноға үгретпеен ол, пабазы оолғын чіли, турыстығ ал чөрерге совет чаачының пөзік адын?

Амды, тізең, чатпасчых чаа трибуналы чарадиннаң атыр салған Старков саблаға сых парған Сандомир алтында. Хан төгілістіг чаа аны Чир-суубысты сатханнарнаң тиннестір салған. Я, чаада пу сурығлар олаңай пөгілче: мынзы ыырчы, мынзы пісті, мынзы хортых.

Че амды? Аның алнында пик хылахтығ, хыйға кізі одыр-чатхан. Паза хазна пирген кирекке прай позын салча. Ур ни-местең не наа школаны холға алған, амды аның істі-тасты харах көөретче, ағаа хоза, кўннің дее улуг аалчыларны ааллатча: көрзең, областың чыыл парған математика үгретчілерін алай Моол чирінең килген аймахчыларны алай ба районда тоғынчат-хан арғыстарны. Аның даа үчўн коллективтің тоғызын пөзік синде тударға пик поза кирек, андағ пик поза полча Қазан Устинович.

Че прай пу ондайда хайдағ-да іле сыхпас, чарыдылбас нима пар. Я, үгретчілер күстеніп-сіреніп тоғынчалар, прай постарын олғаннарға пирінчелер, че хайди-да өрініс-хыныс чох. Я, школа-ның коллективі сыдамаанаң сабланча, че аның істінде, очых-тағы от чіли, олаңай кізі көннің чыли-паарсазы усча. Анзы, тізең, Қазанның, устағы кізінің, пырозы.

Старковха ол полыс полбаан. Че ол туста Оркон чиит пол-ған. Андада ол, амғы чіли, чуртастың ачығ тадин тирең сис-пеен. Че амды? Кем амды полыс пирер пу алнында одырчатхан хыйға кізее позының алчаастарына тузында хатығли айлан көрерге, позының соох чўреен тузында сизіне хабынарға? Хайдағ сөстер таап алчаң? Хайди чағын кіріп алчаң улугзыросха оох парған кізі чўреензер?

Қазан Устинович, тізең, тыстан полбинчатхан. Ол піл пол-бинчатхан, ноға анча ўр тапсабин одырча Оркон, ноға ол, хат

парыбысхан чили, анча үр, көріндеске чили, чылтырах столны көріп одырча.

— Сіернің... «көзенек» пе? — аар сымзырыхты оотхан чили, хыныхсыбин сурған Казан.

— Я, «көзенек».

— Сіер ниме-де чоохтирға килгезер?

— Я, сіердең чоохтазарға килгем.)

— Нимеденер? — тура хонған директор, — үгретчилер ам даа сіернің ондайыңарча полчатханнаңар ба? Сіернің, че минің ондайымча нимес? Амды мин киртінчем анзына, киртінчем! Че чидер, чидер, чидер! Мин сіерні маңаттап піліп алдым. Сіерні пастыхтаң суурыбысхан үчүн, миннең ős алчазар. Сіерер амды устагы нместенер, сіерер амды олаңай ла история үгретчізі полчатханнаңар... — сөстерін хысхыр киліп, ол одырчыхха напли түскен. Аның холлары столча тамкызын көрглеп сыхханнар. Тамкызын ачын тартынып, ол чооғын узаратхан:

— Олаңайдаң ниме истедірбін, «Оркон Петро-ович, тізен, Саражаков, тізен»... Көріңердек, мин Оркон Петровичтең пасхали итчем, сизініңердек, мин Саражаков чили итпинчем. Че хайди мин итчем? Че хай-ди мин итчем? Сынында, мин школа-даңар сіердең артых сағыссырапчам. Сіердең артых! Итсе-де, сіерер — парторганизацияның хачызызар. Сіерде — улуғ күс. Аннаңар мин тоғыр сапсам, сіерер парчалар. Хайди-за, сіерер нымзах чүректігзер нооза, хайди даа полыс пирерзер! — ырғатанчатханын пілінмин, хысхырчатхан Казан.

— Хайнаба, Казан, — кинетін «син» тібіскен тапсабин итпичеткен Оркон. — Амыр чоохтас көреең. Че? — аның көні, кізі сағыбаан пик көрізі хайдаң даа тоғырланысты хыйа сабарчы. — Ниме син мында чоохтапчазың? Коллектив — ол ууп тастир чысхыс нимес, аның күзін орта паалирға кирек. Угретчилер тапсабин чөрбестер. Олар ниме көрчелер, аны чоохтапчалар. Аннаңар педсоветте сығарған чоохты олар хачан-да сығарар полғаннар. Мында, тізен, кемнің ондайынча полчатханнары санға алылбинча. Пот, син мині нымзах чүректігің тіпчезің. Чох, Казан, мин олаңай ла, кізее паарсах хайчам, кізідең кізі чили чоохтасчам. Минзер полызың алай чөп суарға килзелер, хачан даа полыс пирерге харасчам. Пот син Илона Икеновнаа чурт пирерге тоғыр сабысхазың, че сынында анзы синің көні киреең нимес, ол орындағы комитеттің тоғызы. Че школадағы профсоюз, хайди идерзің, анзы сынох, синіңөк холында, чооғың на хоостыра хайынча. Че, пирбееннер Илонаа чурт. Анзы, тастыхти көрзе, орта: чуртапча чиит ирепчі ирінің ічезінде, оларның чурты аллың, орын читче. Нимее ирепчілерге алыңча чурт — чуртаңаң чирлері пар нооза. Че син сизіндең,

семья сайбалча нооза. Хазинезінің холында чуртап полбинча чиит ипчі: хырыс-табыс, харах чазы, чүрексініс. Син-де Пелеш уучаны пілбинчезің, че мин аны маңат пілчем. Қөп чыл пілчем— чалчығы поэыңаң артых. Кірбинче аның көңніне Илона кўн тооза школада ла тоғын чөргені, ол иргі ондайыңа чуртирға харасча: килін прай ибдегі тоғысты итсін. Че чиит үгретчее төбле малнаң, ідіс-хамыснаң айғазарға маң чоғыл. Аннаңар ічезі хоптанча оолғына, ипчің-де эрінчек, ипчің-де андағ-мындағ. Пабул сахта хайбинча хоп чоохха, че изірікте табыс-тубус пасталча. Че кем пыролығ? Мин сағынчам, мында сағынар-пөгінер ниме пар. Көр поэың даа, хайди харасча тоғынарға чиит үгретчі: паза көрзең, клазыңаң саналығ чыларға парыбысча алай турпоходха. Че физкультура уроктардан пасха санап көр, нинче спорт секциялары апарча, көбізін иирде. Олғаннар, тізең, чоо хынчалар ағаа. Андағ кізіні тоғыстаң поэыдарға пір дее чарабас. Чарабас! Кадрларны хайраллирға кирек. Сыдаспаза ол, сурыныстығ пічікнең килер. Саназыбызар, ічезінзер парыбызар. Че семьязы? Семьязы, тізең, ідіс чіли, оодыл парар. Сизінчезің ме, кізінің пастағы хонығы аарлығ... Семьядаңар чоох парча...

— Че сірер пеер Илонадаңар чоохтирға килдіңер бе? Ноо киреем аның чуртазында? Минің холымда андағ Илоналар иліг артиинаң. Амды мин, комплекс школамны тастап, оларның семьяларында хазынар одырбын? Мин улуғ сурығлар пөгерге турғызылғам, оох-теек нимес...

— Оох-теек ниме тіпчезің ме? Чох, пу оох-теек ниме нимес. Чох, Казан. Чаачының идінде чаа чачыратхан оох-теек тиміректер амға теере сыстасча. Че чаачы, пола-пола, ол тиміректен ос полбин, үреп парча. Чуртаста оох-теек ниме чоғыл.

— Нимее сірер мині үгретчезер, мораль хығырчазар! мағаа. Мин хацанох олған нимессім, — тарын парған директор.

— Үгредерге? Син үгренгезің школада, институтта. Амды чуртастаң үгрен. Мин улуғ частығбын, че пу үгретчіні ам даа хыйа итпинчем.

— Аны чоохтирға килдіңер бе минзер? — хази көрген пірсі.

— Мин сині тохтадарға килгем, Казан, астан. Син сабланыс сүрізіп, тіріг кізілерні көрбинчезің. Кі-зі-лер-ні, пілдің ме? Оларның сағыс-чүреен, өрініс-чобаан сиспин иртіпчезің. Сағаа оларның тоғызы ла кирек. Тоғын ползаң — тоғын, сыдабинчатсаң — парыбыс. Че ноға тоғын полбинча? Син хынминчазың, хараспинчазың сылтаан табарға. Кізілерге полыс пирерге кирек, ондай табарға... Аргудаевтернің чарым айға теере тура чылытчаң тимір ідізі тизік, че олар полызығ суарға килгеннерінде, син ниме теезің? Ниме?

— Ниме? Теем, амды маң чох. Конференция иртіріп алзабыс, андада сурыҥ турғызарбыс.

— Конференция иртіріп алзабыс? А хачан иртіріп аларбыс? Ікі нидиле пазынаң? А олар? Олар соох, сыхтыҥ чуртта ол синге теере чуртазыннар, я? Қаза-ан Устинович, устаҥчы кизее пасхаларынаңар сағыссырларға кирек... Паарсах хайарға.

— Паарсах? Че, пілчезер бе, пістің туста, атом вегинде, пастап чапчан, өтіг тоғысха пар күсті саларға кирек. А кизее паарсиры иргілен парған.

— Иргілен парған? Чо-ох, Казан, саба сағыс. Хайдаҥ даа тустарда кизее паарсиры пастаҥы орында полған, соонаң, хайди син тидің, чапчан, өтіг, тузалыҥ полары. Кизее паарсиры — ол очыхтаҥы от. Очыхтаҥы от ус парза — чуртас ус парар.

Кинетін телефон сыҥдыри түскен. Казан сала маңзыри тыңначан ах тудачахты изестіг алып алған.

— Я, истіпчем. Я... — тарынчах өтіг табысты тыстанып истіпчеткен Казан Устинович, — че чарир, үзүрербіс. Кем чох полған? Иткижеков, Кучендаев паза... Сиротинин чоҥох полған ма? Маңат, маңа-ат... Че чарир, хатыҥлирбыс, сағыссырабаңар. А хайди үгрен парчалар анда пістің кип тікчеңнер, инек саҥчаңнар? Сымдахтар! ба? Че чарир... А Вера Чустеева ам хайдаҥдыр? Паза урок иртірбинче, я? Че чарир. Көрчезер, хатыҥлаан соонаң... Я, я, истіпчем. Полар, полар... Мин ол киректен чөптес салғам совхозтың пастығынаң, пирер трактор моторын. Хачан? Че анзын мин соонаң чоохтим, сыҥдырадып, искірем... Чох, поэбыс апарарбыс, сағыссырабаңар, совхоз машина пирер. Паза сурыҥлар пар ба? Чоҥыл? Анымчохтар.

Телефонның тудазын сал салып, Казан столда чатчатхан чачыннарны поэзынзар чаҥын арах тартыбысхан. Аның тудынчатханы теен осхас: чоохтазыҥ тоозыл парды. Чоох-чаахнаң, тус иртіріп, одыарға маң чох.

Иди чоохтасчатхан кизіні аарлап пілбеені, көнізінен хыйа иткені Оркон Петровичтің чүреене соох кирген. Аның көні көрізіне сыдап полбин, харахха іле хыпчых турған Казан, поэзын көдіріп, аар сурған:

— Паза нимедір?

— Казан, минің чооҥымны орта сизін. Сизін, Казан, сағаа тоғыс ондайын тузында түзедерге кирек: поэзың одырчатхан аҥасты үзе саппа. Пу тоозылбас-парбас «хайыныстар» үгредіг киреен чабыра пасча. Чидер школаны халтырадарға. Чой сыныхтаҥ тоғыстар...

— А, чой?! — хыхырыбысхан пірсі.

— Че синиң, синиң чізе? Мининең артых полған, арса? Синиң ол халғанчы чылда ўгредіг проценті тоғызон алтыдаң пөзік полбаан, мин пілче-ем...

— «Ікілерні» орта турғыстырғам, ікинчі чылына халғызарға хорыхпаам, аннаңар тоғызон алты полған. Паалағларны кōдирбеем, хомай ўгренчеткен ўгренчілерні аар-пеер сухпаам. Че аңзы пасха чоох. Пу чоох — синнеңер. Мин синнең кōні чоох-тазарға килгем, сині сизіндірерге: чарабас іди хылынарға, чоннаң нымзах араһ пол, хайығ...

— Чидер, — ўзе сапхан аның чооғын Казан, — мағаа ман чоғыл тілге пызарға.

Че ол туста пазох телефон сығдырап сыххан. Өкпеденчеткенін чазырбин, директор тудазын тыртыстана тартхан.

— Я, истіпчем. А, сірер бе, Алексей Егорович, изенне-ер, изенне-ер... Я, я, пўн. Пис часта. Прайзы пілчелер, мына мында хачы позы чоохтапча. Пис часха? Че, чарир, хайди даа киліңер... Паз... хайди чөптес салғабыс... — халғанчы сөстерін туюх ўннең хосхан ол.

Телефонның тудазын сал салып, табыс-тубус чох ағас ілгісер пастыр киліп, тонын суурып алған. Че сығар алнында, хайди-да хатини нымзадар ўчўн, теен:

— Тарынманаң, мағаа парарға кирек.

ОН ЧИТИНЧИ ПАСТАҒ

Нымзах часхы кўннің чөрізі хызыл иирзер айланчатхан. Чазығ соохтың тынызы кўнорте хайылчатхан суучахтарны ниске пузычахнаң хаап парыбысхан. Сырах таа пілдірчетсе, киһ айас, ап-арығ полған. Хаалапчатсаң, тоң чир, оодылчатхан сўлейке чили, яңыланып одырчатхан.

Оркон Петрович, школадан киліп, ўр нимес чадып аларға маңнанғанох. Аннаңар кōксіндегі пістеп ағыртчатханы амырап парған осхас пілдірген, че іскен имінің ачығ тадии тілінде тадыпчатханы іле. Чалахай часхы танычахха өрініп, ол кōөлче, эән-кōөн аал арали пастыр париган.

Оркон ам полар чылығданаң сағынарға позы поэна чаратпинчатхан. Улуғ частығ кизі чир ўстўнде хайыныбысхан часхыданаң иркелеп-паарсап сағынчатхан. Ноға полған на часхызын кизі кōнниңе хайдағ-да ниик, кōөлбек, чапсых сағыс толча, хайдағ-да наа килер чарых ырысты сағыттырча. Синиң ізиг чўрең пазох чиит паза хазых осхас. Че ойлапчатхан чыллар аттар ла чўгўрізі осхас, олар аны кўн кизізінің хызыл тўбіне

читір парирлар. Күн кірізінің хызыл түбі — аның кирибіскені, аның ағыри.

Че поэин кири тіп санирға ам даа ирте. Пар ам даа Майраның изіг сыбыранызы, аның нымзах, паарсах холлары. Ол ам даа охсанарға хынча пу аарлыг ниске салааларны, чыхчозындағы көк тамырычахты... Пу чүреене хачан-хачаннаң тирең сиип парған, успинчатхан хынысты Оркон, свечінің ілер турған одычаан чіли, чуртастың наңмыр-чиллері өтіре хайраллап апарған.

Ирткен тусты чағыннадып, Оркон Петрович хыныстың пастағы күннерін сағысха кирген.

Майраны ол директор полып тоғынчатханнаң үзінчі чылында ысханнар. Ипчізі сілиинең харахта турча: хыс кізінің тулуннары тоғылах тып-тың көксілерінче ағын суғ чіли ахчатхан осхас. Харахтары, тізең, пыс парған нымырт осхас хапхара, хара бзені дее көрінминче. Ол харахтар үчүн гимнастеркалыг чиит директор амырын саңай чідір салған. Пастап оларны көр табар ирее көннің пулғаан осхас, че соонаң тадылыг, сөс узына алылбачаң көрізінің чылии чүреен, танычах чіли, сысти хапхан...

Пірсінде оларға ікблене орай нирде үртүннең айланарға киіскен. Аңдар таарыг алнында прай колхоз үрен арығлирға чөрчен. Тоғынарга парар пічин Оркон Петрович поэы пасхан. Андада ол, поэы поэынаң чазыра, че нимее-де кинетін ізеніп, фамилиязы хыринда аның адын турғыс салған. Үртүннең айланарға, тізең, чазаг киліс парғаң, кізі тарт чөрчен хаңаа чубанчатхан. Ікі чиит кізі көблбек часхы чазыча, нимеденер-де чоохтазып, пастырып париганнар. Чоохтасчалар, пастырчалар. Пастырчалар, чоохтасчалар. Чиит кізі маңаттап пілінчеткен: орнында турыбызарға пір дее чарабас. Анзын Майра даа сизінчеткен, аннаңар Оркон хаалиин хызырчатса, хыс кізі маңзыри пас сыхча... Че пір туста ікізі дее сыдап полбаан. Аалның пастағы туралары хыринда Оркон Майраны улуғ паарсаста хучахтап алған, хыстың иңілері, тізең, ниске көгенек өтіре пас айланыстыг чағын пілдірген...

Ол ирткен часхы пуларның чуртастарында иң часкалыг тус полған, андада нымырт алчасхан, оларға ла...

Полған на паланың төреені хачан даа хайхатчан. Хайди за, пит пір дее ние чох полған, мына пу синче дее пір дее ние, че көр, кізі! Кічичек холычахтыг, азагастыг, харахтыг. Хайдаг хайхас — пала төреені. Аннаңар ба, пастағызын холына чылыг оорлапчатхан кизегесті алчатса, аның чүреене изіг алғыстас толчаң. Ол алғыстас Майразар, палаларның ічезінзер, сабылчаң. Чыллар иртіп парған, палалар бс парғаннар, че Орконның са-

ғызында ол хайхастығ өрініс, сыйых сыйлаанға төйі өрініс, хақан даа чылып чөрген.

Саай пол парған хорғыстығ хараада харал парған Пөкенің собогін Майра поэты от-чалыннаң сығарған. Оолғычаан поэтынзар чапсыра пик тудып, ол аар хаалағларнаң чара турыбысхан чонны өтіре хаалапчатхан. Оркон, тізең, тур полбин, тістенекти ұр турған усчатхан чалынға көблөчө тычырас турған ағастар хыринда. Че ноға-да аның хараа алнында пала холынаң арыда чуған, пес хыриндағы одырчыхха хурударға ипти турғызылған кирза маймахтары турған.

Оркон Петрович көблөчө сілігінібіскен. Хайди полча ол? Айландыр полбассың иртіп парған чыллары, ирткен тусты хатап чуртабаңаң. Ачыза-сыстаза амыраан чүрее, чітіг пычах чіли, омас парған тыстанчаа чох өкпеленіс. Майра хости полбаан полза, пілбес, хайди тірілерчік Оркон... Че амға теере иреелепче аны өтіг пыро: хайраллап полбады палазың.

Иир түзібіскен аалча хыр састығ кізі хаалапча. Ол пір дее маңзырабин, сағысха түзіп, парчатхан. Че иртісөткен кізілернің пірдеезі сизинмеен: полған тустың аар чобаа пүүн пик хабысһаң Орконның чүреен хаапча.

Ұғретчі холындағы часызынзар көрібіскен. Он минута чох пис час. Тусты ол чахсы пілін чөрчө, пүүн дее орайлатпас. Школаның сиденінзер чағын пастыр килгенде, райкомның таныс машиназың көр салған. Шалгинов тузында килтір.

Школаа қоригенде, аны сағыпчаттырлар. Изеннескен соонда, Алексей Егорович теен:

— Чылығһы пүүн иртірбеспіс, андағ нимелерні маңзытти үзүрбинчелер. Хай пірсі нимелерні посха артых-пузых хулахтар чох чарыдып аларға кирек. Казан Устинович, пастанар, истіп-чем сірерні.

— Ұзінчі ле чылы парир пістің комплекс школа азахха турғали. Че мағаа оой полбады. Өбінде, ұғретчілернің сағыс-көгістерін пір-ікі күн аразында алыстыр полбассың. Пу улуг пөгінні пөгөр үчүн, хай пар көннібісті, пар-чох чылхабысты саларға киліскен. Хайча хазых, хайча күс салылды пу кирекке. Ананар пүүн, прай чоннаң харазып, іле көрінөткен чидіглерге читкенде, мин ачырғанып таныхтапчам — иткен тоғысты паалирында прайзы пір сағыс тутпинча. Хайзылары, тізең, хара сағыс тутчалар. Андағларның аразында пістің школаның иргі ұғретчізі, партийнай организацияның хачызы Оркон Петрович Саражаков.

Казан Устинович сым пол парған, че пірдеезі тапсабаан. Андада директор, улуг тыныбызып, чоогын узарат сыххан:

— Амды мин сағынчам пу киректі орта сөснөң адирға тус читті. Көні чоохтаза, Оркон Петрович, істі көйп, устағчының авторитедін өнетін чабыра بازارға харасча. Иди ол тоғызымны хомайлап, коллективтегі ўгретчилерни миннен тоғыр турарға чөптес салған. Минің чаныма чидерге...

— Нимеденер чоох, Казан Устинович? — сыдап полбин, удурласхан Оркон, — піс пўн ікөлең пірдең пірге пу нимеденер чоохтасхабыс хайза? Мин пір дее кизінің чанына чидерге сағыс тутпаам. Сөзіңер дее хайдағ-да чабал истілче...

Че Казан, аның сөстеріне хайығ салбин, аннан андар чоохтап сыххан:

— Кичеегі педсовет агаа көзидім. Ўгретчилер, аның чөбіне кіріп, магаа, устағчы кизее, удурланып, хысхырарға тидінгенер... Че мин андағ нимені сыдап чөрбеспін. Сыдап чөрбеспін! — кинетін чылбыраң сөзіңең тайлыгып, өртенген чили, суулап сыххан Казан. Аңаң прай поэнаң Орконзар айлан киліп, соох суғ урған чили, ачыт сыххан:

— Нимее сірер пу маң чох туста пу сөп-сапты сығардыңар? Прай нимені өнетін ардадарға сіренгезер бе? Нимее сірер сылтағ чох пыролапчазар мині, чидіглерібісті сии тартчазар?! Мына көріңер, тіпчезер, сағынып алған проценттер, сағынып алған чидіглер, сағынып алған...

Пу сөстерні исте, Оркон орнынаң тура хонған.

— Я, мин анзын теєм, че пазох тирбін: амды иң киліскек тус пу сурығларға орта көріснөң көрерге, иң киліскек тус, алчаастарыбысха харах чаппин, оларны түзедерге. Мин көрчем, піс угаа хынчабыс сабланарға. Пісті прай чирде чоо махтапчалар. Че піс поэбыс маңаттап пілінчебіс, хайди парча киреебіс. Піске грамоталар пирчелер, сыйыхтар, ізіг аяа сабыстары истілче... Анзы хорғыстығ, хачан улуг нимес чидіглер алчаастарыбысха харах чаапча. Чонда тидірлер, иң сын чарғы — ол тус, пу чарғы пісті дее чарғылир. Пўн пістің ўгренчилерібіс сыныхтағ тоғыстарға сыдап полбинчалар, а таңда...

— Че анзы алынча чоох, — табырах нандырған Казан, — математик хатығлатхан.

— Че хатығланыс кирек пе? Мында устағда алызығлар кирек. Пит прайзы пілче, пістің тіл ўгретчилері ікі ручканан сыныхтапчалар, пірсі көк — алчаас чох идерге, пірсі хызыл — паалағ турғызарға. Че кемнің чарадиниңаң сыхча андағ ниме? Сірердең! Сірер «ікілер» турғызарға чаратпинчазар. Хорыхчазар, чыл көзидимнерін ардадар. А палалар? Хайдағ кизі полып бс парарлар олар? Андағох чой арах? Піс оларны ах сағыстығ поларға ўгретчебіс, сын нимее турызарға, а поэбыс... Чох, мин тапсабин чөрбеспін.

— Улуғ пыролығ акт! — ырғах суғыбысхан Қазаң Устинович. — Че нименің узы-пазына сығарға сағынчазар сірер? Сірер школаны хомай саринаң көзіт пирерге итчезер! Мин хайча күс салғам аны көдірерге! Чох! Чаратпаспын! Пирбеспін!

— Че, иди дее полза, мин тапсабин чөрбессім, — хатығ көріснөң удурлаан аның харахтарын Оркон.

Ол туста, пу хырыс-таласта араласпін, сиргек тыңнапчатхан Шалгинов арғыс чоохха кіріскен.

— Көрчем, ибiңернiң пес тiнiгi хызарта iзiп партыр. Анзы, тiзең, иң не маң чох туста, улуғ чыылығ алнында. Агаа тимненер орнына сірер күзіңерні сарыс-таласха хоратчазар. Че пу чыылығны сайбирға чарабас. А сірерге, Оркон Петрович, чөп пирчем: тохтаңар. Піс эксперимент киреен оода сабарға пирбеспіс, пілдіңер бе?

— Ода сабарға пірдеезіне кирек чох. Мин алчаастарны түзедерденер чоохтапчам. Прай нименің тузы пар, прай нименің сині пар, тидірлер чонда. Піс, тiзең, пазох турабысты сині чох чазирбыс, тимнег тоғыстарға үгрөнчiлернi уроктардаң суурарбыс, выставка идер үчүн, аал аралы абдыра-теербеннерні кілеп чөрербіс, килген чонға музейібіс тирбіс... Көзиділген уроктарны, ойын чіли, азынада ойнирбыс... Чарабас иди, прай сын ползын, олаңай... аалчылар көрзіннер пістің олаңай күннің олаңай чөрізін.

— Чох, — тура хонған Казан Устинович, — иди полза, кем хайхир піске, пістің олаңай ла школа нимес, а экс-пе-ри-менталь-най! Кізі хайхатчаң!

— Пазох азахтаң түскенче чүгүріс-хайыныс, пазох читпестерібісті чазап көзідерге? Чох, мин тоғырбың, — хатығ үннен нандырған пірсі.

— Тоғырзар? — хази көрібіскен Шалгинов. — Теем хайза, тохтаңар. Улуғ киректі сайбирға пирбеспіс.

— Иди дее полза, мин, коммунист кізі, позымның ах сағызымның тоғыр турбаспын, тапсабин чөрбессім.

— Сірер?.. Ах сағызыңарның тоғыр? — полған на сөзін алынуңа, аар тастар тастаан чіли, чоохтан сыххаң Шалгинов. — Че хайда полған ах сағызыңар, хаңан сірер үс чыл мының алнында школаның тоғызын чабыс синге түзір салғанда? Хайда полған ах сағызыңар, хаңан сірер хазна ахчазының хара киректер иткенде? Алай хаңан изірік позыңар, кізілердең дее уятпын, аал аралы субарап чөргенде? Амды сірер ах сағыстаңар сіліг сөстер тоолатчазар? Че... мин... сағынчам... Сірерге, андағ кізее, партияда орын ма? Биледіңерні мына пеер, столға, сал пирерге киліспезін...

Кинетін Орконның хараанда чарых тура чайханны түскен. Тынызын тындырбин, чүреене чітіг айғахтар хазал парған. Тамаан ниме-де хысти тудыбысхан. Ниме пол парды? О! Чара чачыраан секундаларның аразында сиргек мизінде ноға-да пір ле көрім, ізін дее халғыспин, чалын чіли пызыннап парған: чаалазығларның аразында, хол тудып, пирче ағаа аарлығ хызыл книгацахты замполит Евгенийев. А ол, чиит офицер, книгацахты алчадып, прай поэзынаң тыып парча. Паза аның тізектері ноға-да поэзына ла пілдістіг тітірепче...

Че ноға амды пазох ідөк тітіресче? Одырыбызарға? Чох, чарабас! Анаң кізі хараанаң парыбызарға маңнанмас! Чох-чох! Мині минің ағыриим киптеп алды. Ағас үстүнде үрөк китенген чохыр аң.

Тутчах чагдап килгенін сизінібіскен Оркон улуг үрүгісте ізіксер тартына түскен. Миизінде өрт осхас сағыс: пір дее кізі көрбезін аның күзі чох, чалбайта чатчатханын. Көксін, пычак-наң хазаан чіли, чітіг ағырсым пик хабыснаң тутчатхан. Ағас чіли хат парған пилі-сөөгін көні тудып, ол кинетін пүрүңкү түзібіскен турача ізіксер пастыр сыххан. Хаалағ, паза пір хаалағ, халағ паза пір хаалағ... О! Кем хазаан көксіме пу пычакхы...

Коридорның сөрбіні истіг пілдір парған. Че стenenің ізестіг хатиин пілініп ле, Оркон Петрович харахха түзібіскен харасхы-да чалыннаң пызыннап халған ооғазах чылтызахтарны көр халған. Паза ол пір дее ниме сизінмеен.

Эпилог

Ур турча ба ол пу суғның чарында? Казан Устинович анзын оңнабаан. Тигірде хачанох, айаана толдыра сузып, ибіре чайа тастаан чіли, саны чох чылтыстар пызыннасчатхан, че оларның соох, чыллар өтіре килчеткен чарии аның чүреен чылытпаан. Пу кізінің алнында пуснаң туу чабынған суғ амыр пілдірчеткен. Че аның көксі-хойнында пустарны тығындыра көдірчең күс хойып-чатхан.

Хачан паза хайди ол мындағ пол парған? Хачан паза хайди хайылып, пасталған кізее кічигдөк іче сүдінең хада эміскен паарсазы, хачан тоозыл парған аның чүреенде кізінің ирее-чобаана сиргек хайары? Хачан паза хайди аның поэзының ады пасхаларынаң аарлығ пілдір сыххан?

Я, ол пабазын пілбеен. Че пу ханның чаа соонаң көбізі сағып полбаан ибінзер пабаларын, че андағ даа полза, оларның чүректері хат парбаан нооза.

Я, палазын сурастап тапхан ічезі салған аның чўреене улуғ-зырос ўренічеен, хайдаң пілген сабланысха тартынарын.

Я, тўрибеен аның поэнын палалары. Че іди дее полза, кізі палазын пала идіп, прай чўреенің ізин-хынызын ағаа сыйлап пирерге чарабас полған ма?

Ам на өтире сизінген ол, ноға аның ипчізі чылығ кўннерде дее телевизор алнында улуғ нымзах платха сулғанадыр... «Мин-нең хости хайдағ сўбўндір сағаа, о, иркем! — пызырынча орай сағыстарға Казан. — Синің ачығ чобаанны піле-тура, ноға типсеем часканны, ноға хазырланғам сағаа?»

Итсе-де, аның ады тиксі областъта сабланча, че амды, тирге чарир, тиксі крайча даа. Че кем кўрче, хайди аның кўстіг паза пик чўреенде пўн хатап тўріпче кізі? Аның холында улуғ эксперименттің ўлўзі паза ўренчілернін чуртазы. Ағаа тударға танда нандырығ, хайдағ кізі полып ѳс парарлар олар. Піди кўрзе, тандағы кўн — ол пўнгі кўннің узарааны. Чаачының идінде чаа чачыратхан ооғазах тиміректер амға теере сыстасча. Че чаачы пола-пола, ол тиміректен ос полбин, ўреп халча. Соох чўректің пузы идѳк, ооғас таа полза, кѳместен синп парча ѳс-четкен тѳлге. Аның ўчўн ме ѳс парча хомай кізі, аның чахсызы азылбин халча. Кізі чўреенің паарсазы — очыхтағы кѳйчеткен от. Очыхта от ус парза — ус парар чуртас.

Че ибїре, тізең, наа пасталчатхан часхының чапсых чызы тарапчатхан. Ўр ниместен чікім Сойан тағлардаң, хайнап, чай-хала тўзер айра суғ, ол поэның чѳрізінде тасхылдаң ояа са-былған тастарны даа, чилегезінен ходыра тартхан ағастарны даа, улуғ-кічіг сѳп-сапты арыда сыбырар. Чазы чирде ле амы-рап пастир ах кѳбіктіг хар суу — айра суғ. Че амырап парза, арығ суун ыраххы талайзар тудығ чох поғда апарар.

...Орты хараада ла Казан Устинович чобағлығ тураның ир-кінін алтаан. Казанны прай нимені сизінчеткен, че хыйалында аны пыролабинчатхан харахтар удурлаан. Майраның хараанда-ғы хара ѳзені кѳрінминчеткен.

ААТ ТАБЫЗЫ

I

Мин иң не пөзік хайада одырчам. Мыннан, пу пөзіктен, прай чир үстү тигір төзіне читіре көрін чатча. Чайғы күннің ізине хойып парған чир үстүндегі киі ырахта, көгілбей күскү өрт чіли, чуға хыдат торғызына төбй абыдылча. Мында турып алып, көлнің аархы чарларынзар харах тастазан, андағы арығлар, тағ идеенче чайылған көк пүктер, күн ізине ораалып, сулғанчатхан киіде іле дее көрінмин, хайылчатхан осхастар.

Ноға пу көлні чонда Аат көл тіп адидырлар? Хайдаң килген ол мында — өзенде дее нимес, чазыда даа нимес, тағлар аразында, сорайахта суғ чіли, турча. Нымахтағы алыптар айран іскен соонаң аны ундуп салған одырлар.

Тоғыртын көрзең, най даа чапсыстығ, хайди пу тасхылдан төреен тирең көл, читі төлні тобыра, чир өтіре ағыбыспин, пір ле синде турча. Чар хастада өс парған хамыс оттар, аның амырын хайраллаан хадағчылар чіли, устығ чыдаларын хан тигірзер көстеп турчалар. Оларның чалбах пүрлері, чааға кисчен хатығ хуяхтар чіли, көлнің көксін хаспа чиллердең чазырчалар.

Сыннаң даа, ноға пу көл Аат көл тіп адалча? Ол поэзияны хайхастың сілінінң дее нимес, чонға тузалың им-томынаң даа нимес, че амға теере хайдағ-да чазыттың хулғат адынаң, өтіг аптапчатхан күзінең тартыпча.

Пу көлні Хакас чирінде таап алары пір дее сидік нимес. Чаптыхтар аалын тобыра Пиизер чохтап паризан, оң саринда улуғ нимес ле тағ азыра ол көл. Чайғы чылың күннер чидерінеңок, аның тузазын пілген чон андар манзыридыр. Аның тастың чарында писче бе, онча ба ал-алынча аймах сырлың палаткалардан пүткен аалычактар турғлабысча.

Кичеегідең сығара минің дее турачаам, оларға хозылып, устың пулуңнарынаң тарбайыбысхан. Амды кичеегідең сығара мин мындағы үр нимес хоныхха харасчатхан чоннаң изен-минді-лезіп, танызып аларға харасчам. Адым адап, сөөгім сөлеп, көбізін мындағы иней-апсактарнаң чоох-чаахнаң одырып алары көннім чылытча.

Пу поэзияның үстүнең харап турзаң, айландыра чатхан чалбах чир үстү айада чатхан осхас. Күн сығызынзар харах тастазан, хызыл тобырахтың чазы чолы, тағлар аразынзар тартылып, түлгү хузури чили, чіт парыбысча. Пірееде ол чолча иніс индіре, тобырах-тозын пурладып, оң-пасха өннің машина-мотоцикллер күүлеп килчелер. Ойлап килген машиналар, көл хастада ағырн чортып, хынған чирлерінде тохтапчалар. Машинадаң улуғ-кічиг сыхчалар. Оох олған-узахтар, хусхақактар чили пычыразып, суғзар ойласча. Хатхы-күлкү ырах чайылча, күнге көй парған күрең иттері суғда пычых-пачых түсче.

Пиди көрзең, килген чон көл ибіре тол парған. Пу көлні чон аразында Тустың даа көл адидырлар. Мында суға даа сомарға чаксы паза хас-хачаннаң хол-азаа сыстасчатхан ағырығларын имнирге киліскек. Көлнің хап-хара палғазы улуғ им-томынаң чонда сабланча. Пеер чон ырахтаң даа, чағыннаң даа пір күнге бе алай нинче-нинче хона киледір. Ур нимеске килзелер, суға ла сомып, күннің сустарына сістеніп алчалар. Онетін имненерге килгеннері, палаткалар турғызып, мында хона-хона чуртап, хончыктарынаң танызып, палғасты тазып, анынаң тузаланып, амыр-көөлче имненіп одырчалар. Чар хазынча пастыр чөргенімде, көргем: хайзылары палғасты целюфан хаптарға толдыра сузып алып, анаң мойынча ол палғаста чатхлапчалар.

Мыннаң, хайа үстүнең, көл хасти көр турзаң, чон көсчөткен цыганнардаң пір дее пасха нимес. Андағох оң-пасха өтіг сырлың палаткалар, андағох күрең иттіг чон, андағох хара пастар. Мин, пу поэзия хайада одырып, сағынчам: амды, күнөрте, ирткен хараада от хыринда тыңнаан чазыттың нимелер, ол чапсых хулғаттар түстегі ле чили пілдірче. Таңда иртенгізін мині мын-

наң чоохтас салған машина апарыбызар. Амды, тізен, көлде иртірцен тузым хораанынаң хораплача. Аннаңар анзына харамнанып, пу көлнің ибіркізін Сергей Петровичтең кілеп алған бинокльнаң иң пөзік хайадаң харапчам.

Итсе-де, пу көлнің чапсых нимезі пір дее чоғыл — олаңай ла көл. Мындағ көллер пістің Хакас чирібісте көп чатхлапча, тағлығ чирде дее ілініп, өзеннерде хыстынып, чазыларда чайылып, соолбинаң күскүзіне теере өрте-хусха көгліг тапсасхлапча. Андағ көлічектерде мының алнында мин удаа хызыл өртектєрні көрчең полғам. Че ам на Сирток апсахтың чапсых чоохтарынаң сизінчем: нинче ам даа чир үстүнде мин пілбеен хайхастығ ниме. Пеер килбеен ползам, аат хустар сағызым хаптырбасчыхтар, кем пілер, пос чонымның чўреенде тастына сығарбин чуртапчатхан нимее урунарчыхпын ма. Итсе, анзына урунарчыхпын хачан пірее, че өтиин, сілиин, пу ирткен хараадағы чіли, түбіне теере изіп албасчыхпын.

Мин одырчатхан пөзік хайадаң чир чалбағы ырах көрінче. Пір чирде, көлнің сол холы чіли, улуғ нимес көлічек хамыстарнаң тундыра өс парған көрінче. Тундыра тізен, тундыра даа нимес, олар мыннаң көк олтырыхтар чіли көрінглепчелер. Андар маңатап харахсын көрзем, бинокльның хараа ыраххы нимені чағыннатча.

Э, сизін салчам мин, хызыл өртектєр анда уйалығлар ноо. Оларның бөрліг чўс чөргені, олаңай хайынысчатханы амды мыннаң чахсы көрінче.

Мыннаң, пу хайадаң, ол көлічек ырах таа нимес, аннаңар ааттарының тапсасханнары пеер дее читче. «Аат-аат» тіп тапсасхлапчалар, андар-пеер чўсклеп чөрчелер, суға сомчалар, че чахсаан көргенде, оңнапчам: өрте-к бөрлерінде сайбалбас ондай — ирепчі кічіг палаларын хоғдыр чөрче. Бөрлер, тізен, пасхаларына хозылбинча. Чапсыстығ: ааттар, кізі чіли, семья-уйалығ чуртығлар. Ур нимес оларның ондайын харап көріп, оларзар чағын кірерім килче. Че Сирток апсахтың чооғын сағыста сиргек тутчам, аат уғаа кидей хус, кізіні чағын кирбинче. Олох туста сизік хаапчам — ол көлічек улуғ көлдең ікі хайаа хыстырыла азырыхтанча. Ол азырыхта кізі көрінминче, састығ чарларынаң полбас па за. Чарлары ээн, че ааттар анда көбізін хазарысча. Э, хабынчам мин, ааттарны чағын көріп алар орын пу ла полтыр ноо. Хайаа чапсынып, хыймырабин одырыбыссам, хустар мині тас тіп сағынарлар. Сала маңзыри пөзіктең түзіп, хайим тартхан чирзер пастыра халдым.

Читтім. Пайаадаң ырахтаң харапчатхан хайа хыринда хайынчатхан хызыл өртектєрнің пірдеезі чоғыл. Сирток аға сынны сөлеен — ааттар кізіні чағдатпинча. Мині сизініп, хамыстар-

зар чазыныбысханнар. Че мин, сағын салган сағызымнаң азы-рыл полбин, чар хазындағы тасха көөлче чапсыныбысчам, анаң пір дее хыймырабин одыр салчам. Пос алынча сағын салчам: идім дее күрең, суға сомчаң кибім дее чохыр, өңниг нимес, итсе, хызыл таста харахха тасталбазам, мині дее олаңай тас тіп сағын саларлар. Тас чіли, хыймырабин одырыбыссам, миннен хорыхпин, чағын даа чўс килерлер.

Че сағирға ўрөк килісче. Пірдеезі чағын килбинче. Пот сагаа, перінчем поэыма, аң-хусты хаңыртып аларға оой сағынғазың ма, аң-хусты китирге улуғ тыстаныс кирек. Ниик нимес ол тоғыс. Че иди дее полза, поэымны мин пілчемөк — сағызым нимес хаптырылза, толдырбин, оой азырыл полбинчам. Амды кем кемні. Ортызы чоғыл.

Иди чарым часха теере бинокльны андар-пеер, мылтых чіли, көстепчем. Ол чарым час аразында өкерсіяістіг, чўрек сыстастыг сағыстар чўрееме толча — чир ўстў хайдаг хайхастыг нима! Пір чуртас чуртап салзам, магаа пір чуртас читпин парар пос чирімнің сілиин тосханча оңнирға. Ыраххы нимені чағыннат-чатхан сўлейкелерге улуғ алғыс. Мыннаң, пу орыннаң, кізі кірбинчеткен көлічек, хоос телевизорда чіли, прай пўкўл хоозынаң көрініп тур. Ниик ойлапча суғның көгілбей салағы час танычахха, чарға чидіп, ағамдых көбігестернең тарап парча. Ноған-көк хамыстың сылағай соғаннары час поэынаң көөлче чайхалыс турча, хамыстың пастары ам даа харалғалах, чистен урылған, сап-сарыг ызырғаларға тўй. Ол ызырғаларның ўс-тўнче сўлейке осхас көппегес ханаттыг узун тырлостар тырлап чўрче, аар сабынчалар алтын ханаттарынаң аарлар. Кўрзен, хайдаг ла хурт-хоос чоғыл: маастар кўўлеп иртіпче, хоос өрбекейлер учух чўрче, сарысха сарлапча. Мына харачхайлар бўрлепче, таарт тапсапча, пір де тыс пілбес көгізек чардағы тазычахтаң устыг тумзиинаң суғ оортапча. Кўлнің чонын амды ла тосханча көріп алдым. Мына узун азахтыг турналар, андар-пеер хылчаңнап, поэы постарына өкерсінчеткен чіли, улуғзыр-хап, пастыр чўрчелер; сас өртектер, суғны хузурухтарынаң толғи тартып, табырах чўс чўрлер...

Че минің хараам пу арада бўнінде ааттарны көстепчеткен. Чағында, мин одырчатхан орынны чағын тізе, өкер хустар прай пўді-хоозынаң көрінчелер: хызыл ах аралы тўктіг, ханаттарының чўглері хап-хара. Че ханаттарынаң сабын турзалар, ах чарыннары ағар турадыр. Пастарындағы чаламалары ағамдығох көрінче. Чир-чайаанының пўдірігчізі сырларын айабаан полтыр пу хусты чайаапчатханда. Отіг өңниг — ах, хызыл, сарыг, хара, че палаларына, тізең, ам даа өңнері читкелек, сарыг-хызамдых нимечектер, суғны даа салғактабин, табырах чўс

чөрлөр. Анаң олар хайдар-хайдар, кизи палазы чили, прай нимени көрп аларға, пилерге хынаачылар. Көрзең, тырлосты сүректөп одырлар алай учух париган өрбекейни истес парирлар. Че иди ундар өөрдең чара чүс паризалар, ичези бе, пабазы ба хатыҥ табыснаң «аат» тiп пiлiндiрiбiсче. Олҥан ниме саҕамох нандыра чүсче. Күлкiстiг дее, көрчөтсөң. Анаң чапсыстыҥ — улуҕлары iкi хатап тапсаза, олҥан-узах сөзiнөң пiр дее сыхпинча. А пiстiң — кизи палаларын пiрееде нинче-нинче хатап пiлiндiрчезiң, хайзылары иди сөс испес.

Ана иди мин көөлчө, пос алынча саҕыстарыма хайхап таа, чапсып таа, хатхыр таа салчам. Хайдаҕ үлүс түскөн маҕаа пу сас хустарның чуртазын оннап одыраҕа. Пиди дее көрп алзам — улуҕох үлүс.

Мин пу хайада иледе одыр салғанымны азаам узубысханынаң на пiлiнчөм. Одырчатхан ондайымны пiрееде ле алыстырып, узубысхан азаамны, хустардаң чазыра, хыймырап ала, чысхлап алчам. Че мыннаң тибiренерге ам даа көңнiм чоҕыл — сиргек пiлiнчөм, пу иң не хыныҥ ниме нимес. Аннаң даа артых нименi китеп аларҕа тыстанчам. Нөбөс мыннаң даа артых үлүс түспөс маҕаа?

Че харасхан кизи көп нимее чидедiр, тидiрлер. Ол ниме сын полҕанын ам сисчөм. Иди көлнiң кизи хараанаң чазыт чуртазын сүлейке харахнаң көстөп одырзам, миннөң ырах таа нимес, олтырых-азырыхтың тигi чарынзар аат өөри сыхчатханын көр салдым. Мини сынап таа тас саҕынчалар ба, алай арабыста иледе чалбах суҕны пiлiнiп, миннөң пiр дее хорыхпин, ирөпчi хус тастыҥ чарҕа сыҕып алдылар. Амды олар миннөң хости осхастар, прай пүдизинөң харахта. Пазох тыңнап көрчөм: аат хусты өртек тiзе, өртектең хай-хай улуҕлар, хас тiзе, хастаң сала кичiглер. Мойнылары, тiзең, өртектең тартылча — хысхацах.

Ам пу ирөпчi, чарҕа сыҕып алып, ханаттарынаң чалбах халбастан килiп, суҕдаң сiлiгiнiбiстiлер. «Аат-аат» тiп удур-төдiр чоохтасхлапчалар. Пiрсi пiрсiне пиди теен полча ба хайдаҕ: «Мин тынанып алим, түнөп алим, а син палаларны тигiлгеннөң-нимедөң хадаp тур». Чараттылар ба хайдаҕ. Амды пiрсi, мойнында хара мойдырыхтыҥ килкiм хус, ханады аразына тумзиниң суҕып, чазырыбысты, азахта тура узубысхан осхас. Пiрсi, тiзiзi, ибiре пiрее-пiрее хылчаңнап, күңгө сiстен тур. Чар хазында пис өртөгөс хызарып одырлар. Ойнаҕли-ойнаҕли, андар-мындар чүс турлар, суҕа сомчалар, час көксiчектерiн тумзиниң ахтарынаң сибер-сибер чухчулап одырчалар. Иди ойын аразында пiреезi чардаң ырах арах чарыл париза, саҕамох ол туста ичези «аат» тiп хатыҥ тапсапча. Пыролыҥ ниме, сөзiн истiп, саҕамох айланча.

Алай пірееде олған бөрічек пүкүлеезінең ырах сабылыбысса, іцелері пазох пілiндiрче. Позы, тізең, ибіре нимее хайбинчатхан, кўннiң чалахай сустарына кōксi-пилiнең сiстенчеткен осхас, че хустың сиргек миизi хачан даа чабалға тимде. Кōгiлбей тигiр аястаң айас ла турча, пiр дее пулудах кōрiнминче. Минiң иң-илерiм, кўнге кōйiп, улам на ачыпча, че орнымнаң турыбыза-бас, пастыр халарға тiдiнминчем. Майығыбысхан хараамны пiрее-пiрее тынандырып, бинокльымны оортах салып, олаңай одырчам. Сўлейке дее чох пуларның ондайлары харахха чохсы кōрiнче.

Иди илееде полғанда, минiң хайим паза пiр ниме тартты: ырах нимес хамыстар хыринда харахха пiлдiрте тыбысхан, че пала пазар синiне читкелек iкi чиит аат чўсклеп тур. Тiзiзiнiң кōксi хызыл кōрiнче, iргеiнiң мойнында мойдырин сала-сала ла сиртенiбiскен. Нымырхадаң ирте чарылған палалар полар, сизiнчем мин. Теен хайза Сирток апсах, иң не иртелерi майның пастағы кўннерiндōк тōрiп парчалар. Пулары оларның саны-наң, iче-пабазы даа пойли тудынарға чаратча полбас па за. Тузы читсе, чииттернi идеең хыринда тут поларзың ма, кўлiн салчам сағыстарыма.

Пуларның кōбленiсчеткеннерi iле. Че удур-тōдiр чағын килерге уйатчалар. Пiр метр алай iкi метр аралары. Тiгiзi пiрсiн кōрбеечiк полча осхас, анаң, кил, суға сомча, кōксiн чухчулапча, сылағай поэынаң аар-пеер чўс пар килче. Арғызы, тізең, кўлў-гōк. Чағын кiрердең ам даа сағызы ырах, че хыринда чўс чōрерi iстiн хылчыхтапча осхас. Iдōк суға сомча, че пiрее-пiрее тыпчатхан ханаттарынаң суғда кўўледе сабыныбыс турча — ир поэымның кўс-саамны кōрзiнōк тибес.

Мағаа олар пiр дее хайығ салбинчалар, миннең хорыхпинчалар, алай прай чир ўстўндегi хынысчатхан тiрiг ниме тōйi бе — хыныс тузында ибiркiзiн сизiне чоғыл. Аринча кiзi хылиинаң пiр дее пасха ниместер: удур-тōдiр паарсас турғаннарын чазырчааң чоғыл, че чағын кiрерге ам даа улўғзырхостары маң пирбинче. Мин оларның «аат-аат» тiп тапсасчатханнарын тынап кōрчем, пiлерге харасчам: удур-тōдiр чоохтасчалар ба, алай полғаны ла пос алыңча. Че хайдаң мағаа, хус тiлiн пiлбинчеткен нимее, оларның тiллерiн оңиirға. Полчатсыннар. Андарох, уйатырчам мин поэымны, пасха харах кōрбечең нименi кōр салып, чазыт нимелерiн тастына сығарарға итчеziң ме. Уйат, уйат. Оларның постарының хыныстары, постары пiлгейлер, iкōлең не. Сыынма андар, тiпчем поэыма, анаң сўлейке харахтарымны олардаң хыйа алчам. Че поэыма, тізең, изi чох — оғыр иткенге тōйi...

Амды, пу чииттернің хыныстарын китеп чӧрбим тибес, пайаа-ғы ирепчӱ ааттар хайди пол турғаннарын кӧстепчем. Хосханах, чарда хара мойдырых ла чалғызан узуп тур. Пасхалары чоғыл. Хайдалардыр. Ибіре сала маңзыри харахсынчам, анаң кӧнним амырап парча — тігінелер, кӧл ортызында суға сомчалар. Пие ӧртегес пизінең, ічезі килкім поэнаң чахсы кӧрінче. Амды оларны, харахтаң чідірбин, кӧр турчам. Поэыма, тізең, уғаа хынығ пілдірібісті — пабалары усхун парза, ӧбірі чоғылын хабынза, хайди ла полар. Амды андар-мындар харахсынарға маңнанарға кирек, хайзыларын даа кӧрістең чідірбин. Че іди пазох иледе тус иртіпче, пір дее ниме алыспинча. Кізінің дее кӱзі хорапча, майых парып, узубысхан наннарымны кӧӧлче тоғындырғлапчам. Ағырин турып алып, пір азаамнан сілігін турбын, анаң пасхазынан. Хат парған пил-сӧӧгімні ідӧк тоғындырып, мойнымны аар-пеер айландыр кӧрчем. Аңчы поларға сыдабасчхпын, сағынып одырчам пос алынча, кӱзім-тызым чит-песчӱк. Анаң киліп, китенгенімні ундут салып, холларымнаң сӧӧгім ығырада пулғастапчам. Йо, минің хыймырааныма хара мойдырых сағамох усхун килтір. Чачыраңни тӱзіп, пазынаң ибіре хылчаңнап тур. Хайа чоны? Чоны чоғыл. Хорыхханынан чалбах ханаттарынаң сабыныбысты, чочып парған табызынан «аат-аат» тіп хорғыстығ хыйғылабысты. Сағамох кӧл ортызынаң ағаа ипчизі «аат-аат, мындабыс, мындабыс» тіп нымзах нандыр тур. Оларны истіп салған іргек хус чардаң табырах тӱсті, чалбах хуластаан чілі, табырах чӱс парир чоңызар. Поэы уғаа тарынчах. Амох пирдірерзер мағаа, теен осхас. Амды тігілеріне табырах чит килді. Ӱр дее полбаанда, аның тарынчах хатығ ӱні «аат» тіп тігілерін кӱрлепчеткен осхас. Мағаа уламох хынығ — сағам на ааттарның хынысчатханын кӧрдім, ам, тізең, хырые-табыстарын кӧремӧк. Ам харах-хулах чох сӱлейкелеріме чапсын пардым. Ниме полар?

«Аат, сӧс испестер, нандыра!» — хатығ тапсапча пабазы чонына. Поэы пазын даа айландырбин, чолын чарзар тутча. Сӧстең сыхпас оох палалары сағамох аның соонча чалбаңни тӱстілер, пір дее халбин турлар. Ӗӧрнің пазы, тізең, тарынчаанаң айлана даа кӧре чоғыл, чӱзерін не алнынзар чӱзіп, кӱрленгенін не кӱрленіп одыр поэының тілінең. Иледе чӱс парғанда, ипчизінің ахтапчатхан табызын испин турғанына айлана тартыныбысты. Хосханах! Анзы чоғыл! Э!.. Инейінің хайди полғаныдыр? Амды алаң ас парып, орнында турыбысты. Кізі полған полза, нӱткезін тырбирчых, хус, тізең, мойнынаң толғап тур. Анаң хайди поларын таап, соонда халған ипчизіне пазох хатығ тапсапча: «Аат, параан! Хайди пол пардың, ноға чубанчазың анда? Аат, параан!»

Ипчизи, тізең, аның табызына хайбиндаача. Чүс чөрген чирінде чүсклеп одыр, хайдар-хайдар суға сомча, суға сомза, хузури ла харалча. Аңаң сых килзе, хайдар-хайдар сілігінібісче, тамчыхтары ла чалтыри учухча. Иріне пу салаача даа хайығ салбинча. Ирі, тізең, уламох тарыныбысты, ам пайаадаңоох хатығ тапсапча: «Аат, параан! Параан, тіпчем!»

Тигізінің кирее дее халбинча. Мынзы, тізең, ах-тик. Мин пу нимені көріп-көріп, хорығыбыстым: алай тудызарлар ба? Ана хайдағ нимені килісче көрерге. Көрерге киліскен мағаа хақан даа ундулбас нимені. Нинче чуртапчам чир үстүнде, анзын сағынзам, чүрееме чылығ өкерсініс толча. Аат хустарның хынызы тиктең не кип-чоохха кірбеен полтыр. Оларның кўлиине прай істі-паарымнаң чапсирға киліскен.

Че ниме пол парған соонаң? Пайаағы иртіре тарынчах ирі, орнында пір-ікі хати толғана түзіп, кўстіг ханадынаң сабыныбысхан, аңаң ағырин ипчизінзер чүс килген. Чүс килебес, ирке табыснаң нымзах тапсапча: «Аат, хынғаным, параан...»

Ол туста өөрнің ічезі суғдаң сых килді, сілігінібісті, харах харахха көріс турлар. Хара мойдырыхтығ арғызы өөрезін узун мойнынаң пил хоостыра көөлче сыйбабысхан. Анзы, тізең, мойнынаң ирінің мойнына хысхацах чызыныбысхан. Аңаң олар хости, ханаттарынаң пірее-пірее урунызып, палаларынзар чүс сыхханнар.

Мин бинокльымны түзірібіскем, ол көксімдегі хара хурда салбаңнап халған. Амды ол мағаа кирек чох полған. Оланай харахтаң даа ынағ хустарның хости чүсчеткені көрінчеткен.

Мин, тізең, оларны көре, майыхханымны даа ундаам. Чир үстү уламох сіліг, өкер пілдірчеткен. Ханаттарым полған полза, көгілбей тигірзер учуғыбызарчыхпын. Хайдағ-да наа, таныс нимес кўс хозылған ханыма — чир үстүнде чуртирым улам на килген ол кўнде.

2

Чох, чонымзар нанарға сағам минің пір дее саам чоғыл, пу туюх, кізі харааңаң тастых чир көңіме уғаа кірче. Аат хустарның хынызын пір дее сағынмаан, пір дее сағыбаан ондайнаң мында көріп алдым нооза.

Хызыл хайаның чылбыраң чирін таллап алып, анда чатчам тынанып. Сағызым, тізең, ирткен хараада полған нимені айландырча... Қичее орайда мин... Мин көөлче түдүннең ысталчатхан, че чарых көйчеткен отсар чағын пастырғам.

— Эрінчек ле кізі ирте чатчаң, палам, — удурлапча мині Сирток ака, — одыр пеер, пу төкпеске, кирі-хуруларнаң чоохтазар чооғың парох полар ни?

— Полбин, — үндесчем мин агаа, от хыринда одырчатхан чоннаң хости одырып. Ол туста Сирток апсах халын ағасты отха салғанда, от, чарып киліп, күнөртедегі чіли чарыдыбысхан. Амды прайзы харахха көрінче.

Пуларның аразында Сирток апсах, чир-чалбахта прайзынаң көп чуртап салған кізі, сигізон чазын ас парған полар. Аның хырал парған пазы паза хыралыбох парған устығ ах сағалы харасхыда даа ағарып одырча. Пөзік тее сынның нимес, че, тууп хапчых чіли, пик тігілген апсах от хыринда ниик хайынча. Аның сол саринзар Қилижеков Сатыр — ам даа пилі-сөөгі көмезек тее пүгірелбеен, изелер синіне ам даа читкелек, че иреннің тирең тырысхатан парған сырайы улуг чазын көзітче. Хости Сатырның инейе — Хурчу иней. Иб аразында хайынчаң, чазағ чолға чарачаң иргі тадар көгенеенің сыры даа ооп парғандағ, че мында, көлде, пу кип угаа киліскек. Тадарли палғаан олаңай пладычах күрең хамаан ипти тутча, хулаанда сөөлмек күмүс ызырғалар. Көгенеенің мойдырин устығ нимес тігілген — анзы хубачарларның ондайы. Андартын орыс ирепчилер. Мин оларнаң күйөрте танысхамох, олар Ачых турадаң килген геологтар — үзінчі чылы мындағы палғаснаң азах-хол имнепчелер. Ирінің ады Сергей Петрович, поэзы пөзік сынның, чалбах инілігі. Сергей Петрович иргі джинса ыстанның, инінінде көп чорыхха хай орыннарда чызыл парған брезент кибі. Ипчізінің ады — Светлана. Ады даа киліске пу ах сырайлығ ніскечек пүдістігі ипчічекке. Чалтанчых ипчі, сағын салар хайзы даа, аны көрзе. Харахтарының көрізі хайдағ-да угаа нымзах, пыросынчатхан осхас.

Харасхыдан кізінің аар хаалааны, ағас тычырааны истілче, таарлаан кизек одыңнардаң поэзып парып, кибіне чапсын парған ағас сөптең сілігініп, Паска сыхча. Пасканы алып кізі тіп адаза, пір дее хыйа полбас, аның пик, күстігі хол чүректері көгее өтіре топтайысча.

— Тпок, — тіпче ол, ізебінең папирос тамкызын сығарып. — Күнөрте пу хайаларны көргемөк чи, че ам сүрнүгіп, напли түскем, тпок.

Анаң одыар чир таап алып, хуруғ сырыпты отха суғып, аның сағамох көйбіскен чалынына тамкызын тартыпча. Поэзы, харахтарын көйтік көрібізіп, амыр сөлепче:

— Хубай хус өстепче бе алай ние, че көлзертін өстес пе хайдағ...

— Ыйт, — сырых парған чілі, тартынча иңілерінең Хурчу иней. Анаң көксіне табырах кірес салып, харасхызар чалтанып көрібізіп, Сатырынзар чағын араһ чылча. Ұр нимес пірдеезі тапсабинча, соондағы хара көлзер ле хайбағынчалар.

— Эдер-ай, — кідіреде хатхырча Паска. — Хорғыттым ма сірерні?!

Аның чыхчозында хыр сабысхан пазы хатхызына тітіресче, харахтар хырындағы тырысхатар, чырта тартылып, тарап парча.

— Тпок сірерні, хортыхтар, — тіпче ол, хатхырып ала. Соонаң айазынаң наахтарын чысхлап көрче — көңнін часхырып алғаны іле. Анаң прайзын көрізінең ибіріп, Хурчу инейге хазал парча. — Одиныс тоозыл парза, Сатырларны ызарға килізер. Холтыхтазып, чөр килзіннер.

— Чох, чох, таң атханча пу даа одың читкей, — іріне ахсын даа азарға пирбин, табырах нандырча Хурчу иней. Анаң, харасхызар китене көрібізіп, хости одырған ірін сасхлапча. — Паррааң, Сатыр, уйғуң ханмас, орайда чатсаң, чайғы хараазы хысха.

— Тизерге бе? Ноға? — аны ірізіп, сурча Паска. — Кичее Сирток апсах чөрген, пүүн мин пар килдім, ам сірерге килісче. Чо-ох, пар килерге хайди даа килізер, килізер! — Позы, хараан көйтк нымхыдыбызып, пілбеечк полып, аннаң аңдар Хурчу инейні іріс парча. — Орты хараада, тізең, Хубай хустың өстеенің истіп аларзар көл хазында. Мыннаң өстеені тың на истілбинче...

— Иріспе, Паска, — тохтатча аны амға теере үн сығарбаан Сатыр. — Көрчезің, хорыхча. Ипчилернең субалысханча чалғызан пар килем. Ир нимеспін ме ам.

Анаң мині көр салып, сурча:

— Ах хасха сөөгінің тўнўгі бе? Піледірбін аңдархыларны. Иргі Ұс суғың хазында, Аас тағлар идеенде малын хадарчаң чон.

— Пабам минің аңдартын, — нандырчам мин. — Позым Ағбанда чуртапчам. Сөөгімні пабам чоохтаанынаң піледірбін. А ноо Хубай хус өстидір мында хараазын? Чоохтап пириңер.

Прайзы удур-төдір көрізібісче. Анаң Паска, хайдағ-да хайраллығ сағыс сағынып, Сирток апсахха айланған.

— Ағаң, Хубай хустаңар кип-чоохты пістің арабыста испеен дее чон пар полар. Чоохтап пириңер пу палаа. Аат көл нооза.

Амды, тізең, чир ўстўне орай тўзібіскен. Пайаадаң хончатхан кўннің халғанчы сустары, тигір наағын хызарта чарыдып, ырахы тағларның кистіне көленібіскен. Олох тус кірек-кірбестен,

хонар-хонмазынадох, кинетін ибіре харасхы полыбысхан, көлдегі суғның сөрөн тынызы сырайға истіг сабылған.

— А ноға пу көл Аат көл адалча? — тыстанмин, сурчам мин. — Көрзең, сиргейектер лә аар-пеер чүс чөрчелер. Көргем күнөрте, аат хустар азырыхта хызарысчалар. Че чағын килзёмөк, чох пол парчалар.

— Олар сиргектер, кізіні чағын кире чоғыллар. Олар аат хустар полчаң, — сибер пастапча чоогын Сирток ака. — Палам, сынап истер көңнің пар полза, чоохтап таа пирим.

Анаң Сирток апсах Пасказар сурынған ондайнаң көрібіскен. Анзы, аның сағызын піл салып, сағамох тура хонып, отха хуруғ ағастарны салғлап сыххан. От, чалбыри түзіп, чарых көйібіскен. От айландыра одырчатханнарның чалынға чарыпчатхан ома-лары ла пірде чарых, пірде пүлес көрін турған. Прайзы апсактың чоох пастирын сағып одырған. Ана ол туста харасхыдаң ағырин ипчі кізі пастыр килген. Анаң ол көлче, табыс-тубус чох төкпеске одырыбысхан.

— Килдінөк пе, икечеем, — чылығ тапсаан агаа Хурчу иней. — Чылынып ал піснең хада...

Харасхыдаң сыххан ипчіні мин ікінчізін көрчем. Пастағызын күнөрте көл хазында сискем, ноға-да ол туста аны чағыннаң көрерім килген. Амды ол миннен тоғыр одыр салған. Пастап көрзең, улуғ хамахтығ, сала чазығ арах, ах сырайлығ, харахтарында хайдағ-да чобағлығ сағыстар тутханы көрінче. Хызарта көйген көстерде ниме-де көр салған чіли, пір ле чирзер көріп, харах албин, одырыбысхан. Мин пу сіліг ипчіні күнөрте, кізілерге хозылбин, чар хазында чалғызан на одырчатханын көргем. Анынаң танызарға киліспеен. Амды от чалынында аның омазы улам на мині хайдағ-да күзінең позынзар тартыпча.

Паза пір дее ниме түн харааның сымзырығын сайбабинча. Прайзы Сирток апсактың пастирын сағыпчатхан. Анзы көлче пастаан:

— Алында ба, пурунғыда ба, тайға чирінде пір аңчы кізі чуртапчаттыр. Пала-парханы худай пирбеен, поэы даа талааны чох кізі. Нымзах чүректіг төреен ме, аң-хусты өдірерге айаңаң полтыр. Хада хонғаны, хада чуртааны пірсінде маңатап тарыныбыстыр. Тарынғанынаң ирін, ниткелеп-ниткелеп, ибдең сығара сүрібістір: «Пар, суғдаң полза, суғдаң ағыл, тайғадаң полза, тайғадаң ағыл». Идер ниме чох, пу кізі суғдаң айланза — хуруғ хол, тайғадаң айланза — хуруғ хол. «Хуруғ хол айланғанча, өлібізим», — сағыныбысты. Амды пөзік хайазар сығып алып, аннаң сегіріп, өлім табарға сағыс тутча. Че хайазар сыххан аразында маңатап майылыбысхан. Паза полбаанда, уйғузына пас-тырып, узи пирді. Иди уйғузына пастырып, узи пиргенде, халын

уйгу өтіре хайдар-хайдар хустар хысхырысча ба хайдаг. Тү-
зінде тізе, түзінде нимес, сынында тізе, сынында полтыр. Оңа-
рыл килзе, аның үстүнче өбрге чыыл парған аат хустар хайдар-
хайдар хысхырызып одырлар. Ниме пол парды, хахапча мынзы.
Анаң көрзе, ах күчүгес хайа хоолына түс парып, анда хыңзып-
ча. Анаң на сизінген аңчы кізі — ааттың пастағы палазы күчү-
гес поладыр ба, тидірлер. Аны аат хус нымырхадох чіп салчан
одыр. А мынзы, тізең, үлүзі тартып, нымырхадан чарылып,
хайа хоолынзар түс партыр. Андада аң-хусха паарсах кізі ах
күчүгесті, табыраанча хойнына суғыбызып, ибінзер апарыбысты.
Пала чох илеен ипчі, ах күчүгесті айап, тоғыр полбады. «Кі-
чигдең өскірген палабыс ползын, күчүгестен өскірген күзібіс
ползын, — іди ле теен. Ах күчүгесті аат палазы Хубай хус тіп
адап салдылар. — Мин сымзырых одырчатхан чонны пірее-пірее
көр салабас, сизінчем: апсах кізі мағаа ла өнетін чоохтапчат-
ханда, хайзы даа паза хатап пүкүлінең истіп аларын иртір-
бес. — Ұр бе, ас па іди чуртап парғаннар. Пайаағы күчүгес
алып адай пол партыр. Амды аат палазы Хубай хус иней-ап-
сахты тосхыра азырап тур. Тайғадаң полза, аң артын кил тур,
суғдаң полза, хус хаап кил тур. Пуларға чырғал хоных чары-
бысты. Халых чоңға андаг тылаастар ырах истіл тур, чახсы
чонның паары хайылып тур, чабал чонның істі көйп тур. Ачын
пайға пу тылаас, тасхын суғ чіли, тазып, чидердең читкенөк.
Килебес, ол пай піди тіп тур: «Искем, алып адайлығ чурттығ-
зар. Миннең дее пай поларға ит турзар ба? Читон іргек малны
сүр килдім, читі абдыра алтын-күмүсті таарлап килдім, адайы-
нарны садыңар». Хайран апсах, Ачын пайның алнында тісте-
некти турып, алданча: «Малың чазаа толдыра, ис-пайың пу-
луннарыңа тығырама, чох иней-апсахты, айабин, өкіс халғыспа,
Кічигдең өскірген адайаабыс — өскірген палачаабыс нооза».
«Чახсыдаң сатпазан, чабалдаң алам. Эйлер, чаачыларым, хы-
лыс тимде бе?» Аны икенде ле, апсах тістенектең турып, Ачын
пайның хараана көні көріп, чалтанмин тіп тур: «Өдір сал пісті,
ачын чүрек! Че адайға хубулған палабысты сатпасыс хачан
даа!» Тарыныбысты пай кізі: «Өдіріңер оларны!» Олох туста
чаачы апсахтың алнында, хылызынаң чалыннап, турыбысты,
паза пірсі, молат пычаан хынынаң суура тартып, инейзер хайын-
ды. Хан төгілерінең пурнап, аат палазы Хубай хус, іче-адазы-
ның алнында турып, сала маңзыри чоохтанча: «Минің үчүн
өлім тапханча, садыбызыңар міні. Че сурыныңар — сірерні
азырап-көрерге ондай пирзін. Аннаан-хустааннаң артхан-хал-
ғанын сірерге тазып турарға чаратсын!»

Ам іди чуртапчададырлар. Прай аңнаанын аат палазы Ху-
бай хус наа ээзіне ағылып кил тур, артхан-халғанын иней-

апсахха. Улам на пайыбысты Ачын пай, иртіре нымзан тур алып адайны. Ибіре тайға малы халбин тур, айас тигірде тигір хузы халбин тур. Асхынах ла тіп тур иртінібіскен пай. Пола-пола Тайға ээзі тарыныбысты. Ам Ачын пайға тоғазып, сөлеп тур: «Тайғада чоным хырча Хубай хус. Сині чох тазып тур алып адайың. Тыстах». Мынзы ағаа нандырча: «Иней-апсахты тосхыр полбин тур полар алып адай. Чох идібізірге кирек кірі-хуруғларны». Амды ікі чабал, пірігіп, сағынып алдылар. Ачын пай алып адайын хыйғылабысты: «Алтынзархы Пирік хайаларда алып Күлбүс типсенче. Хайаларым уналча, чир-пайым хоралча. Сөörтеп кил алып Күлбүсті, нандырығ тутсын алнымда. Че чидер чирің андар читі хыр, че чүгүрер чолың андар читі күндүк. Хорыхпа, ол арада иней-апсахты мин азырим, мин көрем».

Киртін парды аат палазы Хубай хус, читі хырны алтап, читі хона чөрібісті. Ол арада хара сағыстығлар, тізен, пайаағы иней-апсахты, чаадаң киліп, өдір салдылар, чуртаан ибічектерін от-чалынға өртеп салдылар. Читі хона чөрген алып адай, ырах-хы чорыхтаң айлан килзе, хайран іче-пабазын хазых таппады, пес түнүгі орнында күл ле чайыла чатча, азахтары пасхан чирінде сырат ла час чирінең харалча. Хыйалына сыдас полбин, үс хона сыңзып, үлген аат палазы Хубай хус. Тырғахтарынан чирнің үстүн чара тырбап, ачиіна сыдас полбин, ачығ сыытты салыбысхан аат палазы Хубай хус. Тайғаа толдыра истілген аның сыыды:

Ах чарыхты айландыр чөріп,
Азыраан адам таппадым.
Ах чағ оорған пайның
Ала хараанаң час ахсын.

Халын тайғаны хари чөріп,
Хайран ічемні таппадым.
Ханыңнаң сыххан үс оолғың
Хаарта хырылзың, харам пай.

Көлнің сыырығы уламох кізінің сөок-саағын сыырыхтырча, че пірдеезі хыймырабинча. Сирток апсахтың үні ле истіліп одыр:

— Амды Ачын пайның малын тооза хыр парир, харғаан харгазы Ачын пайның төліне чит парир — пайның ооллары ах чарыхтаң ас турлар. Ол Аат хустың төлі нооза — харғачыл хустың төлі.

Ўр дее полбады, амды Ачын пай, пу хорығны тохтадар үчүн, Суғ ээзіне айланча: «Тайға ээзі полиспады мағаа,—тіп тур ол,—алданчам, Суғ ээзі, полис пир».

Ам үзөлен, үд чабал — Тайға ээзі, Суғ ээзі паза Ачын пай Хубай хусты чох идерге чөптес турлар. Чөптезіп алдылар. Ам Тайға ээзі Хубай хусха піди сөлеп тур: «Пайларның малын саңай тазыдың, амды марығ тудааң. Алып Пуланны сүректөп, чидіп алзаң, сининең полғай, сүректөп, чидіп албазаң, пу

чирден саңай парыбызарзын». Ам марыг тутчалар. Алып пу-
ганы, тігі киліп, пу киліп, сўректеп одыр алып адай. Пірік
тағлар азыра, хазыр суғлар кизіре, халын тайғаны пасты, чалбах
казыны типси, сўректеп одыр алып пуғаны Аат палазы Хубай
хус. Пірсі дее кўстіг, пасхазы даа чўгўрік, кўстері хорабинча,
пір синде — алып нимелер нооза. Ам Уйбат казызын тобыра
Хубачар чирін иртіре, улуг кўлзер читтілер. Ам, пу кўлзер
читкенде, пір чардаң пір чарынзар чўзіп одырлар. Ол туста
кўл тўбінең Суғ ээзі сыға салды. Аат палазы Хубай хусты
айаачык полып, алнына алтын айахха толдыра ханныг ит тут
пирді. «Чібіс пу итті, — тіп тур, — кўзің хозылар».

Киртін парған алып адай, алтын айахсар мўкейібіскен. Ол
арада Суғ ээзі аның мойнына алтын кинчі суғыбысхан. Алтын
кинчі суғыбызып, суғ алтына тартып парир. Анаң на сизінген
чабалларның хара сағызын алып адай. Суғдаң тартына ха-
бынып, харғап халған алып Пуланны. Сах андох аң кўлўгі алып
Пулан аның харғаанына салаалыг мўўстіг хызыл тас полып
турыбысхан. Олох туста аат палазы хайран Хубай хус, ах тас
чіли, улуг кўлнің тўбіне тўзіп, анда чадып, анда пурлух парған...

Улуг чооғын тоозып, апсах кізі, ізёбінең тууп хапчығасты
сығар киліп, хатыг пас парған айазынзар пўрліг тамкызын
салып, пір-ікі хати угзі пазыбызып, сотка хаңказына чоон са-
лаазынаң патыра пазыбысхан. Оттаң улуг нимес хызыл кўсті,
салаа-айазында чайхап алып, хаңказынзар салыбысхан.

Прайзы, ўн сығарбин, сымзырых одырыбысханнар. Ибіре
чыппама тўн хараа, тигірде пір чылтыс таа чоғыл. Ол туста
кинетін харааның амырында кўл хазынаң, кўксін хыза пас-
тырған улуг алып чіли, хайдағ-да ниме ўстеп, тыныбысхан.

— О-о-о! — теен осхас.

Кізі хулаана ол аар тыныс, суғ хазындағы хамыстарны то-
бырып-тобырып, оң хулахха кіріп, сол хулахтаң сыхханға тўйй
пілдірген. Пу одырған чонның аразында ағаа таңнабаан, аны
испеен улуг-кічіг дее халбаан полар.

— Йо, хан-худай! — чачыраңни тўскен Хурчу иней, анаң,
хорыхханынаң, кірес сабар орнына, кўксін ўс-тўрт хати аласта-
бысхан. — Хан-худайымай, Хубай хус ўстепче, ана, истіңер бе?
Суғдаң сых полбин, парасхан, амға теере ирееленче... Парааң,
Сатыр, парааң кидер!.. Алып адайның худы чахсаа полбас.
Хури-хури! Полған чирде ползын, хури-хури!

Ол тітіресчеткен салааларынаң пазох ла аластанча.

— О-о-ох! — истілген пазох кўлзертін. Ыстес осхас сўй
тартхан ўн прайзының миистерін, ізіг тимір чіли, ўтепчеткен.
Прайзы, алаң ас парып, полызыг кілеен чіли, удур-тўдір ара-
чылана кўрізібіскеннер. Ол туста олар, тынызы чох тас кўзўлер

чили, хатхлап парған одырғаннар. Кізі чўреене улам на изі чох. Чалбах чарынның тыс пилбес Паска даа, хыймырабин, ай-сым одырыбысхан. Минің хуйға-пазым ўрўгіп, сазым хыймыраанға тўбй пилдірген: апсактаң искен кип-чоох, порас-чарых чирні алти пазып, бон поэынаң пўўнгі кўнге пу бстестең хатап тўріп, хатап чуртаан чили пилдір турадыр. Аны сағынып, сизінчем, хайди иди-ханымча, прай тамырларымча хыхы ачығ соох ойлапча.

3

Амды, хақан от хыринда одырчатхан чон тыып парып одырыбысханда, харааның амырында полған на сыбых-сабых хулахха сиргек истіл тур. Мына хайалардаң тўреен танычах хыдыртпах салғактарнаң чарны чалғапча. «Уч-чом, уч-чом», — теен осхастар.

Кўл кизіре кизек арығдаң кўўк табызы, хойығ харасхыны тобыр полбинчатхан чили, пирде чағын, пирде ырах туных истіл парыбысча. Олох туста, отха, симірген туруннар ла, сағыннар хыйа пырғырып, тычырас турлар, алай ба оттың ус париган чарыхтары, пўўр харахтары чили, пирде чидіп, пирде пазох кўгленчелер.

— О-о-ох! — пазох аар бстес истілче кўл ортызынан.

— О, худайымай, Пидос, Украин, Петке, Ораман, хайдазар! — хорыхханынаң прай палаларын адап, харалчатхан кўлзер хайбағынарға даа астанып, кірбстен парча Хурчу иней. — Хури-хури! Полған чирде ползын!

— Тпок, пу инейні! — сағам на сағыс хабынып, ўрўк парғаннаң табынып, тапсапча Паска. — Кізіні ўрўктірер нимені пайаадаң таап тур, тпок! Анзы кўлде суғ сингені нооза. Хараазын аның ортызында, воронка чили, айланчых толғалча... Пу кўлнің тастығ тўбінде соох хара суғлар аххлапча, хараазын, тізен, андағы улуғ чіктерге суғ кире тартылча...

— Ох, — пир тыныста ниик тынчалар прайзылары. Анаң Сатыр апсах, пир дее ниме полбаан чили, ниткезін тырбап, амыр чоохтапча:

— Ізе, андағ! Анаң пайаадаң сўлебин піске, инейлерні ле чочыт турзын. Мында Сирток ағанның Хубай хузын истіп алып, алаң даа ас парарзың кинетін. Полар сағаа, Хурчучаам, айлан пу чирге. Палаларың, харын, хазых. Типсеп чўрлер пу чирчалбахты.

Аның амыр чооғынаң чон кўўлче оңарылча. Кўўлче хыймыранып пастанча тыып парған кўлеткілер. Хурчу иней ле, ниме-

де сыбыранып, табырах-табырах кірес салча. Сатыр аның холын көөлче тохтатча:

— Полар сағаа, чидер...

Мин дее хорыхханымнан көөлче онарылчам. Улуғ тыныбызып, индиге чабынған киби́мни мойнымзар туюхти тартыпчам. Анзын көр салып, Паска кү́лнче:

— Чиит чон инейлердең халбас ноо, эй! Хасха сөө́гінің түнү́гі хортых полчаң ма, абахай хыс. Сі́рер пі́чік ле па́зарға кү́ссер? Сирток ағаңның нымаана хаптырып тағ-суғларның чазыттарын ундудыбох салдыңар ба?

Анаң ол орыстап геолог кізее айланча:

— Сергей Петрович, сі́рер, геолог кізі, пі́стең артых чоохтап пирерзер Хубай хустың өстеінін...

Анзы үр нимес тапсабаан, анаң нандырған:

— Нимеденер чоохтап пирим? Пу көлнің хылығынаңар ба? Анзы тағда төреен көллернің чазыт нимезі. Ол нимелерні наука ам даа читіре көзіткелек, че піс аның іле сығарына пір дее ікінчілебинчебіс. Пілбеен кізее чочыныстығ даа. Мин дее, пілетура, чочып парғам. Сынап таа, көл түбінде ирееленчеткен адайның өстеініне төйі. А Сирток — көйтік апсах. Ол мында чон чапсыдарға уғаа күс... Андағ ба, а, Сирток ағаң?

Пайаадаң чоохтанмин одырчатхан апсах, хаңзаның түдүнін пурладып, хайдағ-да сағыстарына тартырып, ибіре полчатхан нимее пір дее хайбинчатхан осхас. Че күлүк харахтары ла прай нимені сизініп одыр.

— Ол Хубай хус сыннан даа полған поларға айабас, неке,— иледе тапсабин одырып, ағырин пастапча ол. — Аат хустар нимедір пістің чонда. Хынза, Хубай хус таа полған полар хачанда, тикке ле ол чоохха кірбеен. Ааттар ирепчі чуртидырлар, хачан даа ікөлеңнер. Аннаңар ынағ ирепчіні «аат ирепчі» тічеңнер. Минің сағызымда анзы сын. Аннаңар аатты өдірерге улуғ хыйалға саналча. Аны харғасчы хус тидірлер.

Анаң ол, улуғ салаазынаң соондағы көлзер көстеп чоохтанча:

— Пайаа чоохтадым хайза, пуланни харғабысханда, анзы тас пулан полып турыбысхан.

Мин, аның пу сөстерін истіп, күнөрте тігі саринда пик арғасөөктіг аңның піліне төйі хайалар көргенімні сағысха кирчем.

Прай пу нимені истіп, Сатыр апсахтың, чараах парған чүгүрчең ат чили, өкпеленіп одырғанын пайаадаң сизінчем.

— Чоохтаңар чоох, — ара кіріп сөлепче Сатыр апсах, — мындағы чи искезер бе? Мин сі́рерге аны чоохтабаан поларбын, неке. Позыма хайди даа аар полза, че пүүн ол полған ниме көксіме сыыспин тур.

— Хайдаг нимедір, чоохтап пирдек, көксің ниип парар, —
нандырған агаа Сирток аға.

Мин, одырчатхан ондайымны алыстырып, аны истерге улуғ
чолға тимнен салдым.

От ибіре одырған чонны, харах тыплатпин, айландырыбы-
зып, сағысха түзіп, Сатыр апсах пастапча:

— Ол ниме амға теере пістің родыбысты тастабинча. Оол-
ғымның тун палазының тойында Опрас худағайыма чалчытхам:
«Сіреп, Кілецектер, чабал родсар, аат өдіргезер». Ол сөстері
амға теере хулаамда сыңырапча, Пір сөс чох ах-тик одырғам.
Ниме тирзін? Полған ниме...

Анаң ол, таң ирткен тустарны сағысха кирип пе, алай наа са-
ғыстар пазына кирип пе, че ұр нимеске сымзырых одырыбысхан.
Ол туста Паска, азахха тур килип, харасхыдаң пір хучах хуруғ
одыңнар сөзір килип, ус париған отты пазох көглендірібіскен.
Сағам на ус париған от, хуруғ одыңнарны, астап парған хызыл
аастығ чеек аң чили, узун тілінең чалғап, таңырада тайнап
сыххан. Ол оттың чарығына Сергей Петровичтің чалғызан одыр-
ғанын ам на сизіндім, ипчизи парыбысхан одыр. Миннең тоғыр
одырчатхан Найта ипчи, хайди одырған чирінде ідөк одырып,
амға теере пір сөс тее сығарбаан. Аның чоон түктең палғаан
киби мойнына ипти чатча. Ноо ипчи полчаң пу, пазох хатап-
хатап сағынчам. Пір дее чоохха кіріспинче, че поэының тудын-
ғанынаң көрзең, пу одырған чонның аразында ол пос кізизи.

— Соох нимес пе, Найта? — агаа сағыссырап, сурча Хурчу
иней.

Анзы көблче пазын икiпче.

— Че, чарир, икем, — чаратча паарсах иней.

— Чиит кізінiң ханы ізiг, сағыссыраба, — кўлініп, паарсапча
Сирток апсах.

Оларның пу чылығ сөстерінең пiлдiрче — улуғ частығ чон
пу чиит ипчее чылығ хайча одырлар.

Ол туста, тізен, Сатыр апсах чооғын аннаң андар апарча:

— Сынох полған ол ниме... Минің пабам, Қилижеков Чачы-
кон, пірсінде өртектөп парып, хайди-да алчаас полып, аат хус-
ты атып салтыр... Хараазын хамыс аразында кимеліг сағып
одыртыр, иртенгі таңның пазында ол өртектөрни хуйдырыбысхан.
Өртектөп, чочааннан, соон сўрістіре өөрлес сыхты. Пабам пір-
ікідөң түзіріп одыр оларны, уғаа мирген атығыч кізі полған.
Көр турза, ікі чоон өртектөп хамыс ўстўнче көдіріл тур, пабам
атыбысты. Йо, худаим, көрбеен ниме аны көрзін — аат хусты
атыбыстыр. Ол аны, таң чарып килгенде, кименең чыып чөріп,
көр салған. Аны ла көргенде, пабам ибiнзер чўгўрген...

— Хайди чүгүрбессін! Мин дее ползам, чүгүрерчипін, — чүрексінгеніне тыстан полбаан прай поэзы Сатырның чооғына тартылған Сирток аға. Тигізі, тізең, аннаң аңдар, тохтабин, чоохтапча:

— Аны ла көргенде, пабам, нинче-нинче чирде түндере түзіп, «хыйал, о худай, хайдаг хыйал ит салдым» тіп, ибге кире ойлаан. Ибге кире ойлап, ічеме хысхырған: «Хыйал, о хайдаг улуғ хыйал ит салдым». Аңаң төрде турған ағас сабанын пір-ікі хати пысхынаң пулғабызып, хара айахха толдыра айран сузып, өкпеленген ат чіли, улуғ оортамнарнаң хыртлада іс сыххан. Ол туста түнүк өтіре тигірзер, «аат, аат» тіп табыс истілче. Аны икенде, айранын тооза іспин, ікі тістенекке түзіп, тигірзер холын сунып, сурынча: «Хайди полим, ічен! Таап алды: хан-тигірге сығарға — ханадым чоғыл, чир алтына кірерге — тырғағым хысха!» От хыринда чатхан пызо теерізі талбахты хучахтанып, түндере чадыбысхан. Күстіг чарнылары ылғаанына тітіребіскен. Ол арада хам ыралығ Харчых иней кіре сал тур, иркін алтап ла, кібірен тур: «Пида, алай пу чуртта аат өдірген кізі пол парды ба? Тиктең не іди ачығ үннең тапсабас пу хус».

Пабам ағаа хайди полғанын прай, чазырбин-чаппин, чоохтап пирген. Харчых иней улуғ үрүгісте тіп тур: «Хыйал! Хада хонғанының худын сүріс тур харғасчы хус. Хайа, ирбен одың пар ба, ибі пулуңнарын аластабызарға кирек». Аңаң ол, оттаң ирбензер ізіг көстер салып алып, күн сығызынаң күн кірізіне айлан туруп, ибіре-сибіре аластап сыххан. Ічем ол туста, хара чірчее айран арағазынаң чарымдыхча урып, хам инейге туттыри пирген. Анзы ибі пулуңнарыбысты іліглеп, хамнап тур: «Астабаңар, өзөкпеңер, паар-өкпеңер хурубазын, миизі-чүреңер чарылбазын. Хури-хури! Пу иркінні алтабазын чабал ниме, пу очыхха учурабазын хыйал ниме. Хури-хури!» Аңаң ол, аластап-аластабызып, үс хати түкүрібізіп, ізік азып, тасхар сығара силібіскен. Аның соонаң иней кізі чоохтанған: «Паза пір дее ниме полбас, хорыхпаңар».

От айландыра одырчатхан чон тынминчатхан даа осхас — іди прайзы, харах-хулахха айлан парып, Сатырның өзелістіг чооғын тыңнапча. Прайзын пу харахнаң ибіріп, мин сизінчем — пайаа Сирток ағаның кип-чооғын даа іди сиргек тыңнабаан поларлар. Анзы пілдістіг — пайаа кип-чоох полған, амды, тізең, полған ниме. Аннаңар, пірдеезі ара кірерге тідінмин, сымзырых одырча. Сатыр апсахтың на амыр үні истіліп одыр.

— Аны икенде, пабам-ічемнің чүректері ам на амырап парған, че иней амыратхан сөстерні тобыра, аат хустың табызы пабамны пазох чочытты. Анзы аяс күнде күгүрт сатыраанға төбй истілген, тічең пабам. Ол, тасхар чүгүріп, харап турза, пу

түнкүктөн пір дее аар-пеер парбин аат анда ла айлан тур. Чітіг хараанаң чахсаан көрзе, хара мойдырых — уламох үрүк партыр. «Хара мойдырых!» тіп хысхырыбызып, ибзер кире ойлаптыр.

— Хара мойдырых? Ноға үрүкчең анзына? — минің суриимны дылаап, миннең табырах сурча Паска. Сағам ол, Сатыр апсахтың чооғына сабылып, одиин даа хаңанох ундут салған охсас, аннаңар от чалыны улам на чабыс полып одырча.

— Сағыстығ ниме сурчазың, палам, — Пасканы махтап, сибер чоохтанча Сирток апсах. Анан Сатырның улуг чазын улуглап, аннаң сурынча:

— Нандыр пирим ме чииттерге?

— Улуг чон көп ниме пілер, — чаратча анзы.

— Истек пеер, Паска, — чоохтапча Сирток апсах, — малың іргегін пілері оой, хустин не піл полбас. Аат хустың іргегі мойнында хара мойдырыхтығ поладыр, анзынаң танидырлар... А ноо хорых парған Чачыкон... чон аны хас-хаңаннаң піледір — тізізі өкіс халза, пір күн дее чалғыс чуртабинча. Тигірзер өөрлеп, аннаң, кил, тас чіли түзіп, саайланча. Хара мойдырых, тізен, үс чылға теере харғап, кізіні чадыға кире иреелеп салча.

— Анзы улуг крек — харғасчы хусты өдір саларға. Харғазы толадыр, — астанғанына көксін үс-төрт хати аластабызып, табырах чоохтанча Хурчу иней. Мөкейесте хулахтағы ызырғалары көблче сыңырас турадыр. Иней кізі хати-хати аластанча: «Крек, крек! Ааттар өкіс чуртабинча — саайлан парчалар!»

Кинетін ол сөстерге орта пір дее тапсабинчатхан, миннең тоғыр одырчатхан Найта ипчі көксіне сыыспинчатхан аар сағызына сала истіле, «а-а» тіп, тыныбысхан. Сала истіле тыныбысхан даа полза, прайзының чүректеріне тееп парған. Пайаағы хубай хустың өстеені чіли, пазох чочыныстығ пілдір парған.

— Икем, чүрексінме иди, — ноға-да ағырин чоохтанған, анзына айланып, Хурчу иней. — Чүрексінме, тидірбін, палам, күннер иртер, прай нимені чазылдырар, синин дее имнеп салар.

— Синин дее имнеп салар, тузы читсе, тасхын даа суғ чарларына кір парадыр, — үндесче инейінің чооғына апсаа.

Мағаа пуларның чоохтарынаң улам на чазыт пілдірче Найта ипчі. Ноо ипчі полчаң ол, ноға аны иди ибіркілері хайраллапчалар, хайдағ үлүстіг пу ах сырайлығ сіліг ипчі? Мин аны, сағам на пастағызын көр салған чіли, кізее пілдіртпин, пазох ла, пазох сиргек көріп одырчам. Че ам позым алынча сизінчем: иді сала тоғлахтаныбысхан, че пилі-сббгі сылағай, хойығ хара састары, узунынаң ипти салылып, пөзік хамаан нымзах ибірче.

Иди мин көөлче-көөлче хайиим уламох тартчатхан миннең чазыт чиит ипчіні көріп одырчам. Че пілчем: сах олох кізідең

ниме сурастырарға хакас кизини кибири нимес, че танда хайди даа пирее ниме пилип аларымны тыстанмаанымнаң тыстанчам. Ол арада пазох чапсыпчам Сатыр апсахтың тудынғнына — хайдағ синин пилчең сизиктиг кизи. Хай сининде чоогын, чазы чолча амыр чорт париган адычааның позазын чили, ағырин тохтада тартыбысча, хай сининде, аннаң андар чортарын чарадып, тибиредибисче. Амды, тизең, пазох, иң не чаразығ синин пилетура, пайаағы чоохтапчатхан чоогын орнынаң тибиретче:

— Ана ол күннең пеер сынап таа чуртыбысха аат харгазы тееп сыххан. Мин ол туста, атха наа ла мўнип пастапчатхам, че от сабарға кўзим читпечең, кўпен дее тартары ам даа ойында полған. Че ол чылда ичемниң сапхызын холға кирерге киліскен — ичем олох кўскўзин кинетин чадыға кир парған. Сырайы хайди да харал чўрибискен, аның амыр паарсах харахтары мўнис пол парғаннар. Кўзенек хыриндағы агас тўзекте, иргі тонычаан тўзенип, тўбле тигир паарына кўр турчаң. Ёр дее сағирға киліспечең — күнниң ме, кўн азыра ба, че хара мойдырых удаа чиде тўсчең. Анан килип, чўрек сыстада, «аат, аат» тиң, кизи миизине теерте ўзелістіг сыыдын чайчаң. Иди аны истип-тыңнап чатчатхан ичем хатап-хатап, пабамны пыролап, улуг пичелде чоохтан салчаң:

— Чачыкон, Чачыкон, хайран позын. Нимее илеттин пу хусты, нимее сайбадың хонығын. Хыйал писке амды, хыйал.

Пирсинде, наңмырлығ кўскў күнде, пайаағы илепчеткен хус, сыыдын пазох чайып-чайып, иртіпчеткен ўўрге хозылып, соох тигирде чит парған. Анан на амыраан чуртыбыс, анан на ниик тынған аалдағы чон.

Аның чоогына тартынып, таң атар тус чидибискенин сағам на пилинчебис. Ыраххы хайалар кисти харахха сала пилдирте кўгерибискен, чирни чапхан тўн харасхы, сайах сас чили, хойиин чидирибискен. Амды чир ўстўниң амырын кўлдегі салғахтарның солбырааны ла сайбапча. Кирі апсахтың на сибер ўни аннаң андар истилип одыр:

— Ием парасхан паза азахха турбаан. Ёзинчи кўскўзин олох ааттың табызына ба, алай ағыриина ба, пир кўн кўўлче ўреп парған. Аны чыған күнде, пабам, хомдызы хыринда турып, «пыром таста, пыром таста» ла тиң, сурынып турған. Соонаң, тизең, мылтых-нимезин паза холға албаан. Писке дее, оох халған палаларына, аң-хусты ўдирбеске чахаан. Пабам даа ичем соонаң ўр илинмеен пу чирде. Сыыратсар парыбызып, ичемни хадар турчаң. Кирези хыринда одырып, ниме-ниме сағын турчаң. Соонаң алыныбысхан. Пирееде, тапсабин одырчатса, кинетин холын тигирге сунып, «аат, аат, аат» тиң хысхыр сыхчаң. Анан иргі чатханычаан сиртип ала, ағырин-кўўлче ырлап турчаң,

позының харах чазы наағынча ойлап одырадыр. Сатыр апсах, улуг тыныбызып, пабазының ырлаан көөн читірче:

Хара суғны хастадым,
Хада хонғаным таппадым,
Харах чазым хан полды,
Халых пу чонга таразын.

Улуг суғны ибiрдiм,
Хада чуртааным таппадым.
Пурным суу пус полды,
Пүкүл пу чонга таразын.

Пазох илееде от хыринда тапсас чоғыл. Амды одын даа чире тычырап халды, күлi лe хазарысча харалыбысхан кизек чирнiң ортызында. Пасканың хараазын сөөртеп килген одии тоозыл парған, че наа одың таап килерге аның көннi чоғыл. Пiрдеезинiң дее хыймыр-хайынар көннi iдөк чоғыл, кiзi харахтары ус париган отха хазал парған. Полғаны ла поэзының сағызын сағынып одырча. Сатыр, улуг чазын даа хабынмин, чийттегi чили, Хурчу инейiн ник хучахти тутча. Сергей Петровичтiң ирнiлерiнде папирос ундул парған. Найта ипчi, холларынаң сыырых парған иңнiлерiн хучахтап, сымнаң на сым. Че көрiзiнен сизiнчем — аның сағызы мындағылардан ырах. Сирток апсах, тамкызын даа ундудып, ниме-ниме сағынча. Мин, харахтарымны отаң көөлче көдiрiп, ибiре айланлап көрзем, ырах нимес палаткаларның пулуңнары даа, оларның хыриндағы iкi тирегестiң пурбайыбысхан хойыг пастары даа таң атыпчатхан пүрүңкүде iзестiг сиртейглебiстi. Чир үстүнiң амырын пүктең ирте тапсасчатхан постаргай үннерi көөретче. Хамыстарда, тiзең, өртектeрнiң хыймырааны истiлiп пасталча. «Хак-хак» тiп тапсазып, анда хонып алған хустар наа күннi удурлирга тимделер.

— Сатыр ағаң, — сурчам мин ағырин, — а ол хара мойдырых хайди полған соонаң? Аны ноға-да чоохтабадыңар...

Улуг частыг кiзi суриима сағамох нандырбинча. Соонаң на, улуг тыныбызып, чүреенде чазырчатхан нименi асчатхан чили, нандырча:

— Хара мойдырыхты, палам, пiс аал тастындағы Хызыл хайа төзiнде өлiг тапхабыс. Учух парирып, хайаа пар күснен өнетiн урун партыр. Пабам аны холға алғанда, көксiндегi сөөктерi тычырама. Хайран хус арғызы чох чуртап полбиндыр чир-чалбахта. Пабам, аны чайа сал салып, кiзi алнында чили, «пыром таста» тiп алданғанох.

Ол туста көгерiбiскен тигiр паарына ибiре прай ниме көрiнiбiскен: чағында чатхан көл, ырахтағы хайалар, тигi чардағы кизек арығас. Тигiрнiң хойнында ооп парған чылтыстарның аразында иртенгi чылтыс — Таң солбаны — чарианаң на чарыпча. Че чир үстү табыс-үнге тiрiлiбiстi. Ол туста, тiзең, хамыс аразынан, суулаза сабынып, iкi улуг хус киизер көдiрiлiбiстi.

«Аат, аат!» тіп тапсас турлар. Чалбах ханаттарынан нийик сабынып, иртенгі сымзырыхта көгерчеткен хайаларзар чол тутчалар. Мин, оларны харап, тура хончам.

— Ааттарның хынызын пір кізі дее хачан даа көрбеен, хайаларда уяа саладырлар, андарох соонаң иркелезерге ікөлеңк айланчалар, — учухчатхан хустарны хараанаң үдезіп, чалахай читірче минің сығарбаан сурийма кірі кізі. Анаң, нимеден де уятхан чіли, үнін түзірче:

— Ирке хустар. Хыныстары оларның андағох ирке полбас па за...

4

Иледеде ұр одыр салдым пу хайада. Ирткен хараада полған нимені сағысха кіріп, мин чар хазынзар, чонымзар, палаткамзар айланарға даа сағынминчаттырбын. Ам кўнзер удур көрзем — тағ пазынзар тўс партыр. Олох туста, хурсаам астаанын сизініп, тура хончам.

— Ио, хайран палам, хайди піди кўнзи чөрдін? — андағ сөстернең удурлапча мині Хурчу иней. — Пайаадаң сині харап турбыс, чар хазында даа көрінмин турзың. Соонаң на Сергей Петрович сөлеен, сині тігі хайаларзар парыбысхан теен.

— Астап чөрчезің хайда-да, — паарсап, кўрлепче мині Сатыр апсах. — Сағыныбысхабыс, андарылып, азаан кинедіп, илепче хайда-да парасхан. Алай суға даа саайлан парарға ұр нимес. Чоо чобалғабыс... Сергей Петровичті істес көрерге ысхабызох, парған чирінде таппаам, тидір. Чоо сағыссыраабыс.

Анаң, көңні нийиктеліп, хосхан:

— Іцені дее, чібін көріп, табадырлар, че синің ізің дее халбаан, анда чох, мында чох. Азыра табырах пу паланы, — чакығ пирче ол ипчізіне.

Хайдағ истіг мағаа оларнаң хости одыарға: ап-арығ чуған сүбүректе отха пызырған нымырхалар, кўнге хайылған пызылахтар, көбірген, оох халастар. Най даа пай чинис нимес, че мин, астап парған кізі, көбіргенні пўге тудып, хара тусха чапсырып, пір чыл азыранмаан чіли, сала маңзыри чіпчем.

Минің палаткам Қилижеков ирпчілернің палатказынан хости.

Азахха турып, позымның азығына ойлап пар килерге пір дее сағ чоғыл. Анда, рюкзакта, консервалар, паштеттер, яблоколар, термоста кўстіг кофе.

Пу прай ас-тамах ұс кўнге ле нимес, пір неделая даа чит парғай. Че мин чакхсы пілчем, позымның чиизіміні ағылып ал-

зам, апсах-иней хомзын парарлар. Олар, пос тамаанаң пір дее санаспин, прай көннiлерiнең сыйлапчалар.

Миниң азыранғанымны көрiп, Хурчу иней пазын чайхапча:

— О, парасхан, хайди астап парған. Хайда синi иди азах-тарың ал чөрче, астааныңны-сухсааныңны пiлiнмин турзың, учух чөрчезиң хайда-да. Иди хайди чарир?

— Че, че, чидер, — тохтатча инейiн Сатыр апсах. — Чиит нооза! Пiс тее полбаабыс па? Аннап хайдар алай палыхтап чөрибiссем, кўн ирткенiн пiлбин дее халчаңмын. Че хайди-пиди тiриг-хазых чөрбiн, худайдаң!

Анаң, хараан най көйтiк нымхыдыбызып, ойнапча:

— Ам азыра минi хараа-кўнөрте. Улуғ тоғыс сағаа, йа? — а позы холларынаң ипчiзiнзер сунча, аны хухахтир полып.

— У, уйады чох! Андарох, аны ла пiледiрзiң, — тышлада саапча аның сунған холларын ууча кiзi, а позы табырах мө-кейiбiсче. Аннаңар мағаа көрiнминче, нименiң үчўн аның харахтары хыринда тырысхатар чыылыс парған — кўлiнгенинең ме алай ирке көргенинең ме.

— Ирзiм нооза, хайди идерзiң минi, — айаларын чылытхан чiли, ташлада саап, ойнапча апсах. — Позыңох минi, соғымға чiли, азырапчазың паза кўзiмни хайдар идербiн...

— Чиит улустаң даа уйатпин, хайди пол паризың, кирi-хураан! — пазын даа көдiрбин, чылығ чоохтанча Хурчу иней. Анаң, минзер айлан килiп, апсааның алнына турысча, — син ағаа киртiнме, ол чииттeң андағ ойынчыл. Ма, хызым, чейни iзиниeң iзiп ал, нир пўрiнең тiккем. Хызыл чей. Сынап, сливка ла чоғыл. Мында хыйалланчабыс сўт чох. Че, олаңай даа iзiп ал, — чаратча ол, минзер iзiг оорлығ чiрчeнi сунып.

— Адыр, ууча, амох сўт полар, — мин, позымның азығмы-наң ўлесер ондай көрiп, тура хончам. Анаң ас-тамах сыыспин-чатхан хапчимны пуларның алнына сал пирчем.

— Мына порошок сўт. А пу сухарлар, мин аны городта ѳнетiн чолға хурутхам. Чайнаң чарир.

— Сыннаң, сўт. Паза ниме киректiр, — ѳрiнче Сатыр апсах. Анаң табыраанча одырыбысча. — Урдах пеер, тамаам хурғап партыр, э...

Хурчу иней урча. Анаң мындох турчатхан рюкзактан паза пiр чiрче сығарып, позына урча.

— Пiс магазин чейiн iспинчеткен улус. Мының алнында ма-газинде цейлон чейi полчаң, амды чоғыл. Сағамғыларның та-дии даа, чызы даа чоғыл, аннаңар албинчабыс. От-пўрнең не порастанчабыс. Ам позыбыс тайғазар нирге чит полбинчабыс, палаларыбыс ағыл пиредiр. Пiске, апсах-инейге, хысхызына чит

парадыр. Че сүт чох чей бе ол, чей нимес. Мында, пу көлде, хол-азах имнирге угаа маңат, сүттең не хыйал.

— О, көрiнердек пуларны, хайдар-хайдар той-пай ба хайдаг, — чоон табыснаң тапсапча көлзертiн пас килген Сергей Петрович. — Чидiрген хызыңар орнында, а сiрер сағыссырап одырғазар. А син, Танча, хайди даа полчат, че бинокльым хазых па?

— Одыр пеер, Сергей Петрович, — хығырча аны тимнеп салған ас-тамахсар Хурчу иней. — Мында сыннан даа той полтур, сүтке чидiп алдыбыс.

— Саңай минi хакас чайына үгрет салдыңар, я? Ачинсксер айланзам, от чай чох хайди чуртим, оон хакас пол пардым нооза, — кўлiнче геолог кiзi.

Анаң, үр нимеске чiт парып, тушенка ағыл килче. Консерваны азып, ол Сатыр апсахха, кўйтiк кўрiп, нымхыдыбысча:

— Че, чай ол чай, а ит чох чуртас хомай. Оонiнде ир кiзее. Алай ир нимеспиc пе пiс? Чай iспезең, хайдаг кўс, чай iзiп алзан, — салыхчазың...

— Чоохтаңар чоох, ирлерiң хайдадыр? Сирток аға, Паска? — сурчам мин.

— Паска чар/ хазында. А Сирток аға палыхтап чўрiбiскен Пулан тас хазынзар. Иирде палых мўнi полар, хызыл палыхти, — нандырчалар мағаа.

— Хызыл палыхти? — iкiнчiлепчем мин. — Пу көлде хызыл палых парох па? Пiр дее пiлбеем, сағынғам, ала пуға, пазырлар ла...

— Анзын прайзы пiлбинче. Ёр ниместе хызыл палыхтын үзўргенiн пу көлге позыдыбысханнар. Сынағ итчелер. Мында тустығ суғ, талай осхас. Амды олар мына мындағлар, — чығанахча кўзiтче геолог кiзi.

— Кiзi пiлбеенi чахсы. Парлар чабаллар, динамитнең талдырчалар палыхты. Кўскўзiн чон мыннан тарап парча, ээн-кўбiнче мотор кимелiг чўс чўредiрлер, сўзiрбелiг тутчалар хызыл палыхты, — чобалча Сатыр апсах.

— Анзы нима, — кўннi чох ўндесче ағаа Сергей Петрович. — Андағлар даа пар, хайзылары токтаң талдырчалар...

— Йо, хан-худай, хайди тiрiг нименi токтаң одiрчең, — хахапча иней кiзi.

— Кем синеең кiзi чабалын? Амды токтаң даа нимес, бомбаларнаң одiрерге тимделер, обал-худай, — тарынып, чоохтанча Сатыр апсах.

Амды кўн iзин тўзiбiскен. Чағынғы хайалар кўлеткi тўзiрiбiскен. Че iди дее полза, чар хазында чон кўптең не кўп полып одырча. Амды көлзер инчеткен чолча, терпектiг нимелер, iди ле

хайынызып, күүлепче. Анзы чағынғы ааллардаң тоғыстаң позаан чон суға сомарға маңзырапча. Пу чон мында үр дее полбас — үр ниместен чазыдаң маллар мүүрескелеп килер, пуларға маңзыт бөрден мал сүрерге, анаң инек саарға.

А мындағылар, тізең, көл хазында чуртаан улус, иирдегі азырал идіп пастапча. Анда-мында соон сүрістіре оттар көйгелеп пастапча. Көнегестер, алғайахтар тудынглап, көлдегілер пістең ырах нимес тағдаң сыхчатхан хара суғдан суғ хабарға парглапчалар. Хай піреелері очых тастарын тимнепчелер. Пасхалары, тізең, ідіс-хамыснаң хоғдырасчалар. Күн поэзының поэзинен хынмин-хынмин түзіп одыр, че хонарынаң ам даа хай-хай ырах.

Тағларда төреен чилічектең сөрөн сабылып пастабысхан. Піди кізі көрізін ырах тастаза, көрінче — палаткалардаң пүткен «аалычахтар» ал-алынча илееде ырах турчалар. Пістің «аалыбыс» пасхаларынаң оортах арах поэзік, хуруғ чирде. Ноға-да пеер килер, күнде минің хайнимны өөнінде пістің «аалычах» тартхан. Анзы мындағы чон көңніме кіргенінең полар, неке, — от хырында улуғ чон хайынчатханын көр салғам. А кем пілбинче, хайдағ ізестіг поладыр улуғ чоннаң хости. Пу чонға орта пол парғаныма амды көөлче пос алынча өрініп одырчам. Кем пілер, хайдағ чоннаң мағаа, танызып, хости хонарға килізерчік, а минің наа таныстарым — чахсы кізілер. Пу хада чуртаан ікі күннің, ікі харааның аразында олар мағаа чағын кізілер пол парғаннар. Олар удур-төдір хачанох пілісчелер одыр, наа кізі — миннебін. Аннаңар оларға харығ полбасха, ундар ниме сурағлабин чуртирға харасчам.

Кем пілер, хайди чуртапча хончых «аалычах». Итсе, анда даа прайзы удур-төдір хачанох таныстар, туғаннар даа, хончыхтар даа алай пір тоғыстағылар. Піс оларнаң танызохпыс, олар пірееде халас, тамкы алай тус сурап киледірлер. Тағ кистінде чатхан аалзар пар килері пір дее сидік нимес, терпектіг ниме толдыра. Аннаңар мындағылар ол-пу миленең харамнанмин үлезедірлер.

Ана іди парып одырча мындағы чуртас. Пу чонның аразында мағаа көп таныстар орта полдылар: төреен-өскен аалдаң килген кізілер, пабам-ічемнің таныстары алай городтағылар. Піди көрзе, пістің Хакас чирі, улуғ даа полза, най тарғынах пілдірче — хайди тидірлер, тағнаң тағ тоғаспинча, кізі кізінен тоғас ла парадыр. Кізі хараа чітіг, кізі чүрее аллығ — сағызында көп кізілерні ал чөредірің.

Амды, тізең, чүрееме уғаа истіг піди амыр чоох-чаахнаң, ізіг чай ізіп, пір дее нимее чобалбин одырчадарға. Майыхханымны ам на пілінчем — пілі-сөгім пос, азахтарым тынанча. Пір дее

чирге маңзырабинчам, пуларның амыр чоогын истіп одырчам — көннім толдыра.

— Сиртоктаң Найта хайди-да үр пол турлар, — сағыссырап сыхча Хурчу иней, — айланарға киректер пу синге.

— Эх, мүн тадылыг полғай, — хынған сағызын сүрісче Са-тыр апсах. Анаң, тура хонып, көлнің ыраанзар харахсынып қорче. Соонаң, ырахта ниме-де танып салып, прайзын амыратча:

— Төбнелер! Чүзіп одырлар, хапчығай мында поларлар!

Оларның чоогын истіп, сизінчем: Найта Сирток ағанаң хада палыхтап парыбыстыр нооза. Кичеегі чіли, хайда-да чар хазында чалғызан одырбинча. Иди Найтаның адын адаанда, сағысха кирчем хараағызын от хырында уғаа пасхачыл тудынғанын, аның табыс чох одырғанын, кинетін чобағлыг, аар тыныбысханын. Амды, тізең, Найтаның чуртазынаңар пірее дее ниме піліп алар үчүн, чоогымны аныңзар айландырчам:

— А Найтабыс палыхчы полтыр. Итсе-де ипчі кізі палыхта-бачаң...

— Ол анда-ағ!.. Прай нимее пызығ. Күлүк пала, — күлініп чылығ нандырча улуғ частығ ипчі кізі. Анаң аар тынып, хосхан:

— Хонығы ла пүтпеді, чарымдых халған. Амды, хайран поэы, Қазарына чобалып, чыл сай пеер кил турадыр. Ізін көрглеп турадыр ба хайдағ. А үреен кізіні хайди турғызып аларзың? Азаа пасхан чирі ле халған.

— Ол даа халған чи, — ипчізінің сөстеріне мөніс хосча Са-тыр. Анаң ачырғанғанына хол ла саабысхан: — А!..

— Өкіс халған аат чіли, хайран поэы чобалча, — кізінің хыйалына паарсах инейек табызын түзірібіскен.

Пірдеезі тапсабинча. Мин ідөк паза нимені сурағлирға ті-дінминчем. Пілчем: пу чоохха хоза олар пір дее ниме чоохтан-мастар. Тадар кізінің ондайы андағ нооза — тиктең артых-пузух ниме сығарбас. «Ана ниме полтыр ноо, — сағынчам оларның сөстеріне таңнап. — Чобағдағы кізіні хайраллапчалар, паарсап-чалар. Найтаның хараанаң көрінген, чүреен улуғ ачығ сыстатча. Кізее чуртаста хайдағ ла үлүс түспинче».

Иледе үр пір дее кізі тапсабинча. Чуртас чолларын сағы-нып, апсах-иней сағыстарынаң пу чирдең ырабысханнары піл-дірче.

— Че, Танча, чоохтап пирдек, ниме көріп алдың бинокль-ымнаң, — ол мөніс амырны өнетін сайбап, көгліг чіли, сурча геолог кізі. — Итсе, тигінең не иди азып чөрбеезін иирге теере. Хайдағ хынығ нимее урунғазың?

— О, — прай көрген нимелерні чоохтап пирер кізі парына өрін тее пардым. Анаң үр ниместе көрген ааттардаңар чүрееме

сыыспин, сасхлапчатхан сағыстарымны чоохтап сыххам. Майыханым даа ундул парған. Хай чирлерде сидіксінем, холым пулғап полысчам алай табызым түзіріп, пазымнаң чайхап, тілімнең тырсыладып, прай нимені хоос хоозынаң читір пирерге харасчам. Аннаң-мыннаң хаплап турбын, соон соонаң полғанын даа ипти чоохтап полбаадағ осхаспын. Че өбнінде ааттар көбленізин хоостапчам. Аразында сизінчем — мині прайзы уғаа хынып истіпче.

— Аат хустарның күлүктерін хачанох піледірбін, — сибер тапсапча Сатыр апсах.

— Я, олар тың таңнастығ хустар, — үндесче инейі.

— Амды пічікке дее пас саларға чарир, — махтапча Сергей Петрович, анаң хабынча, — А син, Танча, «В мире животных» передачазар пічік пазыбыс. Сурын, килзіннер пеер, ааттардаңар кино суур салзыннар. Хайдағ ла аң-хустардаңар кино чоғыл, ааттардаңар ла чоғыл. Син пазыбыс, пазыбыс, килзіннер пу көлзер. Ааттар Хызыл книгаа тиктең не кирілбеен. А син күлүк хыс, істегі полтырзың. Мин пеер үзінчізин килдім, че ааттарны істес көрерге сағызымда даа чох полған.

Че ол туста пістің амыр чооғыбысты хызыл «Ниваның» күүлеені сайбапча. Ол, табырах чөрізін тохтатпін даа, өөн чолдаң пістің сарибыссар кинетін айландыра тартча. Чолның тозынын көдіріп, чыстығ газынаң ибіре чыстан киліп, машина палаткаларыбыс хыринда тохти түсче. Көзенек өтіре көрінче — істінде ікі оол, ікі хыс. Машинаның кінін тутчатхан оол пасхаларына, хайдар-хайдар холынаң пулғап, ниме-де чоохтапча: мында тохтаанын ахтанча осхас. Қомес чөптезіп алып, килген улус мындок түзерге чаратча. Пайаағы оол, машинаның ізинн аза тастап, чирге саңай тідімніг сегірібізіп, көгліг тапсапча:

— Мында! Мында түзербіс! Илона, музыканы толға — Колумб наа чир асча!

Олох туста ибіре магнитофонға пазылған джаз ойыны чайылча. Ол арада машинадағылар прайзы көк отха сыххлап килче. Че пісті мындағ чағын көр салып, тідінминібізіп, орныларында турғлабысчалар. Оларның пірсі, инңілерінче чайа түсчетен ах састығ хыс, пайаағы оолдаң сурынча:

— Аркашка, мында чон. Аар арах парааңар!

Тігізі, ідөк тідінмин, орнында турыбысхан. Анаң табырах піссер айлан киліп, пазынаң икіп, изеннесче:

— Изеннер прайзына! Сірернең хости чарир ба якорь тастирға? Мында сугдан даа ырах арах, анаң, кил, хуруғ чир, андарох пөзік. А пу, көрінер, Тянь-Шань хырлары! — ойнап көзітче ол кистінзеркі хайаларзар.

Прай пу кирек най табырах пöгилче, пiс пiр сöс тее нанды-
рарға маңнанминчабыс. Пiстiң чiдiрiн парып одырчатханыбыс-
ты киреен чаратханына санап, Аркаша теен оол арғыстарына
холын саапча:

— Точка. Тохтат чоох-чаахты! Ило-на! Сығар рюкзактар.
Митюха, одың ағыл! Шурочка, стол тимне! А мин амох... чоох-
тазып алим...

Ол оол, пiссер чағын пастыр килiп, тiстенекти одырча:

— А сiрер мында хона чуртапчазар, я? Маңа-ат... Э, пiс
таныспаабыс, минiң адым Аркадий. Арғыстарым Аркаша ади-
дырлар. А тiгдегiлер Дмитрий, Илона, Шурочка... Кöмес тына-
нып аларға сағыс тутчабыс, — анаң ол, пыросынып, Сатыр ап-
сахтаң сурча. — Ағаң, пiс сiрерге харығ полбаспыс?.. Мында
орыны маңат. Мында тохтаанда, мындох халарға чарир ба?

— Ноға чарабас? Чарир, чарир, — аалчыны удурлаан чiли,
чоохтанча апсах.

— Чахсы хончых кемге харығ полған, — тоғыр саппинохча
инейi.

— А пу... пархана-р полар... ирiнең хада, я? — пiлдiстiг кö-
рiбiсче ол миннең Сергей Петровичсер, анаң палаткаларыбыс
ибiре кöрче:

— Семьянар улуғ полтыр... Пiр, iкi, үс, төрт, пiс!

— Улу-уғ! — күлiнче Хурчу иней. Сергей Петровичтенер
паза миннеңер орталарға ноға-да күстенмедi.

— Чуртирын даа ынағ чуртидырбыс, — хосча Сатыр.

Пiстiң арабыста пос кiзее санирына чағын полчатханын
сизiнiп, чиит кiзi, улуғ кiзiнi улуғлап, Сатырзар айланча:

— Ағаң, ады-солаңар хайди?..

Сатыр апсах прайзынаң таныстырча:

— Мин Сатыр Антонович. А пу инейiм минiң. Пу Танча. Мын-
зы Сергей Петрович.

— Че, ам таныс поларбыс, — ачых-чарых күлiнче Аркадий,
анаң чоынзар тартынча. — Парим, чоныма полызарға...

Ол парыбысча. Пiс, оларзар харахсынып, чоохтаспин даа
одырчабыс.

Аркаша теен оол пöзiк сылағай сынның, хап-хара сазы ойда
таралған. Аппағас футболказында сiлiг хыстың килкiм сомы
паза английскай букваланнаң нима-де пазылых. Азаандағы ах
кöк кроссовкалары аның чиит позын улам на кöдiрче. Аркадий
палаткалар хазаңаң ағазактар чазап сыхча. Ол туста Илона
хыс кöк отха хып-хызыл нименi чаза салча — палатка полар.
Илона — узун мойынның күс тузындағы суғдур харахтығ хыс.
Тар тiгiлген сарафаны кöксiн чадап ла чаапча. Шурочка, тiзең,
нiскечек, часхы хорбы осхас пил-сынның хызычах. Аның пеер

пастағызын килгені іле — аңдар-пеер харахсынча, уятхан чіли тудынча. Паза пір оолғы, Митюха теені, хара тал осхас чабыс сынныҕ, хайбағынарға итсе, пүкүлге айланча. Сым турыбысса, ікі танаазы, чиит асхырни чіли, азыл-чабыл тур.

— Хайдаҕ чон пол парды мында? — сурча көл хазынан пастыр килген Паска. Ол суға ла сомчаң плавкалыҕ. Аннаңар амды көрінче — күнге көйгөн күрең теерізі топтайыс турған хол-чүректеріне тар пілдіргенге тōй көрінче. Пір сōснєн, сыырах кизі. Сергей Петрович толдыра даа сынныҕ полза, че Пасканың хыринда сағам ол оолағас чіли көрінче.

Чардаң пастыр килген Пасканы көр салып, Илона, пазын көдіріп, аныңзар көні хайхап көрче. Кибі чох иренні көргенде, ачын харахтары чылтырапча.

— Илона, — пазынаң чайхап, нымзах үннєн оңарындырча хыс кизіні Аркадий, — харааң хайда?.. Ондайла палатканы тіп-чем, орай улыбызар! Күн хонғанча, турғыс саларға маңнан-маспыс. **Табырах!**

Ол арада Митюха, хуруғ одыңнарны сōбортєглєп киліп, табырах от салыбысча. Холындағы улуғ нимєс пычах чапчаң хайынча, маңзырабинчатхан оол, таған пүдіріп, аңдар тың харал парған алғайах хысча. Шурочка ідөк Аркашаның чахиин табырах толдырыбысты: көк отта, чазыбысхан газетада азыр-нар ас-тамах пилен.

— О, сууңар хачанох хайнапча полбас па за, и? Алай чох па? — кинетін кистібістен Сирток ағаның табызы истілче. — Арса, палых чох полар сағынғазар, я? — иңилеріндегі хармах-тарынаң чайхапча.

Холында аар көрінчеткен көнегесті ипти ағылча Найта, анаң аны Хурчу инейнің алнына турғысча:

— Кōнеєбіс хуруғ нимєс. Иң не чітіг пычахты пирдек, уучаң, палых арығлирға.

Піс Сиртоктын нан килген кимезін, чарға ол хазал парғанын ам на хабынчабыс. Пайаадаң чоох-чаахнаң сизинмеебіс.

— Чо-ох, ам мағаа чай кирек пе? О, пил! Хызыл палых! Күлүктерні көрдінер бе? — көнегессер пахлабызып, өрінче Паска.

Пістің палаткалар хыринда прай нимє хайыныста: кем таған пиктепче, кем от салча, кем харалта көй парған мүн хайнатчаң көнекті тағанға хысча.

Амды күн илєєдє хызырыл парған, кизі дєє чарнын тың изіт-пинче. Тоғыс соонаң суға сомарға килген улус нанарға маңзырапча, аннаңар аймах-пасха машиналар, іди ле күүлезіп, тағ озаринда чітклєп парча. Мында хончатханнары иирдегі азыралнаң маң чохтанысчалар. Суға даа сомчаң кизі арам пілдірче,

чар хазында ээн. Тагларда төрөөн иирдегі кизек чиличек көл үстүнче көксін көдіре апарчатхан салгактарны сүріп тооспинча.

Халғанчы иирні сағынып па, алай танда ибде поларымны сағысха кирип пе, халған азых-түлүгүмнү Хурчу инейнің алнына сал пирчем. Иней минзер таңнап көрчө:

— Минің прай нимем пар, хызым, алғыстапчам.

Улуғ кизіні амырадып, сөлепчем:

— Мин танда олох ибде поларбын, сирер, тізең, мында илеседе пол парарзар.

— Че, хызым, өдістігбін. Күскүде хастар сохчатхан тусха ааллап хыгырчам.

5

Хурчу инейнің тырыс парған күрең холларының хайынысчат-ханын көрчөм. Оларнаң хости — Найтаның узун, аппағас, иптіг салаалары. Тоғыртын көрзең, пу ікі ипчинің холлары төп-төй-лер — чапчаң тудыңыстың, табырах, сибер хабынчалар. Палых-тарның істі-харнын арыглап, көнектегі арығ суға салчалар. Че маңзырабин көрзең, инейнің көпті көргөн тырыс парған холла-рында, прай аның ирткен аар чыллары хоостал парған. Анынаң хости Найтаның узун ах салаалары хуу хус мойныларына төбй көрінчелер. Андағ холларны музыкаа чайалған холлар тидірлер.

Полған на палыхтың суға начли түскені Пасканың көңнін көдірче. Аның чалбах чарны паза пөзік сынынаң хости көнек, чірче ле чили, көрін тур. Өрінізі сыыспин түрганына пірее-пірее тапсабызадыр:

— Ук, хайран палых!

Сағамох ол, начли түскен палыхты сугдаң харбап алып, іс-тін чайыбызып, көк отха үй сал турча. Анынаң хости төкпесте Сирток аға одырча. Тоғызын түзімнің толдыр салған кизі, пағыр хаңазын көөлче сорып, тынанча. Аның узун түрейліг, сазан маймахтары өргенге хыс салған хурупчалар. Ол маймахтарны сибер хол тіккені іле көрінче. Маймахтаң позаан чуға табаннары көк отта сөрбөчиленип турлар.

Аның чалаас азахтарына хай пірее тустарда харах тастап одырчам. Кири кизіні чалаас азахтың көрерге таңнастың пілдірче. Хай пірее апсактарны чайғыда даа киис маймахтың көрерге килісчен. А Сирток аға, тізең, тоғызонға даа чагдабысхан пол-ларға айабас, неке. Улуғ кизі, минің харах тастаанымны сизініп, сарығ пас парған сырайын уламох тырыстыра көрібізіп, пір дее кизізер хайбин, пос алынча чоохтан сыххан:

— Пірсінде тигір паарында төреен Күн Чарых ис-пайын ибір килерге чорых сыххан. Тигірдең не харап турбин, чирін чазағ ибір көрерге сағыс тутты. Алтын хысха' хубулып, чолын пар сыхты. Көріп одырза, табырах суғлары солбырап аххлап турадырлар, пөзік тағлары сорайызып көрінглеп турадырлар. Пулут алтында ханаттығ хустар учух чөредір, халын тайғада харсахтығ аңнар ойлап чөредір. Чалбах чазыда маллар оттап чөредір, аарлығ чирінде арғал чон чуртап парадыр.

Ибіре көр турадыр Күн Чарых, сибіре көр турадыр Күн Абай. Көр турза, хазың төзінде кізілер тос алчалар. Күнзи азах үстүнде турчададырлар, тынанмин. Айабысты ол улусты Күн Чарых. Сурыбысты:

— Чирге одырып, ноға тынанмин, отха одырып, ноға чадып албын?

Пулары нандыр турлар ба хайдағ:

— Хара чирнің паары чылыбаан ам даа, часхы харның сығы хурубаан ам даа. Аны сағаанча, хазың тозы хатып парар, аны алтаанча, хазың түүзі пүтпин халар. Хара суғдаң суғ сузар нима чох полар, айран сабаннаң айран сузар нима чох полар.

Аны истіп, Күн Чарых, пуларны айап, пуларға піди тіп тур:

— Сірерні айап, тос айында өтіре чылыдам, сірерге улызып, тос айында читіре хурудам.

Ана ол сыынаң тос айында, алай июнь тидірлер сағамғылар, хара чир өтіре ізиидір, харның сығы читіре хуриидыр. Улуғ-кічіг чалаас азах чөрзе, туза ла полар аннаң, — иптіг чоохтапча Сирток аға. Позы күзіне кірген имістіг көк отты чалаас азаанаң көөлче сыйбастыр турадыр.

— О, хайнапча, — тағандағы көнекте суғ хайнабызарын сағып алып, чидікпинең тапсапча Сатыр апсах. Ол, Сирток ағаның чооғын тыңнаан даа полза, маймаан суурбаан. Амды анын тозын пас парған сапогтары от оймағында чатхан хызыл көстерні унада пазып чөредір. Апсахха, тізең, от хырында хайынарға ол ла кирек.

Ол арада палых арығлал парды. Амды иң не бөн тоғыс пасталча. Сатыр апсах, прай үлгүні холға кіріп алған кізі, палых мўнін хайнадарға пастапча.

Көл хазынаң піссер Сергей Петровичнең Светлана пастыр килчелер. Чинт ипчинің иңнілеріндегі чуға теерізі, күнге көйп, хызарғлап, хай пірее чирлерде ойылча. Таң ол иңнілерін ағырсынып, иирдегі сөрбөн чилічектең пір дее нименең чабынминча. Сарафан ондайынаң тіккен ниик көгенектіг, сазы хысха кизілген. Тоғыртын көрзең, Светлана саарбах оолағасха төбй. Піссер пастыр киліп, күлінче. Сергей Петрович, тізең, тадылығ чыстар-

ны сизиніп, ырахтынох идок кўлін килче. Аның көңні көдіріл парғаны іле пілдірче:

— Хал-орта килдібіс, я? Тоғынар полза, істім ағырча, азыранар полза, хычиим сасхлапча.

Анаң ол, ойнап, поэзияның палатказынар кире хонча. Палатканың истен тігілген ізинде иргі кроссовка кис салған азахтары ла көрініп халча. Аннан, істінен, аның ойнапчатхан табызы истілке:

— А хайа минің иң улуғ самнаам?

Че мына палых мўні тимде. Палыхтың көнекті, тағаннан суура хаап, сооказын тібес, ізіг көстерге турғыс салчалар. Амды, тізең, сөс Хурчу инейге пірілче. Прай ас-тамахты үлестілерін поэзияның хошына алча. Ноо ниме идерің, нимені хайдар турғызарың, уучаның хараанаң артых-пузых сөс тее чох пілдістіг. Аның сибер тудыңчатханын көріп, піс тее аннаң халбасха харасчабыс.

Че, палых тойы пасталыбысты. Пастап пірдеезі үн сығарбин азыранча, мўні маңат, тадылығ полтыр. Пірее-пірее ле улуғ частығ иреннер, ікі апсах, удур-төдір пілдістіг көрізібізіп, кўлін салчалар:

— Ух, пахпырға мағада-а-ах!

— Ізе! Азахха даа турғызар!

Ұр дее полбаанда, чоох палыхтардаңар парыбысты, хаңан полған чапсых нимелерденер:

— Анзы ниме! А мин пірсінде Таштып суғда мына мы-ындаң хоора палых тудып алғам. Тартчам-тартчам хармаамны, анда, тізең, тастар ла осхас. Олған полғам мин ол туста, кўзім анчох. Сөбөртепчем-сөбөртепчем хармаамны,—чоохтың узы-пазына, өкпеленіп, сыхча Сергей Петрович:

— Палығым, тізең, уғаа кўстіг, мині суғзар сөзірче. Чалбах таста тайлығып, суғзар палчыхти түстім. Иди, порастанып, суғча чўс париганымда, түбіне тарт парир айна палых. Пар-чох кўзімні пасха салынып, анча үстүнде порастанчам. Палых кўстіг тартса, суғ алтынзар тарт парыбысча. Халған кўзімнен харбанып, пазох суғ үстүне сыхчам. Сала ла маңнанчам тын хабынарға, анаң пазох суғ алтына кір чөрібісчем. Нинче іди иреелендім, че худаыдаң, тайыс чирлеріне сыхтыбыс. Азахха тура хонарға маң чоғыл, че пурлуғардаң остым. Хай пірее тустарда палығым көрін парадыр — пилі пызо синінче, айна. Анаң на сизінчем — ол, алнында хайалығ арсығ чирні піле-тура, тизерге махланчаттыр.

Сыннаң даа, ырахтаң ниме-де кўўлеп-кўўлеп, чағыннаң чағын на полып одырча. Оңарылзам, ол арсығ, хайадаң инчең орын. Аринча хорых парғам. Хармағымны тастирға итчем, че салаа-

ларым сиірі тартыбысхан, пик хабыснаң хармаам хыстыр салган... Позып полбинчам.

— Ой-йой, — кічіг пала чілі, сағыссырапча Паска, — хайди тіріг халғазың, оол?

— Я, амды мин піди, сірернең чоохтазып, одырбасчыхпый, — пістің харах-хулах чох одырчатханыбысты сирген, ачых-чарых чоохтаңча геолог кізі. Анаң ол ұр нимес тапсабин одырча. Че тапсабин илеседе одырағға чарабас.

— Алай суғ ээзі полыс пирген ме? — кўлініп, сурна Сирток апсах. Аны ла сағаан чілі, Сергей Петрович сала маңзыри чоохтап сыхча:

— Чо-ох! Суғ ээзі нимес! Көрзем, арсығ хайаның тістері ырах таа халбады. Ноға-да ічем кір килді сағысха, аның хаас хуры өлім алнында, нымах чілі, тадылығ пілдір парды. Хайдан мында хаас хур! Сағам хайаа урунып, минзім не чара чачырырын сағын килгенде, хорыхханымнаң харахтарымны матап нуубыстым. Че олох озынаң тазырада көрібістім. Чапай чілі, өлімні көстең көске удурлирға сағынғам...

— Матыр оол полтырзың, — чылығ чоохтаңча Сирток аға.

— Иди тазырада көрібіссем, аринча алнымда сугдаң тоғыр чоон хузух ағазы, чазағ тахта чілі, чатча. Ниске пазы чарым метрче сугдаң пөзік, че хурт хапхан палых чілі, сугдаң кўстепің сегірзем... Пар-чох кўзімнең тартынып, ағасха тыяныбысхам. Най тың чуртирым килген полбас па за...

— О, хайран поэи! — аяпча аны Хурчу иней. Ол, хамызын хыйа сал салып, прай хайинн чапсых чоохха салча:

— Палығың чи? Чўзе халды ба, оол?

— Чо-ох, — ачых-чарых кўлініп, хатхырча Сергей Петрович, — ол айнаа тизерге маң пирбеем, мин аны саңай төгее орң тартып алғам. Хан-худайым, көрзем, пил палых! Мына мындағ! — геолог кізі прай толдыра көңнінең холларын чалбах-чалбах чаза тутча. Аның холларына ікінүілестіг көрібізіп, Паска ағырин-көйлче сурыбысча:

— Э-э, най тың хосчатхан поларзың, ай-оол? Сала кічіг араһ полбас па?

— Көмес полар даа, — тоғыр саппин, холлары аразын көмес хызыра тутча Сергей Петрович. Че аннаң артых хызырағға көңні парбинча, палыхчы кізее ол оой нимес нооза. Анзын кізее сизіндірбес үчўн, ол сала маңзыри холларын хыйа алыбысча.

— Ибзер чадап ла артын ки гем. Палығымны сугдаң сыгарғанча, сөбортееңче, кўзім пір дее халбиндыр... Хайди ирее-ленгенімің ибде пір дее кізее чоохтабаам. Туңмаларым палыхты тосханча чееннер. Ічем ұр чөрген үчўн көп нимес кўрлеең.

— Кізее дее чоохтабаазың, я, — аның пазымныг полганы Сатыр апсахтың көңніне кірче одыр.

— Киптіг төреен, — күлінче Светлана. Амды иріне киртінген-нері аның чүреен чылытча.

— Худайдаң, тіріг халтырзың, — өрінче Хурчу иней. Анаң пайаадаң ундул парған хамызын хабынып, халған мўнін ирен-нерге сусча. Ана ол туста Паска, ниме-де сағысха кирип, Сергей Петровичтең көблчө сурча:

— Мына мындаг полған тіпчезің ме? Алай мындаг? — ол, холларын чаза тудып, көзітче. Холлар аразы пайаа Сергей Петрович көзіткен сиініче. Аның соонаң амыр ўннең, пір дее пілбеечік полип, хормачыланып, сурча:

— Мин хайди-да піл полбадым, палых хай син улуг полды?

Пір дее ниме сизинминчеткен Сергей Петрович азых көңні-нең нандырча:

— Пір метр синче...

Анаң Пасканың харах көзіне урун парып, ноға-да чідірініп, мөңіс табыснаң хызыр сыхча:

— Алай сала кічіг... Сигізон... алай читон... сантиметрче...

— Пазох піл полбадым, нинче-нинче? — нимее-де көйтік кү-лімзіреп, хатап сурча тігізі. Ам на Сергей Петрович, Пасканың ойынын сизініп, табыс чох одырыбысча. Мынзына, тізең, ол ла кирек. Хайнибысты позынзар тартып алып, көйтік ўннең пастапча:

— Туңмам пірсінде минзер килді. Холы, тізең, пиртік. Плат-ха сарып алып, мойнына арта палғап салтыр. Хайди полдың, сурчам. А, тидір, сосха сиініче сортап тудып алгам. Э, туңма-чаам, сортанны сугдаң сыгара сөөртеп, чўлің сых парды ба? Чох, тіпче, андада нимес, че хақан аннаңар чоохтапчатханда, сых парған.

Нинче-де тус пір дее чоох-чаах чох сымзырых турча. Ол се-кундалар піске удур-төдір көрізерге ле читче, анаң кинетін күстіг хатхы киині ора-чара саапча. Пазын ойда тастап, ах тістерін көзідіп, Паска поэ прайзынаң тазырада хатхырча. Көк отха аңдарыл парып, ікі холын хучахтан салып, хатхырып, чиит ат чіли, ағахтан тур Сергей Петрович. Күрең холынаң ах-сын чаба тудып, табыс чох хатхырча Сатыр апсах. Сирток аға, тізең, холларынаң пудына сабынып, аринча чиит кізі чіли, кўўледе хатхырча. Ир чонның хатхыларына ипчілернің өтіг хат-хылары хозылча. Суглан парған харах пулуңнарын чысхлап, хатхы-кўлкідең прайзынаң пурнада Хурчу иней айылча. Тўрче полғамда, пасхалары даа көместең онарылчалар.

— Чоохтаңар чоох. Мыны сірер испеен дее поларзар, неке,... — ағырин чоохтанып пастапча Сирток аға, — киліскенде, чоохтап

пирим. Олган тузында мині ідөк пірсінде, Сергей Петровичті чіли, пір палых суғ алтына тартып чөрібіскен. Суғ алтында көрібізіп, ниткем хыймыри түсті. Хан-худайым, палығым даа пас-хачыл.... Аның сыртына чалаас час пала алтан салтыр!

— Нббс! — чапсып парды прайзы. Андағ хорғыстығ нимені истерге хайхастығ, істілерібіске соох кір парды.

— Я, я, чалаас час пала! Палыхха алтанып, чалаң чүс парир! — хараан на сала көйтік көрібізіп, олох амыр табыснаң хосча Сирток аға.

— Нымағох полбас па за... Сирток аға нымах ызарға тың хынадыр, — сағынмин даа, андар табырах чоохтаныбыстым. Че апсахтың чалахай көрізіне урунып, уят таа пардым.

— Хармах хылын тастабызарға итсем, холыма сарыл парған, хармах сабы чох палыхтаам нооза. Пістің суғда андағ көөнелер поладырлар, кизек хайалығ суғ хастары, картуз чіли, суғ үс-түнзер мөкейібіс турадырлар. Ана андағ хайадаң мин, хармах хылын холыма пик сарып алып, сомысханымны тас алтынзар салған полғам. Амды, тізең, сарылған нимедең азырыл полбин... Суғ түбіндегі чоон тастарға урундырып, чиндірген алыпты ат хузуриина палғаан чіли, сөөртеп парир мині алып палых. Пістің сууыс хай чирлерде тирең, хай чирлерде тайыс, аннаңар тың хабынарға маңнанчам. Суғда көрібіс турзам, худайымай, пайаағы чалаас час пала ол палыхтың сыртынаң түспин тур, іди ле чүс парир. Холычактары ла тарбай парирлар...

— Айна полған полар! — ирінзер чағын арах одырча Хурчуней.

— Хара пазым хазарғанча чуртап, андағ ниме испеен полғам, — чоохтанча Сатыр апсах, аның киртінминчеткені іле пілдірче.

— Хорыххан кізінің хараана хоза даа көрін парадыр, — хуруғ айаан оортах турғызып, тапсапча Сергей Петрович. Улуғ кізіні хомзындырарға полбин, паза тапсабиныбысча. Че сағынған сағызы харахтарында — ой-йой, синін пілбин, хоспа, теен осхас. Сирток аға прайзыбысты күлүк харахтарынаң ибірібізіп, күлімзіреп, аннаң андар чоохтап сыхча:

— Илеп-чудап, хармах хылынаң азырылып алдым. Хайди полза чарға сығып алдым... Олган-узах ибіре чүгүріс килді, олар чар хазынча, мағаа полыс полбин, иледе чүгүрген одырлар. Хайди полдың, сурчалар. Пір сөс тее нандыр полбин, тітірес турбын... Соонаң, оңарылғанда ла, чоохтап пиргем. Пастап аалда пірдеезі киртінмин турған, че соонаң пу хорғыстығ хабар чағынғы аалларча тараан. Миннең пасха аны көрген кізілер парох полтырлар. Хайдағ ла чоох тарабаан... Хайзылары суғ ээзі тіп турлар, че хай піреелері, тізең, суға кірген пала суғ

алтында чуртапча тіп турлар. Че прайзы пір сағыста тохтааннар, айна тіп. Айнадаң хорыгып, іче-пабалар палаларын суға сомарға позытпиныбысханнар. Че пісті, оолахтарны, тут поларзың ма... Күннің сай, ол хайаа чапсын парып, чат салчабыс. Пайаағы палыхты китеп чи. Сарысчабыс — миндір полза, хайа алтында, тастарда чазынып, чуртапча, кўскўс полза, азых тапхан чирге пазох айланча. Чир дее, пір кўн Апсай арғызым хорыхханынаң сыбырап тур: «Тігіне, тігіне!» Хап-орта минің палығым суға хыймырабин тур салтыр. Суғ, тізен, ол чирде ап-арығ, түбіне теере айас көрінче. Көр турзабыс, чалаас пала арғазына алтан салтыр... Аны көргенде ле, піс, оолахтар, чөптеспин дее, аалға кире ойлаабыс, тіл пылазып, улугларға чоохтап пиргебіс. Олох туста улуг-кічиглер табыраанча пайаағы чарзар ойластылар... Олох иирде ол «айнаны» сөзірбенен тудып алғаннар. Аны көрерге аалдағы чон, сўрнўгіп ала, чўгўрген, аалда ол туста кізі дее халбаан полар, неке.

Иң не хынығ чирде Сирток аға тапсабиныбысча. Ниме полганын поэнаңар сағыныңар теен ондайнаң тапсабинча одыр. Анзы апсактың иң не хынчатхан хылыгы — кізі пастарын тоғындыр көрерге хынадыр. Иледе тус пірдеезі тапсабин одырча, че кинетін піс прайзыбыс, чидікпин, хысхыра түстібіс:

— Анаң чи, анаң чи, Сирток аға?!

— Ниме полтыр?!

Харахтарын кўйтк көрібізіп, чоохчыл апсах ағырин, нымзах ўннен искірче:

— Кўскўс сыртында чалаас сатхыс одыртыр...

— Чалас хус? — харахтарын тазырада көрче Паска.

— Кем аны палых сыртына одырт салған? — хахапча Сергей Петрович.

— Хайзы аны чул салған? — сыдабинчам мин дее.

— Э, пілдім-пілдім! — өрінгенінен, хысхыра түсті Сатыр апсах. Анаң, саңай пала чили, піреезі араа кірібіспезін тіп, сала маңзыри чоохтапча:

— Сатхыс кўскўс палыхты суғдан хаап алған полар, тігізі, тізен, най кўстіг полған полар. Харбаза халғаннар. Пірсі тигірге өөрлирге, пірсі суғ алтына чўзерге кўстенче... Че палығы чиңіп алған полар. Айғахтарынаң хази тудып, сатхыс азырыл полбаан, суғның түбінде чўс чўртір ідөк.

— Суғ, тізен, аның чўглерін прай чул салған, — маңзыри тоосча аның орнына Паска. Чиит кізі пурнада сизік хаппаан ўчўн, ағаа сала уйдадытығ даа. Аннаңар кізіні сизіндірбес ўчўн, ол Сатыр апсахха чахсызын читірче:

— Улуг кізінің сағызы улуг...

Ибіре чатхан алғым чирні харахнаң тастабызып, позым ал-
ныңа сағынчам: от хыринда одырып алып, чахсы улустың
чооғын истіп, хыйға сөстерні чүрекке алып алғанынаң артых
паза ниме кирек кізее. Хайдағ чахсыдыр чир үстүнде чуртирға,
пазох хатап сағынчам.

6

...Піс, тигір-сатыраан чіли, кинетін нызыри түскен джаз му-
зыкасына тун парған одырчабыс. Сағам на көгліг чоохтасхан
чоох-чаагыбыс тымыл парды.

Пу прай полчатхан нимені сизікке хаап, Паска, маңзырабин,
пайаағы чоңзар пастырча.

— Чахсым, хончыхтарға, — чалахай көңіліг, че олох туста
хатығ арах изеннесче оларнаң. Анаң, Илоназар айланып,
сурынча:

— Абахай хызычах, музыкаңны сала амырада толғабыстах.
Пу чағында оох-теек хурт-хоостар талчыхлап парған чатчалар.

— Айоол, ноо ниме киректір сағаа, — изеннеспин дее,
ыранған чіли, нандырча Аркадий, — топать пол мыннаң, пока
азааң-холоң пүдінде!

Аны истіп, Паска үр нимес хайхап парып турча:

— Көрдөк, хайдағ хыйға сөстер истерге килісче! Че поэ-
нарга аар полза, алай мин дее полыс пирербін, — арағаа по-
растан парған Аркадийнің харахтарыңзар орта көрче. Анаң,
табырах мөкейбізіп, чирде чалтырапчатхан хара харачағастың
хайдағ-да сурубычаан толғабысхан. Олох туста нызырапчатхан
музыка кинетін тымыл парыбысхан.

— Оот салдын ма? — харачағассар тартыла түскен ээзі, —
мындағ магнитофонға сағызың хысха!

— Хорыхпа, ну япон-німечекнең мин үр айғаспаспын, —
күлімзірепче Паска.

— Илона, кемге тіпчем, ойнат музыканы, — ноға-да поэ
идерге тідінмин, чахығ пирче Аркаша.

Илона, хайди поларын пілбин, ах-тик. Пірде пірсінзер харах
тастапча. Пулары, удур-төдір көрізіп, турыбыстылар, харбазы-
бызарға тимделер.

— Ило-на! Ойнат тіпчем! — чарғы-чахаан пазох пирче Ар-
каша. Ол, чардай азыра сабылчатхан тығын чіли, хылығын
пазып полбаадағ. Алтындағы ирин ызырынып, харахтарын
ағынаң көрче, Илона, сөзінең сығарға хорығып, чахин сала
маңзыри толдырча. Пазох нызырапча джаз. Ол кізі хулаана

тың харығ полча. Паска пазох, табырах мөкейбізіп, магнитофондағы күзүрестерні хызырыбысча. Анаң амыр үннен сөлепче:

— Сурынғам хайза, абахайах, көлчө ойнатчан пу най даа аарлығ нмечекті! Хончыхнаң ынағ поларға кирек.

Анызар атығыбызарға тимде турған пайаағы оол ам ноғада туртуғыбысхан. Піс кинетін сизінчебіс, ол хончыхтың көгенее өтіре күстіг хол-чүректері топтайысчатханын ам на көр салған одыр. Че поэның хорых парғанын көзідерге хынмин, хол ла сабызып, сым турыбысхан.

— А, полчатсын саңай даа! А то, язба, магнитофонмны сыннан даа оот салар...

— Оолағастар-оолағастар, хырыспаңар-хырыспаңар, — ин не хорғыстығ нмечек ирт парғанын сизініп, иртіре тадылығ үнін табырах чай сыххан сырлаан састығ чиркен хыс. Анаң, адайлар алнында хузуриинаң пулғаан түлгү чили, путтарынан аар-пеер чайхабызып, чибіг үннен чойырхап сыххан:

— Хырыспаңар, чиит чон, танызааңар, э-э... мин Илоназым, пу Аркаша, тігіне Шурочка, мынзы Митюха. Мына піс прайзыбыс мындабыс. А сірернің адынар кем? — сунған ол Пасказар сырлаан тырғахтығ иптiг холын. Аның суғдыр харахтары хости турчатхан иреннің сыырах иннілерін сыйбаан чили. көрібіскеннер.

Че Паска, тізен, аның сунған холына пір дее хайбин, хыйа пастырыбысхан. Чиит ипчинің иптiг холычаа киінде салбахтап, ідөк ле тур халған.

Анаң ол піссер от хыринзар киліп, көк отха чочайта одырып алып, пір дее нмечек полбаан чили, кемге-де сыы пастырған көк отты чіке турғызыбызып, азыр пастығ отха хабырғазынан тіреп салған. Пазох прай нмечек амыр, көлзертін аат хустарнын удур-төдір үн алысчатханнары ла истілче. Паска Хурчу инейзер сурыныснаң көрібіскен.

— Уучаң, чейің халды ба, көксім хуруп парды...

— Парох, палам, ма... Алығнаң періспе, палам. Хара суғны хайнадып, хайах сығар полбассын. Аринча пу оол пайаа ла кізі полған, амды саңай аң.

— Тасты чалтырама, істі, тізен, халтырама, — хончыхтарзар хыныхсыбин көрче Сатыр апсах.

— Ізе, миндір чили, хойбаннап, — түкүрче Сирток ака. Піс сизінчебіс, пу чоох Илонадаңар.

Көөлчеден ибіре прай нмечек амырап парды. Хончыхтарыбыс таа, піс тее — прайзыбыс пос киректерінен айғасчабыс. Че амды пайаағы, тигір нызыраан чили, хайынған музыка хайди-да ырахтын истілчеткен осхас, тыңнирға даа истіг.

— Көрдек се, көө дее чахсы полтыр, ноо чонни? — сураглапча Хурчу иней.

— Африкадагы негрлерни, — нандырчалар агаа.

— Көрдек оларны, изіг чирдегі чонның музыказы пістинен пасха, — хайхапча иней.

— Плесет салғаннары даа пасха, — хозылча апсаа, — телевизорда көрзең, изіг көстегі ле чили сегірісчелер.

— Ізе, изерде чөргелек сас аттар чили, тепкленісчелер, — кўлімзірепче Сирток ака.

— Орта чоохтапчазар, — орыстапча Сергей Петрович, — магаа оларның аразында тоғынарға киліскенөк. Пастап ідөк пілдірген. Анда оларның изіг чир нооза, кўн кізінің тигейіне саапча. Піс осхас чон анда пөрік чох чөр полбинча, пробкадан иткен пөріктер кисчеңміс. Кўн хараана нымырхалар пыс парадыр. Аннаңар оларның ханнары андағох изіг, а музыка, тізен, чуртастан төріпчеткен ние. Сіернің көглеріңні алып алза, хыри-пазы чох чалбах чазыларға төй, сөөде тартыладыр... оларның, тізең, Сирток ака ам на тиннестірді, изерде чөргелек сас аттар чили тепкленісчелерге төй тіп.

Ол арада хончыхтарыбыстың иледе изірібіскені іле, амыр нимес, арагаа субарабысхан табыстары хай пірее чоохтарын піске читірче. Оларны испеске дее хынзабыс, прай истерге килісче.

— Амғы туста сіліг чуртирға кирек, пір сөснен, чуртас морсымның ползын, — арагаа сиип парған үннен үгрет парча прайзын Аркаша, — тачка, импорт, хызычахтар... Мм-ма! — улуғ салаазынаң тышладыбысча. — Мин хыстарнаң танысчатсам, иң пастағызын кип-азаана көредірбін. Пір сөснен, импорт ползын. Посты көмес тең улуғлирға кирек — ада чир-суунин кизерге! Мына пу магнитофон пір муң чарымға турған, кассеталар магаа пір моряк арғызым пасха хан чирінең ағыл пиредір. А то пістің Антонов, Пугачева — татай ара, никакого шика! Пу наада мин «Модерн-Толкери» кассетаны шаап алғам, ФРГ-ни...

— А сагаа ниедір! — Аркашаның чалтанмас сөстеріне Митюханың істі көйгені іле, — пабаң синің улуғ пастых, Москваға ойын пазы пар киледір. Нёөс хынған ниемі ағылбас... Минің адамның машиназы полған полза, мин дее хан-пиг поларчыхпын. А минің адам аалдан даа сыға чоғыл, хайдан агаа Москва!

— А син, — чөп пирче арагаа хызар парған Илона, — мин чили ит тур, минің кирі-хуруғларым, мал тудып, аалдан ідөк сыға чоғыллар. Че мин килген сай доллар чох хачан даа нанминчам, прай ниее ахча хызып алчам. Ирткен поэрахта полғанымда, пабам тарыныбысхан, сагаа, тидір, прай ние ас, тоспас харах, А мин агаа піди теем, іди ползаңар, паза кил-

бөспөй, хайди хынзана, иди чуртана. Ирткен хысхызын ча-
лаас хыстаам, чалгыс албыга ла пöримнен порастангам.
Чоо уятхам... Че пүүл чидер, хара түлгүни суура шаап алдым...
Чуртаста көйтүк поларга кирек, Митюха, а синиң сүмөң пир дее
чоғыл, чысхыс охассын, эх, сини, — Илона тоғылах кискен
колбасаны узун салааларынаң чиркен тутча, кичиг салаачаан
тырбайт салган. Тайначаң нимезиң, маңзырабин тайнап, азыры-
бысханда; аннаң андар чоогына пысча: «А қирі ічем ол ла алдан
чөредір, ирге парып, пала таап аларчыхсын тіпче. Ізе, — ирні-
дерің нимес-де чиксең чили тутча, — алығ нимеспін мин агаа
ирге парарға! Тосхана чөріп аларга кирек!.. А кирип парзан,
пир дее кизи сагаа хайбас. А чурухтар, пала киби, о татай, хайдаг
күскүнистіг нимелер! Амды медицина күстіг — үс ле күн... анан
пазох пос чуртас, — пир дее кизидең уятпин, прай көнниң аза
тастапча Илона.

— Ачын харахтыг тізи мал, тпук! — пазох түкүрче, пу сөс-
терни истіп, Сирток ака. Апсах кизиниң хазыр тесни кизи минзине
читче.

— Ізе, пала кичигде, аннаң тадылыг ниме чоғыл, пала улуғ-
да, аннаң ачыг ниме чоғыл, — Сиртоктың хатини нымзадып,
көнни чох үндесче агаа Сатыр апсах.

— Нөөс син, Илона, палаа пир дее хынминчазың? Пир дее,
пир дее хынминчазың ма? Мына мындаг кичичегес пырозы чох,
хол-азахтарынаң тепкенип чатча, соонаң «ічен» тіп адир. Хай-
даг тадылыг полар іче кизее я, — көөлче сурча Шурочка. Пу
ніскечек, сылағай хызычактың прай тудынызынаң аның арага
іспинчеткені іле көринче.

— У-ук, Шурочка! Хайдаг син ам даа алығзың, — поэнын
позік пілізінең үгретче узун састыг хыс, — татай, пала табарға!
Син ам даа чиитсиң, пілдің ме, чиитсиң! Истек пеер, чинт туста
чөріп албазан, паза хачан махаң хандыра чөріп аларзың! Сіліг
оолдар, музыка, күлет ползың! Нимениң үчүн мин Аркашаа
хынчам — аның машина! Пабазыни даа полза, че машина.
Одыр, хайдар хынзан, андар ойлат... Ахчалыг!

— Чалгыс палаа айазыннар, — Илонаның сөстерін учуғыста
хаапча Аркадий. — Мин үр ниместе пабамны хоргыдыбысхам:
«Ноль-восемь» ал пирбезең, институт тастабызарбың». Худы
чарыл парған — сала манзыри, күскүзін ал пирем, тіп нан-
дырған.

— О, хандыра, — өрп парча Илона, — андада піс хынған на
чирзер ойладарбыс, я?

— Я-я! Нөөс синнен пасха хыс табылбас магаа? Мин джиң-
саларны даа чарым чылдаң артых кспинчем...

— Аркаша, аарлиим, иди чоохтанма. Алай мин сiлiг нимес-сiм, алай модадаң халчам?..

— Че-че, син не чалгызан нимессiн, пасхаларын даа сағынарға кирек, — иртіре парыбысча махтанчых оол.

— Син ойнапчазың, я? Ойнапчазың? — адайах чiли, хараана орта кiрерге харасча Илона.

— Чох, а мин иди чуртирға хынминчам, — кiннi-саа чох, че хатығ чоохтанча Шурочка. — Магаа чахсы кiзi урунчаң полза, прай чiреемнi ас пирерчiкпiн, ибге толдыра пала-парха iскiрерчiкпiн...

— Эх, Шурочка, хайдағ алығзың ам даа! Кiзi iлiзi пала-пархада ба? Кiзiнiң iлiзi — музыка, кiзiнiң ырызы — кiннiң сай танцевать поларға! А син! Эх, синi!.. — Аркадийнiң пайаағы соох сiстерiне ачырған парғанын кiзiтпеске, кiгiлiг поларға харасча Илона, Анаң, одырған чирiнең аар пазыттығ азахтарына тура хонып, музыканы тыыда толғабысча. Анзы пазох, пайаағы чiли, нызыри тiскенде, пiстiң сарибыссар хортых айлана тiзiбiзiп, табыраанча хызырыбысча. Анаң ол, чапчаң толғана тiзiп, джазтың кизекти хайынғанына, барабан сабыстарына килiстiре хойбаңнап сыхча. Иртіре пыс парған хыстың толдыра тiуiстерi аның табырах сiлiгiнiстерiне тiтiреп парча.

— Нога одырчазар, танцевать поларға, — холларынаң тартхлаглап, хығырча ол пасхаларын.

Амды прайзы, агаа хозылып, азахха тура хондылар. Ур нместең оларның хойбаңнааны хызыында. Илонаның сырлаан узун сазы ла кинде ооп парған сарығ чалынаң чалбаңнапча, толдыра кiксiлерi иленепче. Митюха хысхахах мойнынаң хыйыр-майыр тартхлаглапча, пiске ол, торбагас сiскленчеткенге тiбiй. Шурочка кiннi чох, хыныхсыбин, че прайзына килiстiре поларға харасча. Аның нiске сiбiгiчее музыкаа килiстiре ниик ээлче. Че прайзынаң иптiг Аркадий хыймырапча — прай кiннiң музыкаа салып, морсынғанынаң харахтарын даа пiрееде чаап, ол табырах нызырасха килiстiре, ээлчек чинт хорба чiли, иптiг пiгiлче. Аның чинт, сылағай сыны кiзi хайини сiлиннең таргыпча.

Мин ол арада пiрее-пiрее Найтазар харах тастап салчам. Аның хылынғаны пайаағыдаң пасха арах пiлдiрче. Пудурғы поэның сағыстарына ла чобалған ипчi, ибiре полчатхан нимее араласпн даа одырчатса, че iетiнде тың iкпеленчеткен осхас. Харахтары пiрде соох, пiрде чылығ кiрче, пiрде, поэ поэны

амыратчатхан чілі, күрөзіп, хол салааларын тышлада тудып одырча.

Амды чииттернің көгліг толгалысханнарын көріп одырғанда, харахтарында көйтік одычахтар чари түсті. Мин көргенде, аның пазында хайдағ-да сағыс төріп парғаны іле.

Олох туста Илона оолғының харах алнына ла сыынарға харасча. Аның алнында орта пол парза, иннілерінең улам на сілігініп, пилі-сөбгін улам на сылағай тударға күстенче. Көр, прайзынаң мин сілігбін, көр, прайзынаң мин артыхпын теен осхас. Че оолғы, тізең, андар пір дее хайбин, харығ полба теен чілі, хыйа сойлабысча. Че мынзы уламох толғалчаан на толғалча. Тастынаң көрзең, ние дее полбинчатхан осхас, че прайзы сизінче, пу оол хызына ирік парғанын чазырбинча. Прай көңнін танецке пир салып, позының прайзынаң чахсы хыймыраанын пілініп, аннаоох артых көрінерге харасча. Сугдур ойнаан харахтарын Найтазар көстепче. Айландыра одырған чон сизік хаапча — Найтаның алнында час тирек чілі толғалча. Парасхан хызы, тізең, анзын сизін салып, пір дее ние пілбинчеткен полып, кинетін тура түзіп, піске хыйғы салған:

— Нимее апсах-инейлер чілі одырғлап турзар? Эйлер, чииттер, хозылыңар піске! Музыка хандыра... Хайди сыдасчазар? Позының харахтары, тізең, Паскада. Піс удур-төдір табырах көрізібістібіс: Илонаның хығырғаны чапсых пілдір парған. Итсе-де, піске — Паскаа, Найтаа, геолог ирепчілерге паза мағаа — чибіргі частаң хай-хай артых, че піс ам даа чиитпіс, анзы сын. Хайди полчаң?

— Че-че, хыймыраңар, — манзыратча чидікпин тігізі. Позы, орнында турбин, аннаң андарох музыкаа килістіре илбеңнепче.

— А, школадағы үгретчілер чілі, ноға хат пардыңар? Үгретчілер ле сағам брейк нимелерге тал парчалар. Олар чуртастан халчатхан чон, парасханнар, вальстаң пасха паза пір дее нимее чарабинчалар... Че табырах! — илбеңнеен аразында хысча пісті Илона.

— Че, андағ полза, көреең, — соох күлімзіреп, көөлче, че ізестіг хаалағнаң аныңзар удур хаалапча Найта.

— О, допинг, допинг! Допинг чоҳ хайди көглезерге, — сах ол туста өрчіліг хысхырча Аркадий. Анан, ырах нимес көк отта чатчатхан арағалығ ідізін чапчаң хаап, стаканға солбырада урча. Чарымдыхти урған стаканын Найтаның алнына чапчаң туда пирче:

— Алыбыс, сіліг хыс, көгліг пол парарзың, танцы-ванцы нидербіс!

Илонаның харахтары тозырада көрчелер — ол Аркадийнің иди хылынарын пір дее сағыбаан. Піс тее саңай пөк пардыбыс — хайди полар амды Найта?

Анзы, урған арағаның чызына чүзін көмес хыйа тудыбызып, пайаағы чили идөк соох күлімзіреп, амыр чоохтанча:

— Харам полбиндырыз, астың ээзі. Че улуглар тіпче, тогынып албаанда, ас тамаанда турчан.

— Эк, андагда чи, нимеден кирек? Илона, турғыс, сыдазын көрербіс, — полар ондайын сағамох таапча чапчан оол. Анаң, сүлейкезін көк отха нышлада салып, салааларынаң тышладыбысча. Аркадийнің чалчызы поларға үрген парған Илона хара харачағассар мытти ла халды, үр дее анда чубанмаан. Олох туста киині кизекти салбыр-солбыр истілчеткен музыка чара чачыратхан, пу чағында тимір унатчатханға уғаа төйіп ілдірген. Піссер табырах хортых айлана түзіп, пайаағы хыс музыкасын кізі хулаа сыдирча чабырыбысты. Амды ла прайзыбысха тимір сатыраанына үндескен ир кізінің чоон табызы истіл сыхты!

— Че көреең, абахай хыс, толкан нимее чидер, — чабал отнаң көйбіскен Аркадийнің харахтары.

Музыканың табырах кизектері, сыр чылан сыылазы чили, киині чачырада саапча. Атыстар чили, амыр ибіркіні тітіреде, барабан сабыстары атылча. Турған орнынаң ниик ле хаалабызып, кинетін Найта, барабанның сабыстарына хап-орта сілігініп, пуларның аразында толғана түсче. Аның иптiгi иңілері, сылағай пілічегі, прай тудынғаны, музыканың тынызын сиргек хаап, кизекти сапхан барабанны сіліг хатапча. Көрімніг поэты, кізі хараан аптаан чили, тартыпча. Иди пу прай чон илееде тус табырахтан табырах ла хайын парчалар.

Ікі танаазы аар тыныстыг Аркадий сылағай Найтаның хыринда хайди-да ылбырап парған осхас. Пайаағы сіліг ондайын амды кізі хараа хаппинча. Аның чиит пүдізі, іскен арағаа көп парған чили, аардаң аар ла хойбаңнапча. Илонаның даа харасханы Найтаның хыринда хахсап парған сабанға төйі — аар-песер ле илбеңнепче, амох тоолап парғадаг. Музыка табыраанына олар амды сыдаспінчалар, тохтир көңілері хачанох іле, че кассета тоозылбінча. Аннаңар олар, ахчатхан тирні чыза тартып, хуруп парған тамахтағы хурғахты азырыбызып, аннаң андар порастаңчалар. Торбағас мойынның Митюха хачанох ойыннаң сығыбысхан, көк оттағы столның хыринда одырып, нима-де тайнапча. Пуларның аразында чалғыс Шурочка ла Найтаа сын арғыс — ниик, күстіг, ээлчек.

Пайаағы иң не артых танцор, Аркадий, утырчатханын ам даа пілінминчеткен. Піс, тізен, Найтаның ырах сағызын ам на

сизін салгабыс: ол пу-чонны саңай сағартып саларға. тіп, пір-танецтең пасха танецке кіріп, кўстен турған. Хақан кассетаның пір сари тоозыл парғанда, ол табыраанча аны пасха саринаң турғыс салған. Магнитофонның ээзі тоғыр полбаан, че халғанчы кўзінең хыймыранчатханы мыннаң мындар тың пілдірібісті. Амды ол тирін дее чыспинчатхан.

— Фу, паза полбас, — тіп, туустығ Илона, хап чіли, көк отха напли одырыбысхан. Аар тынып, тының алынчатхан.

— Тігі миндір сағар парды ба? — харахтарынаң тын алынчатхан Илоназар көзідіп, кўлімзірепче Сирток ака.

— Мының алында улуғ тойларда, іскен чонны сағартар үчўн, сөөк тее тастацаннар, кўрес тее пастацаннар, — амыр чоохтанча Хурчу иней.

— Арса, Найтаның кўлии азар,.. — чаратча аның апсаа.

Ұр дее полбаанда, Аркадий көк отта чалбастана чат салған. Аның ашағас киптіг көксі көк оттың аразында аар тынызына көдіріл турған.

8

Хызыл иир поэзияның ойынын пастабысты. Тигір төзіне толдыра, хазыр өрт, хызарып, палыцнап чалбырапча. Аның хойнында төреен кўстіг сустары тигір поэзияндегі ах көбіктіг пулуттарны, хызыл чіптер чіли, өтіре саапчалар. Көлдегі суғ, чалбах тіріг көріндес полып, аның хоозын хатапча. Ікі хоостың аразында ыраххы ла чар харалча. Піди көрзең, пу чирде төрібеең хайдағ-да кўстіг алып хызыл отнаң сусталчатхан чалбах хуйағын ніске хурнаң хурчан салған осхас.

Ол хайхастығ алып — хызыл иир. Аның ойынын салған чир чайаачызы чалынығы сырларын айабаан. Аннаңар ба, хызыл иирнің сілине аптадып, прай даа чир үстў тымыл парғанға төбў. Ибіре сымзырых. Чалғыс ла торғайахтың хадағанчы сарыны чайылча.

Пайаадаң пістің прай хайнибыс аах-оох түсчеткен читтерге ле айланған. Амды ол чон, Найта пастаан марыг соонаң тыпанып, кўс алынча. Хайзы одырча, хай піреезі хыйын чатча. Магнитофоннары саңай тымыл парғанға төбў. Аның өтіг кўзў-рееңі соонаң чир-чайаанның амыры улам на аарлығ. Тацнаң хада чахайахтарның чыстары читче.

Я, сағынчам мин, городта чуртапчатхан кізі хайдағ хал пол парча. Кічігде чўгўрген саарсых азах чоллары сіген оттарға тун парғанға төбў, пурунда сомған тирең суглары намыт оттарға пас парғанға төбў. Городта мындағ тацнастыг иирні кізі хайдаң көрер.

Мин хости одырған чонымны хараамнаң сыныхтап көрчем.

Нимедесер сагынчалар олар... Хыр пастыг Сирток ака? Хада килпчеткен Килижеков ирепчилер? Алай пулары — чир үстүн ибір килген геологтар? Сергей Петровичтин чоогынан, олар Австралияда, Африкада, пасха чирлерде дее пол килген улус. Алай чарым алып Паска — чахайахты даа типсебес кизи. Алай Найтаны алып ал.

Найта, олаңай ла пас чөр килген кизи чили, пу марыг соонан агырин писенч хости одыр салган. Анын соонча Шурочка хооп килген. Иринде көк одычах. Олар бир часча даа плесет салган ползалар, майыхханнары пилдирбинче. Амды, чагын одырчатаханда, Шурочканын сырайы чахсы коринче: сболмек харахтары, хойыг комискелери. Олаңай хызычах. Андаг хызычахты чон аразында көр салзан, бир дее хайбассын, неке.

Шурочка тапсабин үр одырагга тыстанмады. Олар Найтанын хайдаг-да пайаагы чоохтарын узарат парчалар. Хызычах сурча:

— А брейктең джазтың пасхазы хайдагдыр?

— Олар прайзы тобйлер, джазтың на пасха-пасха ондайлары. А син чи, Шурочка, үргенчезиң алай тогынчазың?

— Тогынчам, кип-азах тикчем.

— А үргенерге сагынминчазың ма?

— Физматха балл читпеең. Че пүүл пазох кирерге күстенем.

— Аргыстарың хайдандыр?

— Илонадан бир аалданмыс, хадох тогынчабыс. Институтха кир полбаанда, фабриказар мині ол хыгырган.

— А Митюха чи?

— А пис анынан үр нимес ле таныспыс, ол заправкада тогынча ба, таң...

— Родың кемдір, хызым? — агырин сурча Хурчу иней. Инейиң харахтары хызычахсар чылыг көрчелер.

— Минің ме? — ачыныстыг хайхап парча Шурочка. Анаң, хамаачааң көмөс чыырылта тудып, сөлепче, — Маткичигдензім, Харлос Карачаковтың хызы. Ичөм Сарыг хыс.

Хурчу инейиң Сатыр апсах удур-тодир көрізибістілер.

— Э, э... Харлостың очызы полдың ма?

— Хайдаң пилчезер? — харахтарын топлада көрче хыс кизи.

— Хайди пилбес, палам, — ачых-чарых күлүнче инейек, — Харлос, хыс палаа читпееңде, ипчизин пала ла таптырган. Читі паланың очызы ла хыс. Син полдың ноо ол пала.

— Я, — хызарча Шурочка, — пабам мині матап сагаам тіпче. Мин төреенде, читі күн той салтыр.

— Анзын искендикіс. Пис ол туста Асхыссар парған полгабыс, Агбан кизіре кимеліг. Анда военкоматта Сатырның чаада албаан ордені табыл партыр... Анаң Асхыста Харлос орта пол парған.

— Пабамнаң таныссар ба? — өрін парған Шурочка.

— Олар Сатырнаң хада чааласханнар, соонаң хадох госпоталда чатханнар.

— Холын анда кискеннер, — мөңс искірче Сатыр апсах. — Холы харал сыхханда, пастап пілекче кискеннер, соонаң — чығанахча. Харлос миннең чибіргі часха кігі, че кинек. Пот якра!

— Я, андағ, — хойығ көміскелерін чыырылта тудып, мөңізөк үндесче ағаа чиит хыс. Че анаң, пазычаан көдіріп, табырах, ізіг чоохтан сыхча:

— Чох-чох, пабам минің пір дее кинек нимес. Ол от саапча, ибде хайынча, одың чарча... Минің пабам уғаа чахсы кізі. Минің пабам... Ол ізеечі нимес!.. Минің пабам...

— Синің пабаң махачы кізі, хызычаам. Андағ пабаа махтанарға кирек, — чылығ көрче аныңзар кирі кізі.

— Ол ізеечі нимес, — тоғырланча хызычах.

— Кем аны іди адап тур, палам?

— Илона теен...

— Э-э, Илона те-е... Че син хайба андағ чоохтарға. Чон аразында чөрген кізінің пол парадыр, ир кізі нооза.

— Амды ол андағ нимес, — сала ылгабин, пабазының алына пазох ла турысча хыс пала.

— Чүрексібе іди, хызым, пабаң синің чахсы кізі, читі паланың пабазы ол, — үтөртче Шурочканы Хурчу иней.

— Хи-хи-хи! — пазын тізектеріне салып, кинетін хатхырыбысхан Сатыр апсах.

Анаң кізілер көрбес аразында ипчізін чоон пудынзартын сасыбысча. Инейі аныңзар таңнастығ көрібісті, анаң олох туста, сағыс хабынып, көгліг арах үннең пастапча:

— Пу кізі пазох ние сағынып алды? Нимее күлінчезің, и? Алай пазох ол госпоталдағы спиртті сағысха кирдің ме?

— Ой, чоохтаба даа, іцен. Хи-хи-хи...

— Позы хатхырып одыр, піс, тізең, алығ кізілер чіли, андып одырбыс, — перінчеткен полча Хурчу иней.

— Сыннаң даа, чоохтадах, оол, пістің дее хатхыларыбыс килче. Докторлар хатхырған кізі көп час чазидыр тидірлер, — сурынча Сирток ака.

— Андағда мин чўс часха теере чуртирбын, — тіп, инейінзер көйтік көрче Сирток апсах.

— Ікі дее чўс чыл чуртапчат, — күлінче анзы. — Алай чооғынны прай сығара хатхырыбыстың ма?

— Чоох Харлостанаң... Ок, хайдағ хормаачы кізі, — ол көмес сағынып одырча.

— Кирек мындағ полған, — пастапча Сатыр апсах. — Хар-

лос аар палыглатхан соонаң пілбес чатхан. Аны айылдырар үчүн хариина нашатырнай спирт салчалар. Сах андох, пір-ікі тынып, Харлос айыл парган. Анаң, аар-пеер көріп алып, сала даа тынныг полза, чоохтан тур: «Нимее спиртті тастына хоратчазар, істіне кирек...»

— Сігерге, иреннерге, ол ла кирек, — перінчеткен полча Хурчу иней, — істіне ле кирек!

— Чалынныг суучах пірееде күс хосча нооза, — ахтанча апсаа.

— Нөөс сігерге анча тың араға кирек? — харахтарын тоспайта көрче Шурочка.

— Э, палам, хайба... Ойнапча олар, — иреннерзер холын саапча иней кізі. — Минің Сатырым таң атханча чоох-чаахнан одырза, ікі ле иреетке сыдидыр. Ча-ах, хайдаң агаа араға.

Ол туста пайаагы майыххлап парган чоныбыс хыймыразыбысты. Прайзынаң пурун Илона айылча: «Фу, ізіг! Суға сомарга парааңар!»

Кізілердең пір дее уйатпин, сарафанын пір-ікі ле суура тастап, көл хазынзар чүгүрче. Аның соонаң — Аркадийнен Митюха. Шурочка ла піснең хада халча.

— Тпок! — түкүрче оларның сооларына Паска, — станнарын суурып, хаас хурнаң маңаттап чыртыбысса! Андағ кізі табылбинча, неке. Оларға чир үстүнде пір дее арыг нима чоғыл, хулахтарына читіре кірге пат парғаннар.

Амды пістің арабыста чооғыбыс, ус парган от чіли, пір дее хатап көгленминче. Нир сабынаң хайнатхан хызыл чайны ізіге оортап одырып, илееде табыс-тубус чох одырчабыс — көңнілерібіс алыспинча.

— Худай улызып, харын даа пістің пала-пархабыс оларға тōйи ниместер, я, ічең, — Хурчу инейзер айланча Сатыр апсах. Ибі-чуртыбыс пай даа полбаза, кізөк чіли чон аразында чөредірлер.

— Я, анзы андағ, — күлінче апсааның чооғына инейі. — От сабарға прайзы улызадыр... чаа соонда төреен икечектерім...

— Хайдаң чаа соонаң! — сарысча Сатыр, — илееде соонаң нооза. Кічинібіс ам даа студент, Ағбанда үгретчілерге үгренче. Худай улызып, ам даа ахча хыхсалахтар, амға теере пір дее тогыр чоохтанғалахтар.

— Андағ чи, о икелерібіс, оларның үчүн чир үстүнде чуртапчам, — хыйа айланыбызып, харах пулиин чызыныбысча инейі.

Сатыр апсах илееде сым одырған. Хайдағ-да улуг чоохты пастирға чаратханы іле пілдірче. Анаң пастапча:

— Мин чаадаң айланғанда, Хурчумнаң хон салғабыс. Он чылға читіре пала көрбеебіс — инейім аар хабын салған. Ту-

ганнарым адын даа, родын даа халбас тіп, пасха ипчі аларға чөптөчөннер. Хайди ла сөклебөчөннер аны — төлі чох хат тіп.

— Че-е, ирт қарған нимені немее ходыр турзың, тибіретпе. Уйат андағ нимелерні чоохтирға, — ирін тохтадып, хол саапча Хурчу иней.

— Ноға чарабас, — чаратча ирі, — пір дее уйатчаң ниме чоғыл. Я, чоғыл. Аалда даа прайзы піледір аны. Ічем минің сай кізі полған, ол инейімнің чанына тың читкен. Мин прай чоохтарға тоғыр турғам... үзе сапхам...

Соонаң істін сыйбаттырарға... им оттар... Иди пір чылдан, якра, үзігі чох! — харахтарын көйткік нымғыдыбызып, ир поэы, олған чіли, салааларын пүк сыххан:

— Пидос, Укрип, Петке, Ораман! Улуғларыбыс — ікі хыс, а кішіглері — ікі оол. Ұлүзібіс парох полды, я, іең? — инейін-зер толдыра көңінең ирке көрібізіп, читт күлінче Сатыр апсах.

Анаң олар, ікөлең не пілчең иркелерін кізі хараанаң чазыра, удур-төдір чалахай көрізібістілер. Оларны көріп, минің дее көңнім, айас көгілбей тигір чіли, пуртах сағыстардан арыпчатханға төбй. Чүрееме хайдағ-да тадылығ, сыстастығ ниме толча.

— Амды, тізең, палаларыбыстың палалары — читі хурағанах прайзы, — аннаң андар чоогын апарча апсах кізі, — чайғызын прайзы чылыс килзе, ок, піске ниме аннаң артых! Иртөк ус-хунчалар хусхачахтарым, анаң полча чалаас азах мычлас чөрзелер, ок, піске ниме аннаң тадылығ! Пірсінде иң не кічинбіс, үс частығ полған полар ба, я, полар... Сапрон хончим аннаң сурыбысты: «Палам, адын кем?» Тігізі, кил, нандыр пирді: «Минзім ноо». Хончим хатабох: «Кем, кем, палам?» — «Минзім ноо», — пазох нандырча. Анаң на сизік хапхан, арда, Сапрон: «Уучаң, — тидір, — хайди адапча сині?» «Пөлек адидыр уучам», — чадап ла адын таап пирді хусхачағым.

Прайзы хатхырысча. Прайзынаң күүледе хатхырча чарым алып Паска:

— Тіпөк, «минзім ноо» тидір бе? Адын даа чахсы піле чоғыл, а поэың «минзім» тіп пілібөкче... Пот айначах, а?

Ол туста, тізең, пайаағы іскен чон көлде пычых-пачых түсче. Оларның табыстары суғ индіре ырах истілче:

— Илона, хорыхпа, чүс минзер! — хысхырча хызына чардан ырада чүс парыбысхан Аркадий.

— Чо-ох, хорыхчам, — ойнапча анзы.

Пайаағы читтернің табыстарын истіп салып, Паска пазох ачырғанча:

— Арағаны немее иди тығынчалар? Көріңер, пу хайхастығ хызыл иирнің дее сіліине хайбинчалар.

— Істілері арағаа хабылған оларның, чахсы-чабалны сизіне чоғыллар. Пурунғы чон пу адай іспес ачыг суғны ікі төлге читіре амзирға чаратпачаңнар. Ікінчі палацның тойында пірер чірче амзирға чарачаң, хабахты нимес, айран арағазын. Амдығы төл хайдағ-да чабал ыралығ пол парды, иргі кибірлер прай ундул парир... Пурунғы улус хабахты хурчунаң үлеченер, амдығылар, тізең, суғ ла чілі ісчелер. Прай чобағ арағадаң! Саңай чуртастарын пытырат салчалар, чуртас, тізең, пір ле хатап пірілче, — чүрексініп, ачыг сағыстарын сығарча кірі кізі, Сирток ака. Анаң, хомзыныстыг сағыстарын хыйа тастап, ачых-чарых чоогын хосча. — Көрзер, хара пазым хазарғанча чуртан... Арчых инейімнең хатабох тоғазарчыхпын, — пу сөстерде апсах кізінің харахтары чиит көрібіскенер, оларның түбілерінде хайдағ-да кұр одычахтар ойнағли түсті:

— Эк, чоохтанар чоох. Чиит туста Арчых инейім хайдағ көс-тестіг хыс полған. Аның чиит тузы хараам алпында оон позы турча.

Улуғ тыныбызып, аниаң аңдар чоохтирға тидінген:

— Чалғыс хонығым, Арчығым, чалғыс үлүзім полған хачан даа. Сидік тустарда полыс пірер, аар тустарда көдір пірер... Көп пала таап пирген хонғаным. Тузы читкенде, тыып парған хусхачахтарыбыс уйабыстаң учуххлап чөрібіскен. Че төреен чирің, Киндірліг аалын, хачан даа аарлап чөрчелер. Чебокчинов роды от сабарға сыхса, пүкте тарғынах, Чебокчинов роды стол кистіне одырза, стол кистінде көгліг. Худайдаң, чуртыбыс амыр полчаң, уйабыс пик турчаң. Хара пазыбыс хазарғанча, хада поларчыхпыс, ах тізібіс сарғалғанча, хада чөленерчікпіс... Че хара чобағ, хара ханадын чазып, хайран чуртыбысты сайбаа-нох... Тун паламның тун палазы, Қазар пархачаам, айланмас чирге парыбыханда, Арчығым аның соонаң хооп чөрібіскен. Ағырып, чадығда, төбле чоохтан салчаң:

— Сілер мында күстігзер хада халарға, Қазар анда чалғы-зан илепче. Хығырбазын сілерні пірдеезін, үлүзін мин көдір пірербін анда. Чалғыс позы чалғыс чөрбезін тігі чирде...

Чооғын чоохтапчатхан аразында піс, сөзін тыңнап, табыс-тубус чох одырғабыс. Че Қазарның адын адаанда, пазын төбін тудыбысхан Найта ипчінің холлары ла илбеңни түскен. Апсах-тың полған на сөзін сиргек тыңнапча. Аңчы чілі, аңнааң аңның ізін китепчеткен осхас. Пилі-сөбгінең тыып парған осхас, позы улуғ сурыныснаң апсах кізізер көрібіскен. Сурынчатхан осхас чүреене аарлыг атты пазох адап пірерге. Күлүк апсах аны сизінген полар ба алай поэна пазох Қазарның адын адирға тадылығ полған ма, че, үр нимес тапсабин одырып, пазох чооғын узарат сыххан:

— Казарны мин кічгдөк пу көлзер ағылгам. Аат хустарны пастағызын мында көзіт пиргем, олардаңар көп чапсых ниме чоохтап пирчеңмін. Угаа хыпцаң оларға пархачаам. Учух паризалар, оларны харап, ўрөк тур салчан. Харап-харап, соонаң сурчаң: «Ака, ниме тіп хысхырчалар олар?» Соонаң, өзібіскенде, пірсінде чоохтап тур мағаа: «Ака, а мин оларның чоохтарын прай сизінчем. Мин ааттарның тілін прай пілчем». Худай, чапсып таа парғам Қазарның іди тееніне. Анаң сурғам: «Чоохтап пирдек, палам, нимеденер сууласчалар тігі хамыстарның хыринда чўс чөрген ааттар?» Оолғым, кил, піди нандырча: «Пабазы палаларына чахыг пирче. Сірер, тіпче, пу хамыстарда, чазынып, көблче одырыңар, тигілгеннің хараана көрінменер. Піс ігеннен хайын килербіс». Хал-орта Қазарның сөзінен өртегестер хамыстарда чазыныбыстылар, улуғлары көл пазынзар учугыбыстылар... Амды чи нимеденер хысхырыс турлар, оларның нанчатханнарын көріп, сурчам. Олар хысхырчалар: «Тигілген! Тигілген! Чазыныңар табырах, пеер тигілген көстеп киір!» Көрзем, сөзінендөк. Олох туста тіріг ниме көлде көрінмибіскен, прайзы даа хамыстар аразынзар кір парыбысханнар. Тигірде чалғыс ла хара ниме, ханаттарын чалбайтып, ағырин учуғыста хычаланар ниме харап тур. Сынап таа, Қазар хустар тілін пілчеткенге тōй. Аның соонаң, нинче хатап сур килзем, орта ла чоохтап пиредір. Тың даа хайхачаңмын аның сизігіне. Пірсінде сурған: «Ака, кем полып чөргем мин кізі полар алнында?» Киртінчен Қазарым кип-чоохтарға, сын нимені чіли тыңнап одырчаң. Ноға-да угаа даа киртінчен, прай чир ўстўндегі тынның ниме, тузы читсе, пасха нимее хубулып, пазох хатап чуртапча. Институт тоозып, айлан килгенде, піди теен: «Ака, чоохтарын сын полтыр. Тіріг клетка пасха-пасха ондайға хубулбаан полза, миллион чыллар тіріг полбасчых. Синің нымахтарында диалектика законы угаа сіліг көрінче, че орта хоосталча. Тынның нимелернің хубулызы хыйға кізіні төріткен». Пірсінде мин ағаа пір нымағас чоохтап пиргем. Чонда чоохтидырлар, кізі тоозыл парза, аның худы, хусха хубулып, учуғыбысча. Махачы кізі кийкчін полып учуғар, эрінчек кізі, тасха полып, уйазында күнөрте узуп одыар, ачых-чарых кізі, торғайхатарға хозылып, сіліг сарыннар сарнир... Піди көрзең, нымағас ла чоохтап пиргем, олаңай ла нымағас, че ноға-да Қазарым тың киртін парған. Соонаң тіпче: «Мин аат хус полып учуғарчыхпын, тигір паарын ибір чөрерцікпін, «аат-аат» тіп хысхырарчыхпын».

Мин ам на прай нимені сизікке хаапчам: Сирток ака тиктен не нимес Қазарның адын пазох адапча, адын адаан ўчўн Наятаның харахтарында, алтын от чіли, алғыстас чарыпчатхан. Чиит ипчі көл ўстўнзер сиргек көрібіскен. Сугда никк чўс

париган алай тигірде пөзік бөрлеп париган аат хусты көр сарларға көннi полған ма. Аныңзар табырах харах тастаан кирi кiзi, хоза ниме-де чоохтирға иткен, че тапсабаан.

Ана iди азыл парған мағаа Найтаның өзелiстiг хыйалы. Сөстiң учына алылбас ады чох хомзыныс паарым сысти хапхан.

— Аркаша, пирдек мағаа сас тарачаңны, тiгiне-тiгiне, магни-тофон хыринда, — истiлче Илонаның көглiг табызы.

Пiс төдiр айлана көрзебiс, пайаағы суға сомарға парған хончыхтарыбыс айлан килдiлер. Илонаның наахтары хып-хызыл, харахтары, хооххани чiли, iстiнең көйчеткен осхас. Амды чиит хыс сыннаң даа улуг ээрiнчек хоохсаа төбi — пилiн ээлчек тудып, ирке марлапча:

— Аркаша, тарап пир сазым. Саңай путхал пардылар. Тустыг суғдаң, арса... Йо, ағырин, чула тартпа... Йо, учынаң тара, ағырин!

— А, тара позың, — хынии чох нандырча Аркадий. Анаң узун хызыл сас тарачаң нименi хыстың хойнына таста пирiп, позы көк отта часхан чистiг газетаның алнында тiстенекке турча.

— Эйлер, хайа допинг? Сағамғы тустағы кiзее допинг чох пiр дее чарабас! Эйлер, пеер! Митюха, Илона, Шурочка! — анаң ол, харахтарынаң прайзын ибiрiбiзiп, Шурочканы пiстiң арабыста көр салча: «А, пу пала и так таа iспинче, одырып одырызын кирi-хуруғлардаң».

Пiснең хада одырчатхан чиит хыс оолның хыйғызына пастап тартыныбысхан полған, че аның сөстерiне ниик тыныбызып, орнынаң турбаан.

— Эйлер, Митюха, Илона. Че тартыбызааңар, а то саңай ооп пардыңар. Арса, тамырларыңарда марганцовка iзiг хан-ның орнына? Ноға андаг мөңсесер?

Хончыхтарыбыс хайыныбысханнар. Стаканнарның нызырасханы истiле халды, чоохтары суули тўстi.

Пiстiң арабыста, тiзең, пазох амыр сайбалды. Полғаны ла, оларзар хайбағынып, сағыссырапча: кўн киргенче, хызыл нирнiң сiлини тыңнап, азах-хол пос одыраға пирбестер, неке. Алай пазох магнитофоннарын кўзўредiп пастирлар?

Хыммин-хыммин, пiстiң чон палаткаларча тарасхлап сыххан. Хайзы килер хоныхха узучаң нимелерiн тимнепче, хай пiреелерi узун харааны чылыдар отха узах-одыңнар чыырға парча.

Ол туста кинетiн мылтых табызы кўзўри тўстi. Чахсаан көрзебiс, хончатхан кўннiң халғанчы сустарында Аркадийнiң холында мылтых төзi чылтыри тўстi.

— Хосханах, — чара чачырапча Хурчү иней, — пазох ниме сағынып алдылар?

— Алай тадар нимеспін ме? Алай харахха чітіг нимеспін ме? — тіп, пайаағы оол ырах нимес пөзік чирдегі консерва банказар орта атча. Пөзы махтанча:

— Митюха, марыглазааң, мин пу банканы үс хатап үтеп салам, тўндере сегіреп! Анаң сағаа даа мылтыхты тут көрерге пирем, и?

Пірсі пірсінің соонаң күзүреен мылтых табыстары, көлнің үстүнче ырах яңыланып, кізілерні чочытча. Пістең ырах таа турған палаткалар хыринда кізілер хатхлап парғаны көрінче, елар пістің сарибыссар андып көрчелер.

— Хури-хури, — кірөстенче иней кізі, — мылтыхнаң ойнааны чабалға, хыйал пол парбазын!

Прай полчатхан нимені сизікке хаап, улуг кізі Сирток ака маңзыри Аркадийзер пастырча. Чағын пастыр киліп, пыролап чоохтанча:

— Оолгым, мында, көлде, мылтых атарга чарабас. Кізілерні чочытчазың... Мында күскүзін не аңнидырлар. Сал, сал мылтиңны, палам.

— Ниме? — аны сағам на көр салған чіли, аныңзар хази көрче ах киптіг оол. — Харығ полба мағаа, ах пас! Синің ноо киреен, ниме хынзам, аны идем. Көл сини нимес, и син мында устаба. Пар, сор хаңзаңны, күнге сістеніп одыр, паза нимее сыдирзын? Харығ полчазың мында...

Ол, хыринда турчатхан апсахтаң төдір айланыбызып, пазох атыпча. Кирі кізі аның іди хылынғанына саңай пөк парған. Че сағамох иң не киртіністіг сөстерін таап алып, оларның күзіне киртініп, пазох сурынча:

— Палам, аат хустарны хуйдыр саларзың. Олар мында амыр чуртапчалар, кізідең чабал көрбееннер. Алчаас идіп, піреезін хыйыхтабызарзың.

— Э-э, — хайхапчатхан полча мылтыхтыг оол. — Оларны атарға чарабас ноо? Алай хайдаг пасха өртек пе? Нимезі пасха?

— Ааттарны, палам, өдірерге пір дее чарабас. Пістің чоннын ирке хузы, ныхахтарға кірген хус...

— Мағаа, ағаң, ныхахтарың кирек чоғыл. Оларны кічиг палаларға ыс чөріңер, олар, арса, ам даа киртінерлер...

Анаң ол, ирік парған апсахтаң төдір айланыбызып, пазох мылтинин иңніне көдірче.

Сөбөртеп килген одыңнарны табыраанча чирге тастабызып, пу нимені көр салған килкім пүдістіг Паска тарынчах үннен күрленне:

— Алай пазох питекантропха кірізерге?

Анаң ол, пайаағы улуғларны улуғлап пілбес оолзар табырах пас киліп, аны чығанахтаң сиберли тудып алып, позынзар айландырча.

— Истек, оол, мині пайаа сурынғам хайза, хончыхтар адайлар чілі үрізіп чуртабинчалар.

Позы үр, соох көрче тігізінің харахтарынзар. Иди олар, көстең көске көрізіп, нинче-де тус табыс-тубус чох турғаннар. Пасканың футболказы алтынаң ит-чүректері килкімінең топтайысча.

— А, айна чон, — хортығын іле сығарча Аркадий, — мылтыхнаң ойнирга чарабас, мында тир идерге пойли чир нооза... Оларға, тізең, чарабас! Прай ниме чарабас полтыр, айна чон!

Анаң ол, мылтығын иңіне артып, төдір пастырағға тимненібіскен:

— Парып, хамыс аразында...

— Чөрбе, — чолында көли турыбысча Сирток ака, — анда ааттар, хуйдырыбызарзың!

— Ай, айна чон! — ідіргегін сығарча Аркадий, — чаба түкүргем мин ааттарыңарға!

Позы чолында турған апсах кізіні сындырымның хыйа ідібізіп, хамыстарзар чалбах хаалағ итче.

— Айоол, хайа мылтинц, — нымзах, че хатығ чоохтанча Паска. Ідіргекти айлана түскен Аркадий, аның көрізіне урун парып, ноға-да тоғырланмаан, иңінең мылтинц суур пирген. Пасканың улуғ холларында хара мылтых, ойначах чілі, көрінген.

— Чахсы ниме, — көдір көрген аны холында килкім пүдістіг кізі, — күскүзін туза полар, амды, тізең, сал салаан.

Анаң маңзырабин Аркадийнің хызыл өңніг палатказынзар пастыр парып, ізинизер мөкейібізіп, холдағы нимені істінзер сибер сал салған.

Ол туста хончыхтарзар харах тастап, Хурчу иней чоохтапча:

— Алай ам даа арағалары пар ба? Чоохтанарға даа астаныстығ...

— Таң, хайдаң пілер оларны, — ікінчілепче Сирток ака.

Хончыхтарыбыс пазох сухсабысханнар осхас. Митюха от аразында хайдағ-да ниме таап алды. Хайдағ-да ниме аның холында күнге чылтыри түсті. Ол Найтаа урған иреет, піс сизінчебіс. Аны пайаа Аркадий от аразынзар турғыс салған. Амды

Митюха ол стаканны кізі көрбес аразында, аар айланыбызып, ахсынзар түндерібісче.

— Айоол, ноға чалғызан ісчезін, — пастыр килген Аркадий, — урдах мағаа...

— Чоғыл, тю-тю, — чоон ирнілерінен ырбайа, холларын чалбах тутча Митюха.

— Нббс, — харахтарын хази көрче тігізі, — хайдар иттін, пызо теерізі?

— Хайдар нимес... Мин, тігі,.. ниме,.. — тілбірепче чоон мойнылығ оол.

— Халған полған. Пір хабах халған полған. Хайдар иттін? — соох көрче аныңзар пірсі. Анаң пайаадаң Митюха одырған чирдең хуруғ бутылка таап алған.

— Та-ак! — аар хаалапча хорых парған оолзар сизік хапхан Аркадий. Холында хуруғ бутылка.

— Чалғызан тығын салдың, я? — ағынан көрген Аркадий, тігізін орнында чирге хазап салғанға тбйй.

— Мин,.. тігі,.. ниме,.. — тбдір пасча Митюха. Тозырада көрген харахтарынаң Аркашаның холындағы халын бутылканы көріп, худы чарылғаны іле. Тігізі, тізең, чағдабинаң чағдап-лача. Писке тынызы істілче.

— А, пызо теерізі, — тіп, хорғыстығ хысхырыбысхан пбзйк оол, анаң бутылкалығ холын пазынаң азыра кбдірібіскенде, тігізі, хап чіли, хара чирге напли халған.

— А-а! — сийхти түскен Илона. Анаң, сіредең атыххан хоосха чіли, оолғының холына тыныбысхан. Оолғы, тізең, чік-сеен чіли, сілінігібіскен, хызы тігі парған, Митюханаң хости напли түскен.

— Холға харығ полба, кірі пии, — улам на тарыныбысхан бутылкалығ оол.

— Амох пазын пытырада сабызарбын, чир үстүнде пір сланданаң асхынах полар, — тіп, ол чирде чатчатхан оолны мойдырыинаң харбап алған.

Піс прайзыбыс ах-тик. Полғаны ла орнында тыып парған. Кирек піди хорғыстығ пол парарын пірдеезі сағынмаан.

Кипетін Паска, одырған чірінең тура хонып, хыриларында пір-ікі ле тура түскен. Пбза көрзебіс, Аркадийнің күстіг холларын арғазынзар толғабысхан.

— Поо тут саларбын, пытырадам, пызо теерізі, — тіп, Митю-хазарох пос холын сунча Аркадий. Анзы, тізең, чоон чылан чіли, көк от аразынзар сойлап парирп.

— Чалғызан! Пір хабахты! — Пасканын пик хучаанаң поэып полбин, ағынаң көрче аның соонзар пайаағы сіліг оол. Сағам аның сіліинен пір дее ниме халбады — ирнілері сірлесче, сас-

тары путхал парған. Тимір холлардаң поэзы полбазын пілініп, пос салыныбысча.

— А сірер чи, нимее турғлап килдіңер, кізі өдірісчетенің көрбеезер бе? — піссер айланча Сатыр апсах. Піс, кирек хайди тоозыларын көріп, прайзыбыс азахха турғлап килдібіс, Анаң Сатыр апсах чахыпча:

— Поэзыт аны, — чирде чатчатхан халын бутылканы алып алып, Аркадийге пирче:

— Ма, миизің пытырада сап. Син, кинода фашисттер пістің-нернің миистерің пытырада саапчатханнарын көріп, үгренип алған поларзың.

Ам на оңарча «махачы» оол. Ибіре турыбысхан чоңны аңдып, көйлче азахха турча. Азахха турып, хахтаныбызып, Митю-хазар улуғ хыртыснаң көрче:

— Чалғызан! Пір бутылканы!

— Э-э, пырозы улуғ полтыр нооза, — аныңзар хази көріп, ырғах сухча Сирток ака.

— А мин, алығ, сазым хазарғанча чуртап, кізі тынының паазын пілбеем... Кізі тыны пір бутылкаа турчатхан ноо, — пазын чайхапча Сатыр апсах.

— Андағ, андағ, паза чи ниме тирзер, — күлген ондайынан нандырча Аркадий, апсахха өткініп, аныңоң үнінең чоохтапча:

— Күзінер идер чир таппин чөрзер бе? Парыңар шахталар-зар — тас-көмір тоғыныңар, парыңар тайғаларзар — ағастар узурыңар! Алай ба чазыларча хой-мал соонаң ойлаңар!..

— Алғыстапчам, — ікі холын чаза тудып, апсахтың алнында азахха түсче.

Аны истіп, ака кізі, тамаана ниме тур парған чіли, харах-тарын на тыпладып, сым турыбысча. Хахап парған апсахсар көріп, хыйыр күлінібізіп, үнін көдіріп, улам на иртінче пайаағы оол:

— Прай ниме оларға! Билетке теес чох, магазиннерде прай чохсы нимелер оларға. Кирек, кирек чох чирде ветеранмын тіп, көксіңер сабынчазар. Алынча магазиннер! Прай оларға! Мин чи, ол, тігі? Азыранарға хынминчабыс па? Тынанчаң күнде кізі чіли тынанарға килгебіс, мында, тізең, оларғаох харығ полча-быс! Сірер мағаа чоохтаңар, тынарға чарир ба? — холынан чирні күл пырлада саапча. — Пу чирің үстүнде піске орын табылар ба? А-а? Тапсабинчазар? Минің дее чуртирым килче! Мыны итпе, тігіні итпе!

Ол туста тигірде хус табызы истіле түскен. Пазыбыс төдір айландырып, көрзебіс, іргек-тізі хус көл кистіндегі хайаларзар чол тут парйған осхас. Оларзар салаазынаң улап, өчезіп, Ар-кадий хысхырча:

Аат өдірбе! Чарабас! Прай ниме чарабас одыр!

Ол, кинетін ниме-де хабынып, тартыла түсті. Анаң тістенекке түзіп, палатказында чіт парған. Хызыл брезент чайханны түсті. Паза ла көрзебіс, мылтых тудына сыға салды.

— Худай, хайди поларға мылтых хаап алдың? — апсааның алнына көли турыбызып, хысхыра түскен Хурчу иней.

— Мыны итпе, тігіні итпе! — түрбеленіп, чілбірес тур Аркадий. — Олар ла хыйғалар, олар ла пілігчилер! Пасхаларына чарабас полтыр ноо! Аат хусты айапчалар, мині кем айыр?

Ааттар, тізең, ол арада пістің үстүбісче учух париған полғаннар. Оларның «аат, аат» тіп амыр тапсасханнары чағын истілібісті.

— Аат-аат! — хырлос үннен өткінче оларға пу оол. — Амох пирем сісерге «ат-ат»!

Холындағы мылтиин хустарзар көстебізіп, атыбысты. Күзү-рееи мылтых табызы — хулахтарыбысты туу саап парыбысхан. Прайзы ах-тик. Хурчу иней, хулахтарын туу тудыныбызып, чирге одырыбысхан. Ухтың хуюғы кізі хариина өтіг саапча. Ол тұста ааттың ачығ табызы истіле түскен.

— Йо, тееп парды! — хысхыра түскен Найта.

— Хайа! — чачыри түскен кем-де.

Тигірдегі ікі хызыл хустың пірсі, ханаттарынан аар сабынып, түндеріліп, чирге напли түскен. Халғанчы ачығ үні, кізі миизіне хази, истіл парған.

Сағам на ол парған хустың синрі ікі хати тартыла түскен. Че ам даа хыро саппаан харахтары піссер хыйға көрчеткеннер. Чалбах азынған тумзии табыс чоҳ хысхырчатхан осхас.

— Йо, худайымай, — холларын көксіне чаба тудып, сыытха кірген Хурчу иней, — кемнің үлүзін пылап алдың, айна палазы... Кемнің хонығын сайбап салдың, адай палазы... Нимее син аны өдірдің, кізі палазы?

Сирток ака, тістенекке түзіп, тітіресчеткен холларынаң аат хустың ханның мойнычаан чаза салған, мойнындағы хызамдых түгінде хара мойдырығас іле пілдірген. Апсахтың сырайы ах не осхас пол парған, ахсынан сала истілдіре ахтанчатхан сөстер сыххан:

— Хара мойдырых... Сині піс атпаабыс... Пісті харғаба...

Ол хыймырабинчатхан аатсар суғлан парған харахтарынаң анымчохтасхан чіли көрген.

— Сыхтир ниме таап алдылар! Ортек нооза ол, оланай ла өртең, — тіп, Аркадий, хара мылтығын төбін тудып, нимее хайбин, төдір пастырыбысхан. Че халғанчы пулбыразы піске читкенөк:

— Өртекті айапчалар! Хе, өдірерге чарабас... Пілінер амды! — ӧс алчатхан сӧстері, киині чара чачыратхан чіли, пілдір парған.

Паска пір-ікі ле аның соона сегіре халған. Анаң пір холынаң мойдырнинаң тычырада хаап, чир үстүне көдір киліп, пір холынаң хай пар күзінең сабарға иткен. Че тузында хабынып, аның алып муззурии кииде тохтап парған. Анаң ол, чіксеен чіли, пайаагы оолны чирге тастабысхан. Хоосха чіли, көк отча сегіре халған Илона, арғызына азахха турарға полысхан.

— А-а, — истіп салғабыс піс Найтаның тыны хысчатхан табызың, — хара айна, хара айна! — тіп, ол Аркадийні наах пастыра сапхан:

— Нименің үчүн аатты өдірдің, хара айна?!

Че олох туста оларның аразында узун састығ хыс тура түзіп, чабал ырчайып, сыылап сыххан:

— Шорт, айналар! Сыынмаңар, парыңар мыннан! Ниме ол сірерге ит салған?

— Ниме ол ит салған?! Сірерге аны пілерге сидік! — тарынғанына күзүри түскен Пасканың чоон табызы. Анаң ол, паза сыдас полбин, Аркадийні нинче пар алып күзінең сілігібіскен. Тігізі, пазынаң силбектене түзіп, аар тыхтаан хап чіли, кииде үс-төрт метрче учуғып, чирге напли халған.

— Өдірчелер! Йо, өдірче-елер! — тіп, орлап, хыймырабин чатчатхан оолғына чаба чапсынған Илона.

— Йо, чон-чахсы. Өдірче-лер! — тохтабин, сикхтап сыххан ол. Хорыхханына аның ирнілері хойрал парғаннар, сырайы кізі көрері чох чабал көрген. Аның орлаанына прай саринаң қолдегі чон табырах чүгүрген. Пір дее ниме піл полбин, чирде хыймырабин чатчатхан оолны ибірібіскеннер. Кем-де аны чирден көдірерге күстенген, кем-де, холын хаап, тамырын санаан... Кем-де, оңнабин халып, көк отта көрінминчеткен мылтыхха пазыбысхан.

— Мылтых? Хайдаң мында мылтых? Ниме мында пол парды? — сурастырғлапча чоон табыс. — Алай пайаадаң пу мылтых тазылат турған? Че чоохтаңар піреезі, ниме мында пол парды?

Че ағаа пол парған нимені чоохтирға кирек чох полған. Өдір салған ааттың алнында тістенекке турчатхан Сирток акаңы көр салғанда, чоох таа чох чыылған чон прай пол парған нимені сизін салған. Өліг хустың көксінең хан паза! ахпинчатхан, че хыро тартыбысхан азых харахтарында хызыл иирнің халғанчы сустары хызарып, соопчатхан.

— Хайран аат хус... Хара мойдырых... Йо, хыйал, хайди полибыс амды, — тіп, ибіре чонға хайбин, ол ла сыбыранчатхан

апсах. Аның хыр састыг аппагас пазы төбін полған, иңилери чобалыстыг ылгаанына титиресчеткеннер.

— Аат-аат! — тіп, кинетін пістің үстүбісте өтіг үн истіле түскен. Көрзебіс, тигірде өкіс халған аат хус, киині ханаттарынаң сығырта саап, үстүбісче ибіре учуғып, ачыг үннен хысхырча:

— Аат-аат!

Алтында турған кізілер, пастарын тигірзер көдіріп, аныңзар тапсабин көргеннер. Аңзы, тізең, кізілерге хайбин, ай-тыс чох хайынған, хара күстіг ханаттарынаң чалбастана, пістің үстүбісче азырылбин учуххан. Аның ағбарап парған көксі ле хазарчатхан.

— Тізі, — чоохтанған кем-де.

— Арғызын хыйғылапча, — хосхан чоон табыс.

Пайаағы аат хус, тізең, пастарыбыс үстүнче, тигілген чіли, аар-пеер ле сабыл турған. Че хайран хус тигілген полбаан, чир үстүнде ол аннир ниме көрглебеен. Алай парасхан хус көк отта хыймырабин чатчатхан арғызын көр тапхан ма, че кинетін па-зох, аны хыйғылап, өзелістіг хысхырған:

— Аат-аат!

Че тура хонмаан аның чобалыстыг хыйғызына удур көк отта чалбастана чатчатхан арғызы — парасхан позы аның табызын испеен, че өөрлебеен ачыг сыыдына удур чирде күс чох чатчатхан хынызы — хайран позы киині сығырта саапчатхан ханаттарны көрбеен.

— Аат-аат, — тіп, кізі миизіне теепчеткен ачыг үніне хар-лыхчатхан тигірдегі аат хус. Тохтабин хысхырчатхан позы нин-че хатап пазох ла пастарыбыс үстүнче иртіп турған. Ах-тик турчатхан кізілер аның учухчатханын тапсабин көр турғаннар.

Кинетін минің сағызымны изі чох сизік өртеен, орнымнан чачырап, күнөрте чапсыстыг нимелер көрген хызыл хайазар үкүс салғам. Пір-ікі ле ол хайазар чиде түзіп, аның пиліне өөрли халғам. Көрзем, о, халағай, пайаа күнөрте тигі чар хазында, аат өөрні көрген чирде, пис аат палачағы чүс чөрчелер. Пірсі пірсінең ырах тарабин, удур-төдір хости-хости олар аястыг снихтас турғаннар. Пірееде ибіре хылчаңнап, іче-пабазын сағып турғаннар.

Саңай күс чох мин тастарға көөлче одырыбысхам. Ноға-да ачыг-ачыг ылгабызарым килген, че харах чазым ахпаан, ноға-да прай чир үстүне хорғыстыг хысхырыбызарым килген, че үнім сыхпаан. Хараам алында час позы хызамдых кизегестер ле удур-төдір хости-хости көленчеткеннер. Көлің салғағы, тізең, нирде тыыбысхан чилічекке пөзіктең пөзік ле көдірілчеткен, пиріктең пирік ле чарғаа ойлаан. Хызыл иирнің халғанчы сус-

тары ла суҗда порастанчатхан пис нингезек, нымзағас, өкіс халған нимечектерні чарытхан...

Хачан мин кізілерзер айланғанда, чон аразында хайдағ-да хыймырас пілдірчеткен. Чахсаан оңнап алғанда, сизінгем: чыыл парған чонның харах көзіне пайаағы істі чох чииттер тизерге тимнен турлар. Че амды кізі хулаана Аркадийнің үлгүліг табызы истілбеен, ол, хайдар-хайдар маңзырап, пүге тутхан хызыл палатказын машиназының ізинизер кире тастаан. Машинаның соонзар, тізең, ідіс-хамыс паза төзенчең чурухтар учуххан. Ибіре тапсабин турған кізілерзер орта даа көрбин, пулбырап-чатхан:

— Хайдағ-да өртектің үчүн... Өдір саларға... Яз-збалар! Өртектің үчүн... Одыр табырах! — маңзырап, чахыг пирген ол. Илона прайзынаң пурнада машинаның ізинизер чыла халған.

— Син чи, сімчібеен пуға? — ырылыг харахнаң көрген Митюхазар машинаның ээзі. Митюха, отрубалыг хап чіли, машинаның кистіндегі орнынаң нычли түскен. Анаң, ниме-де сағып, піснең хости турчатхан Шурочказар харах тастаан.

— Одыр, тіпчем, хазыра мал! — снихти түскен Аркадий. Че Шурочка орнынаң тибіренмеен, пазынаң на ағырин пулғаан.

— А, щорт синнен, — толғала түзіп, пулбыраан тисчеткен оол. Пір-ікі ле машинаның істіне одыра түзіп, аның тініне чапсыныбысхан. Тимірниң істінде ниме-де снихти халып, күзүри түскен — чабал чыстыг газтың ооры кізі харинна өтіг сапхан. Машина, сегірген аң чіли, орнынаң кинетін хабынып, хуруғ тозынны пулғастыр чөрібіскен. Піс көзенек өтіре Илонаның сырлаан састары тартыла түскенін, хоос көгененің идее ізікке хысти чабылғанын на көр халғабыс... Пір-ікі ле, анаң хызыл «Нива», чазы паарынча чүгүртіп, таға сыхчатхан чолға сығыбысхан. Амды тисчеткен постарының чазынчан чирлері анда ла полған.

Чыылған чон чоох-чаах соонаң иблерінче тарасхлап сыххан. Оларның сырайлары, улуғ сағысха хабылып, харахха көс-тестіг көрінген. Мин, тізең, оларны көре, сизінгем — кізілер аат хустарынаңар нымахтарны ідөк чахсы пілгеннер, оларның араларында пістің хыйға Сирток ака осхас апсахтар парох полған. Пу кізілер, пізөк чіли, чонның улуғларынаң хада тоозылбас чоох-чаахта уйғу чох харааларны иртіргеннер.

Иди сағын салғанда, пайаа түс парған көңнім чарып парған. Харахха көрінмес, кізі паарына пілдіртпес, че прай тіріг ниме тынчатхан киині, ам на оңнап салған осхаспын.

Аттырт салган аат хус амды очых хыринда чатчатхан. Аны-наң хости төкпесте пүгірел парған Сирток ака одырчатхан. Хайдаг-да сағыстарға чобалчатхан апсахтың хулаана ибіре чоох-тасчатхан кізілернің чоогы сиңминчеткен осхас пілдірген.

Сым одыр пілбес Паска, идер нимезін таппиң, ус парған оты тамызарға харазып, хайын сыххан. Аның хайын чөргенін оңнап салып, ака пу чирге айланған осхас. Ол ізебінең тууп хапчығасты көлче сығар киліп, чыстығ тамкызын айазына хахтап көрген. Че хахтаан нимезі тоолап парған. Андада Паска, улуғ кізее паарсап, аның холынай тууп хапчығасты көлче алып алған, анаң поэының чалбах айазынзар пүрліг тамкыны көмес тооладып алып, пір-ікі ле уғзи тудыбызып, хаңза үдіне патыра пазыбысхан. Анаң, тамыс пиіріп, Сирток аканың холына туди пирген. Хаңзанын сорыбызып, апсах көө-саа чох чоогын анда ла пастаан.

— Кем пілер, арса, Қазарның худы аат улып порастаңған. Хаханохтын аат хусты көр салзам, хайран Қазарым полар тіп сағын чөрченмін... Кізі улып, тоозыл парғанда, хус улып илече бе. Кемнің ханын төкті полар пайаағы хусхун?

Пу сөстерні искенде ле, Найта апсахсар табырах хылчаңна-бысхан. Анаң, орнынаң көлче түр киліп, хызыл хайазар табырах пас чөрібіскен. Пірдеезі аны тохтатпаан. Чиит ипчінің парчатханын көре, апсах пазынаң көлче чайхаан:

— Найтам даа, көр, поэы үгретчіл, минің чоохтарыма кир-тінминдеечетсе, че Қазарның чолларыңча, аны тілеен чіли, чөрчедедір. Паза сағып алчаа чохта, хар хайыларын, көк от өзерін сағып чөредірібіс. Ол туста пісті мында палам сағаан осхас пілдіредір. Киліп, аат хустарны көріп алзабыс, істібіске сала ниик улыбызадыр. Паза хайди улып аларбыс... Читі хатап пүрлер түсті, читі хатап оттар сарғалды, палачахтары ізін пазарға тыып пардылар. Хайран поэы ла пу чирні хатап паснас, ізе...

Сирток аканың чүрее-паарынаң ачырғастығ сөстері сыдиры чох ачиннаң сыхчатханнар. Читі чыл чүреенде пасхан ачин, ам на төгіліп, ам на чайыл турған:

— Үгретчілөк полған Қазарым... Палаларны ағас пазын сындырбасха, тынның нимені өдірбеске үгретчен. Полған на оттың адын пілчен, полған на хустың ондайын чоохтаңаң. Палалар аны арығлар аралы хооп ла чөрченнер. Чылығ тус читсе, класс пүкүлее пу көлзер чыла халчаң. Найтачаам хадох... чиис нимелернең устап, от хыринда хызычахтарнаң хайынып. Мині дее ундубацаңнар. Турама, кил, хурағанахтарым тол парчаң-

нар. «Син чох, ака, Аат көлде хыни чох», — тіеңнер. Хайди идербін оларны, парыбысчам хада... Нымахтарыма тартынып, чоох-чаахнаң таң атханча одыр салчаңмыс. Угаа истіг полчаң піске прайзыбысха хада, угаа көгліг. Тігіне тігі тасхылзар апар килчең оларны Казарым, аат хустар анда төріпче тіең. Пала-лар, кил, хайдар-хайдар хахапчалар, хайди палачахтары көлге хазых чидіп алчалар? Тасхылы пөзік нооза, хайди аңдарылбинчалар, чолы ырах нооза, хайди майыхпинчалар? Түлгү дее чіп салар ноо, тигілген дее хаап парыбызар ноо. Казар оларға аат палазын, көксіне чаба тудып, сугзар тазыпча тіп, прай ипти чоохтап пирче. Че ааттарның пала пасчатханын искенде, уламох хахапчалар: олар, пнт, теестеп нымырха пасчалар, пірсі азыхха учуғыбысса, пірсі одыр салча. Қобөк ние чоохтағлаан оларға Казар үгретчилері, мин дее ас нием піледірбін, оларға тузох. Мин пілген ниемі палаалар хайдаң пілерлер, аннаңар угаа хынып исчеңнер, сурығлары тоозылбинчатчаң. Мин оларға хустарны хуйдырбин чөреге сөлепчем, сөзім улуғлачаңнар,... өсөткен одычахты даа тиктең типсебес полған Казарым... Амды хайран позы олох одычах полип чирні тобырча.

Апсах кізі, пір дее маңзырабин, амыр үннең чоохтапча. Аның харахтарында харах чазы чылтырааны көрінминче. Че піс пілчебіс — ол ылғапча. Ылғапча прай чўрее-паарына пазынған ачинпаң, хачан даа халбас хынызынаң. Аның чобаа, бтіг тамкы чіли, харинысха кір турған.

Мин ам на Найта ниемінің үчүн хыйа пастырыбысханын кинетін сизін салчам. Хайран ипчі — ол маңат пілче пу чобағның сыстазын, аның чағдапчатханын ол пайаа азынадох піл салған. Аннаңар табыраанча хыйа чөрібіскен. Пілген, кізі хараанаң чазыр чөрген аның чобаа, Сирток ақаның чобаанаң пірігіп, пір улуғ ачығ суг полип ағыбызар. Андада ікізіне дее улам аар полар. Найтаның сизіктіг сағызын піл салғанда, мағаа уламох изі чох пілдірген.

— Хара пазым хазарғанча чуртап салдым, — аннаң андар ідөк амыр үннең чооғын апарча Сирток ака, — че ам даа кізінің аллығ чўреене хайхап чөредірбін... Найтаны даа алып ал... Прай ниемі алнынадох пілген нооза, Казарның майых парарын бтіре пілген. Күзі аның пір кўннең не хорабаан, пастап азаа паспиныбысхан, соонаң холлары хуруп парған. Чўрее ле успин турған... Удур-төдір угаа паарсасчаң полғаннар, чир дее, читіре хонмас хонхтары полтыр. Мынзы чадыға кірібіскенде, килні-чеебіс ағаа ікінчі палазын таап пирген, Пабылах адап салғабыс піс аны... Алиын ырах көрген хайран Найтабыс, чуртын тударға сағынып, көннің көдірген.

Тамаанда ниме-де турыбысхан чілп, хортлада азырыбызып, апсах иледе тапсабин одырыбысхан. Мин ам на көр салғам, аның тырыс парған холы ус парған хаңазын тып-тың тут салғанын. Улуғ тыныбызып, кирі кізі аннаң андар чоохтап сыххан:

— Улиичабыс ол туста, улуғлары чох полза, пабазын көріп, хайынчаң: мархаларын мархалап, самнахнаң азырап. Алты ла час полған пабазы ўрсен чылда Ортас иркеме, че чітии кічигдөк пілдірчең. Амды, тігіне, ічезін дее чидіп алды, от сабарға даа сыдапча... Чітіг оолах өс парды. Теем хайза, кічиннеңөк прай нимені сизінчең. Пабазын чыырға оймахха түзірерге дөргеннерінде, ўні харылғанча ылғаан. Найта ла пір дее харах чазын түзірбеен. «Ылғап ал, сыдың чайып ал, — тісчелер агаа инейлер, — чобааңны көксінде паспа». Че ол пазынаң на чайхаан: «Чарабас, Қазарға ниик ползын тігі чирде...» Хайдаң алған полар анча күсті пу чиит ипчі, мин анзына ам даа хайхидырбын. Қазарым даа, хайран позы, тоозыларын піле-тура, пір аас таа тапсабаан, кізі көзіне пір хати даа өстебеен.

...Палам чадығда, килнімні көре, пірееде хайдағ хал тіп сағынчаңмыс. Пір дее сағыссырабаан, пір дее хомзымаан на осхас. Көре, піл полбин чөрчеңміс, алай хабынминча ба тоозыларын? Че паза оңнап чөрзебіс, хайран килнібіс сым-туяххан ылғап чөрчең полтыр. Пірсінде, хайын чөргенде, мал хазаазында кізі ызы истіл парған. Чахсаан истіп көрзем, хайран килнічеем... Чағын пастырарға чўреем албаан. Че тураа кіріп, иркін алтаанда, аның сырайы пазох амыр. Алай саба ис салған поларбын тіп сағын салғам. Сўт ле сўўпчеткенде, оңнап одырзам, холы тітіресче.

Анаң, кинетін чооғын тоозып, Сирток ака алнында чатчатхан хусты көөлче сыйбаан:

— Кўрчек тігіне, палатка кистінде. Чир хазып, көм салыңар... Амды Қазарның худы кемге хубулып чөрче ни?

Анаң ол, киме сўртчең чухты отха чылыдып алып, чар хазындағы кимезер пастыр чөрібіскен. Улуғ хонх чуртап салған апсах кізінің өтіг чооғын тыңнап, піснең хада Шурочка одырчатхан. Ол тігілернің соонча парарға тиренминчеткен, наныбызарға, тізең, пір дее сидік полбаан: улуғ чолға сыхчатхан машиналар, пірее-пірее кўўлеп, тағ озаринзар иртклеглепчеткенер. Че чиит хызычактың халғаны прайзының көңдіне кірчеткен осхас.

— Чей хайнаттах, Шурочка, — паарсах көрген аныңзар Паска, — а піс пу пырозы чох хусты чирге көм килибіс.

Анаң, кўрчекті алып алып, Пасканаң Сергей Петрович хайалар хыринзар парыбысханнар. Мин, тізең, орнымда одырарға

паза сыдап полбиныбысхам: хараама аат хустарның өкіс пала-
чахтары көрін турғаннар. Хайди олар поларлар амды? Ічезі
айланды ба?

— Уучаң, — сурдым мин, тыстанмин, — ам чи, тігі ааттың
пірсі хайдар кірді полар?

Хурчу иней, тигір паарын илееде харап турып, улуг тыны-
бызып, нандырған:

— Та-аң, палам, хазых полар ба ол хус... Тізілері, өкіс халза,
чуртабинча. Анаң, сала маңзыри кірестенібізіп, табырах чоох-
танған:

— О, худай! Палалары халған полза, хыйал.

Аның сөстеріне уламох изі чохтан парып, аат палачахтарына
тың сағыссырап, пазох ла хызыл хайазар чүгүрдім. Хайди пол-
дылар өкістерім? Хамыс аразынзар хайындылар ба, тигілген
хустаң чазындылар ба?

Че хызыл хайазар чагдапчатханда, кинетін кемнің-де ыл-
гаанын истіп салғам. Хахап парып, турыбысхам. Иирнің пұрұн-
кұ чаринида чаксаан көрібіссем, чалбах хайада тўндере кізі
чадыр, холлары ла ағарча. Сизінзем — Найта.

Пу праї нимені көр салып, чўреем ачин тўскен. Кинетін
мағаа иди чобалчатхан ипчіні, паарсах хучахтабызып, хыйалын
позыма алып, харах чазын чызып, кічіг паланы чіли, ўтертерім
килібіскен. Мин аныңзар маңзыри тартхам, че ол туста хончат-
хан кўннің сустарында, чирде чатчатхан Найтаны туу көлет-
кілеп, кізі көрін парған. Чарым хаалағ иткелекке, хахап парып,
тохтабысхам: пайаағы көлеткі Паска полтыр. Мөкейе турыбыс-
хан алып пўдістіг кізінің ондайы уғаа пасхачыл пілдір парған:
чўреене сыыспинчатхан паарсазы, хорабаан өкерсінізі паза
илбек хынызы іле пілдірген. Паза аннаң даа пасха хайдағ-да
андағ ниме полған, хайзын сизікке хапхан кізее пуларнаң хости
поларға уйадыстыг пілдірген. Аннаңар мин, нандыра тартыбы-
зып, кистіндегі хызыл хайаа чөленібіскем. Хазарчатхан тасха
хубулып, анынаң пір пол парып, пайаағыларның харахтарына
көрінминібізерге ле сағыс полған. Иди мин көөлче, пір дее
суум-саам итпин, сиргек китеніп, ағырин ол хайа кистінзер
чазыныбысхам. Саңай парыбызарым тың килчеткен, че пазар
чирім чох полған: чалым хайа кистінде олар мині көр салар
иледе ачых чир полған. Ағаа хоза, азах алтындағы базальт
тастың кизектері, сала ла теңзе, нызыри ла тўзерге тимде
осхастар.

Иди паза идер ниме чохта, орнымдох хат пардым. Пілдізі
чох нимее уйатханымнаң хыймыранарға даа хорыгып, тілі чох
обаа ла чіли тур салдым.

— Паарым-күлиим, чобалба иди, чарабас... — сах ол туста истіп салгам мин улуг сағыссырасха үзілчеткен Пасканың үнін. Аның аар тынызы мин чазынчатхан чирде дее истілчеткен. Ниме-де сыбдыри түскен — мин олох туста сизік хапхам: Паска чирде чатчатхан Найтаны пір тынысха ла көдіріп алған. О, худай, мині чир алтынзар даа өтіре түзірібістек тіп, мин пір ле сағысха алданчатхам.

М-м... а-а... Б-б... — үн ме, өстес пе истілген. Ир кізінің харылатхан үні мінің хулаама ачыныстыг сөстернің үзіктерін чтірчеткен:

— Хынғаным! Аарличаам! Сыдачаам паза чоғыл...

Кинетін тастар күзүри түскеннер. Анаң ап-амыр пол парған.

— Тохтадах, чахсы кізі, — Найтаның үні тың даа полбаан, амыр ла истілген осхас, че ачыг кизе-тогыры, тимір чіли, кізіні соох чочытхан.

Амды парыбыс! — пу сөстерні ол полғанын на алынча теен осхас. Пу сөстерні искенде ле, мин прай паары-чүреемнең Пасканың ит-ханынча ойлааң сыдабас ағырсымын поэмыа алған осхаспын.

— Тарырма, — олаңай ла чоохтанған ипчі кізі.

— Че тіріглер тіріглерге чуртапча! — хысхыра түскен ир кізі. — Нинче чыл, Найта! Син — Қазарның ізінче, мин — сининче. Азааң пасхан чирні охсанчам!

— Тарырма, — пазох истілген. Анаң іскер париған кізінің хаалағлары сыбдыри түскеннер.

Йбіре сымзырых полыбысхан. Хончатхан күннің хызыл сырлары оңаң арах полып, көгерібіскендег. Ыраххы тағларның моркам-ніннеріне харасхы түзібіскен. Минің хараама көрінчеткен көлнің чамдығы алыптар чалғайаана улам төөй полыбысхан, хырилары хойыпчатхан тубаңга хайнап пастабысханнар. Чуртап салған күннің тоозылчатханын сиргеп, аның сіліни не поғдархап, мин олох туста аймах сағыстар хучаанда полгам: ниме полчаң өлім, ниме полчаң хыныс? Өлімнің хыйалы, хыныстың хыйалы? Өлімнің чарии, хыныстың чарии? Өтіг сағыстарның ачинна хайран чүреем хайнапчатхан, че чүреемде ідөк чарых паза поғдархастыг полған.

Худайымай! Пу прай ниме олох орында пол парған, хайда мин амыр күнөрткіде аат хустарны сиргеем. Чарым на күн иртіп парған — аат хустарның даа, кізінің дее хынызы чара чачырап парған! О, чир-чайаан пүдірген худай, алай син андаг ачынзың, алай син пүдірген чир-чайааның андаг ачын.

Пасканың хаалағлары парыбысхан Найтаның саринаң пасха полғаннар. Паска парыбысхан улуг нимес арыгда изелген ағастар көп полған, одыңа угаа чарас. Че кирек хараа көйер отта

полбаан. Ол от палыглат салған сағыстыг кизи істінде чалбы-ранчатхан. Чалгыс арачыланысты чир-чайаанның палазы ол арыгда тілепчеткен. Аны абытхан чир-чайаанның іче паарсазын ол анда табарга ізенгей, аны тытхат чир-чайаанның паба кўзін ол анда сузарга сағынған. Анын маңзырабин парчатханы аар пазыттыг полған, хаалаглары ўр истілген, анаң көөлче тымыл парғаннар.

Хачан мин чазыңчатхан чирімнең сыхханымда, ибiрki чир ўстўне саңай пўрўнкў тўзiбiскен. Мин көөлче чар хазынзар пар сыххам. Чох, пiр дее алчаастабаам — Найта поэының орнында одырчатхан. Минiң пастыр килгенiмнi истiп салып, ол одыра тўскен. Анаң, ўнi харылчатхан ызын чаба пазып, ибiре хылчаңнаан. Че амды мин Сирток аканың чооғы соонаң прай полчатхан нименi орта сизiнчеткем — кизи көрбес чирде хайран поэы орлап-сыхтап аларга ондай тапхан. Мин, тiзең, харыг пол паргам. Че хыйа пастырага — орай, хыйалда тастирга — чарабас. Аннаңар мин, ўтертчең дее сөс таппин, көөлче хости одырыбысхам. Ол, тiзең, ыын илееде поэын полбинчатхан. Че анаң, өкпезi чабыраанда, ол, пыросынчатхан чили, чоохты поэы пурнада пастаан:

— Пирееде уғаа тың аар пiлдiредiр, андада аат хустарга iстiм көйедiр. Ыкiс аат чили, тасха тали тўс парарчыхпын! Че чарабас, палаларымны өскiрерге кирек.

— Тiгiне, көр, оларның палалары, — пiснең тоғыр чар хастада харалып көрiнчеткен аат палачахтарына салаамнаң көзiдiп, көөлче чоохтанғам мин.

Сах ол туста кидеркi хамыс аразынаң пiр ине өртег, сых килiп, пуларзар чўс килген. Алай пу палачахтар ағаа айастыг полғаннар ба. Чоон табыснаң ине хус, пуларны хоғдырып, хыйғылаан:

— Аат, аат!

Тiгiлерi, аның табызынаң туртуғып, хайди поларын пiлбин, пiр чирге чыылыс парғаннар. Палачахтарның тiдiнминчеткенiн көре, ине хус пазох паарсах ўннең тапсаан:

— Аат!

Анда ла пу оохтар, полар ондайын таппин алай пазох чалгызан халардаң хорығып, аның соонча сала маңзыри чўс па-рыбысханнар.

— Э, сын полтыр Қазарның чооғы, — пазынаң оларзар икеен Найта, — өкiс халған палачахтарны ааттар таста чоғыллар тi-чең. Кiртiнминчетчеңмiн, а ол поэы хараанаң андағ нименi көргем теен... Ол удаа, бинокль алып алып, суғ хастап кўнзiре чөрiбiсчең — уғаа хыңаң хустарның ондайларын тооза пiлiп аларга.

Хачанох чир үстүне амыр пүрүңкү түзүбүскөн, хызыл ирнүн чалынныг сырлары харасхыда хачанох хайыл парганнар. Че, піс, көблче чоохтазып, орныбыстан хыйа парбин, одырчатхабыс. Пастап учы хыринаң, соонаң чүреенде чыыл парган прай ачинн сыгарып, ол поэзының чуртазынаңар көблче чоохтап сыххан:

— Піс Казарнаң институт соонаң аалда тогынып пастаабыс. Пірсінде часхызын Агбан суғча, сал идіп, ағас индір сыхханнар. Ол салны ондайлапчатханда, саай опып, Казар пилін пиртіндір салған. Имчілер сөбгі пүдін халған тееннер, че ол сынаң пір холы хайди-да хуруп пастаан. Анзын хабынғанда, Агбанзар, областьтың кінінзер, парғабыс — ниме тирлер андағы имчілер. Оларның андағ нооза, анализтер — иртеннең, а ондайын пілерге имчізер обед ле соонаң кірерге килісче. А городха килгенде, киноға парарыбыс. килібөкче. Нанарға чол биледін, тізен, олох күн төрт часха алған полғабыс. Мин Казарға маңнанмаспыс, неке, теем, а ол хол ла сабысхан, имчіні табырах иртібізіп, анаң хапчығай киноға чүгүрербіс. Че имчіден сыхханда, ол ах-тик ле пол парған, имчі ипчін мында полза, кірзін тіп сөлепче. Ам кірдім, одыр салдым, имчі ниме тирін сағыпчам. Маңзыраанымны сизіндіріп, чассар ла көр салчам. Имчі, туустығ улуғ частығ ирен, тың на маңзырабинчатхан осхас.

— Сіерер полчазар ба Чебоксинновтын ипчізі? — сурча.

— Я, — нандырчам.

— Читсер. Хаңан алысхазар?

— Ікі чыл пол парды.

— Пала пар ба?

— Оолах, пір час толар.

— Ады кемдір?

— Ортас.

— Э, өзіп алза, Ортас Казарович полар, я?

Иди сурағластырғлапчатханда, тарын таа парғам, ноо ағаа ол нимелер киректір. Сурыбыстым табыраанча:

— Апсаамның ағырийн таптыңар ба? Кирее хайдағдыр?

А ол, тізен, нандырар орнына пазох ла сурча:

— А іңеңер хазых па? Сіерернің іңеңер, Казарның нимес, сіерернің?

— Іңем чоғыл, үреп парған. Ус чылча пол парды... Рак.

— А пабаңар чи?

— Пабам үребөк парған.

— Харындастарың, пичелерің чи? Сіерерден улуғлар ба, кічиглер бе?

Прайзы кічіглер, мин улиибын. Минде чуртапчалар, ам даа школада үгречелер — Павлик, Катрин, Санча...

Позым даа пілінмин, семьямнаңар прай ниме чоохтап пиргем. Хайди мин кічілгерге іче полып халғам, хайди апсаамнан школада тоғынып, чуртап парчабыс.

— А ноға сірер чуртазымны прай сурчазар, ниме пол парды? — істіме хомай сағыс кір парып, хабына түскем мин. Орнымда пөк парып, ниме тирін чидікпин сағыпчам. Че ол нандырарға маңзырабаан. Харахтарын минзер көдірбин, орнынаң көлліче тур киліп, көзенексер пастыр килген. Іди ол, сүлейке өтіре ниме-де харахсынып, иледе тапсабаан. Андада чүреме кинетін соох сабыла түскен — хомай хабар.

— Көні чоохтаңар, ниме пол парды? — чачыри түскем.

Анда ла имчі, минзер көлліче айлан киліп, хараамзар өтіре көрген. Анаң, хараан хыйа албин, ағырин чоохтанған:

— Көрчем, көпті көргезер, сыдамахтың полтырзар. Аннаңар көні чоохтирбын — апсааңар ағыриина сыдабас. Ағырин хомай аның, орхазы сайбал парған. Ұс чылча ирееленер.

Аны исте ле, ниме-де сурарға тіп полчатхам, че ирнілерім тооп парған осхас, үнім дее чоғыл. Паза ла сизінзем, тура үстүме аңдарылчатхан осхас, позым хара оймахха кір парим... Соонаң оңарылзам, укол иткен осхастар, хайдағ-да өтіг чыс хариима кірче. Күстеніп имчіден тоғыр одырып алып, сурынғам:

— Прай сынын чохтап пирінер, мағаа пілерге кирек.

Ол туста, тізен, ізік пахлап, Казар мині маңзырадыбысхан. Холындағы часызыңар салаазынаң көзідіп, киноға орайлат саларбыс тіп сизіндірче. Мин пазымнаң на икирге маңнанғам. Имчінің сөстері, тізен, тастар чіли, чүреем оотчатханнар:

— ...Имчілер ам даа ол ағырыға сыдап полбинчалар... Хынзанаңар, мында даа чатырарбыс... Че мин сірерге чондағы оңдайларнаң имнен көрерге чөп пирчем, арса, хайдағ от таа чарап парар алай сыйбат көрінер... Артых таа чөріп аларчых. Сағам, пу туста, ол ам даа хазых, күстіг. Че мыннаң мындар күзі көллічеден хорап ла одыар, пастап азаа-холы хуруп пастир, чудап парар. Азахтан түзіп, соонаң өкпе-паарына чидер... Тілі сайбалар, хулаа тунып, харах чох халар. Чүрее ле түгенчее теере сыдазар. Ол тусха ағырин сөөгін, сыдачаа чох брт чіли, өртир, че иреезін нымзадар им дее чох полар. Мин сағынчам, іди хорғыстың ирееленгенче, пасха ағырығдаң парыбысса, чох-сох поларчых...

Улуғ частың ирен кізі паза тапсабиныбысхан. Чоохтир чооғы тоозылғанын сизініп, азахха көлліче турып алып, мин ізіксер пар көргем. Че хабынзам, стенее урун партырбын. Ол туста хулаама имчінің табызы урунған:

— Піс тилем сынны чоохтабинчабыс, чазырарға килізедір. Че сіерге прай нимені көні чоохтирға кирек полған. Ол имчінің сын сөзі.

Казарнаң піс больницының пасхыстарынча түскенібісті сала-сула ла пілінчем. Апсаам міні холтыхтап апарбаан полза, аңдарыл таа парарчухпын,

— Хайди полыбыстың? — хараама пахлап, паарсах сурған ол миннең.

— Тынчаа чох ізіг нооза, — үтерткем мин аны, — арыг кии чох көнним айланча.

— Амох, хайран минің ипчічегім, — ондай таап алған Казар, — амох піс синнең пу ізігден кинотеатр сөрөнінде тынанып аларбыс.

Кинотеатрға чадап ла читкем, күзім аринча чох пол парған чили пілдірібіскен. Харын, анда ла одырып, айылып алгам. А кино, тізең, Индияни полған, кизи чобағлары толдыра. Мағаа ылғап аларға уғаа киліскек сылтағ пол парған. Кино тоозылып, сыхханда, минзер көріп, Казар улам на хайхапча.

— Хайди пол пардың? Ылғир ниме таап алдың, ол кино нооза, сын ниме бе зе?

Найта иледе тапсабин одырча. Мин аны пір дее нимеденер сурағлабинчам, аның табыс чох одырғанын сайбабинчам. Чоохха маңзыратпинчам. Сизінчем, ағаа чүреен сыстатчатхан аар сағыстарны хайди даа сығарыбызарға кирек. Иледе тапсабин одырып алғанда, чит ипчи өзелістіг чоогын аннаң андар апарған:

— Итсе, піс көрген кино сын даа полбаан полар, неке. Че ол имчінің чоогы сөстең сөске прай хап-орта сын полтыр... Соонаң мин, апсаамны сыйбағчыларға тарт чөріп, көбөк ирее-ленгем. Имчи дее аны көп имнеен, иң не күстіг имнер пас пирчен, агырсымын көмес тее нымзадарға полыхсан. Ыр дее полбаанда Казарым, чадыға кір парып, паза турбаан. Ыреп парғанда, туғаннары мағаа тіллен сыхханнар: «Син чазылар ла тічензін, ноға ўреп парды?» А мин, тізең, істімде піди сағынып одырбын: «Амды ол паза ирее-ленминче, амды аның пір дее нимезі агырбинча». Йо, хара чобағ, хайдағ сидік полған аның иреезін көріп одырарға, а полызар ондай чоғыл. Туғаннары миннең пазах сурчалар:

— Тоозыларын піле-тура, ноға піске чоохтабаазың?

Мин оларға піди теєм:

— Пір дее кизи пілбезе, Казар даа сизінмес.

Ол арада орай ирнің амырында хус таа тапсабинча, суғ даа солбырабинча. Ибіре сууғазах харасхы. Ол харасхыда Найтаның сырайы даа көрінминібіскен, хамаа ла ағарча. Аннаңар

мин пілбиндеечем, ылғапча ба ол алай чох. Че пірееде аның үні, тітіреен чіли, истіліп одырча:

— Қазарымның пічіктері көп халған... Көрген нимені прай пазып одырчаң. Хустардаңар книга пасчам тічең, а өөнінде, ааттардаңар. Тілі полғанда, олардаңар көп чоохтаңар. Аат хустарның хынызына уғаа тың чапсычаң, ниме полчаң ол, пілерге күстенчең. А мин ам на пілдім, нимедір ол... Хачан чадыға кір парғанда, пірсінде хараа мағаа піди тіпче:

— Ам даа холларым пар сині хучахтирға.

Хачан холларын көдір полбиныбысханда, піди сыбырапча:

— Ам даа чүреем пар сағаа хынарға... ам даа хараам пар сині көрерге...

— Майых парарын ол пілінген... Нббс пір хати даа көзіт-пеен? — ағырин сургам мин.

— Чох, пір хати даа... Алай тохта, пір хати полған. Яблах хасханда... Көнектең урчатхабыс пол алтына, аар-пеер ле хайынчабыс, кір-сых тазып турбыс. Казар, тізең, турада чалғызан чатча. Кинетін мині хыринзар хығырча:

— Одырдах минің хыримда. Яблааңар хачан даа полар, а мин...

Че кинетін хабынып, тілін ызырыныбысхан. Кем аны өтіре пілер зе, хайди анынаң хости одырып, чаба хучахтирым килген ол туста. Че аның сөзі соонаң істімде пик тудынардаң пасха сағыс чох полған. Аннаңар, ниме дее сизінмеен чіли, хатығ арах нандырғам:

— Сағынып алғазың — одыарға. Тигір айас турчатханда, табырах хазарға кирек.

Иди піс иледе чоохтазып, Найта поэның чуртазынаңар көп ниме ас пирген. Аның сибер чооғын истіп, мин арығ хыныстың сілиненер сағынғам. Аның илбек күзінеңер. Аат хустардаңар. Чуртастанаңар, өлімненер...

Хараа тооза піс ікөлең Сирток аканың кимезінде чүс чөр-гебіс. Көлінің хара салғахтары, көбіктеліп, кименің хабырғазып чалғап турғаннар, харааның амыр сымзырығында іскілер ле ағырин ығырасханнар. Айның күмүс сустары Найтаның хыйға харахтарын ирке чарытчатхан. Оларға удур айланып, чинт илчі көөлче чоохтанған:

— Мин пу чарыхтаң ас парзам, аат полып учуғарчыхпын... Андада Қазарнаң тоғас таа парарчыхпыс!

Таң атыбысханда, пістең ырах таа нимес чалбах ханаттар сабызы сөрөн киині усхурғаннар. Пазыбыс көдіріп көрзебіс, ырахта көгерчеткен хайаларзар аат ирепчі чол тутчалар. Сусталып сыхчатхан кўннің хызамдых чаринда пу чинт, күстіг

хустар уғаа сіліг көрінчеткеннер. Ырах ибіре, прай чир чал-
бахтың үстүне оларның амыр табыстары чайылып, тараан:

— Аат, аат, аат!

— Нинче-де час пазынан мин книга сіреезінің «Зоологиче-
скай энциклопедияны» алып алғам. Кирексеен страницы азы-
бысхам. Анда піди пазыл парған полған: «Хызыл ааттар (огарь-
лар), ирепчі полып, илееде чыл хада чуртапчалар. Ирепчі-
лернің пірсі ол парза, өкіс халғаны, чуртабинохча, өнетін
саайланыбысча».

ТАПТЫРҒАС

Иренек сурда		3
Алып айра сур		73
Лат табызы		161

КРИК ТУРПАНА

Повести

Татарова Валентина Кирилловна

Редактор Г. Г. Кужакова

Художественный редактор В. Н. Кызласов

Технический редактор Г. А. Чебочакова

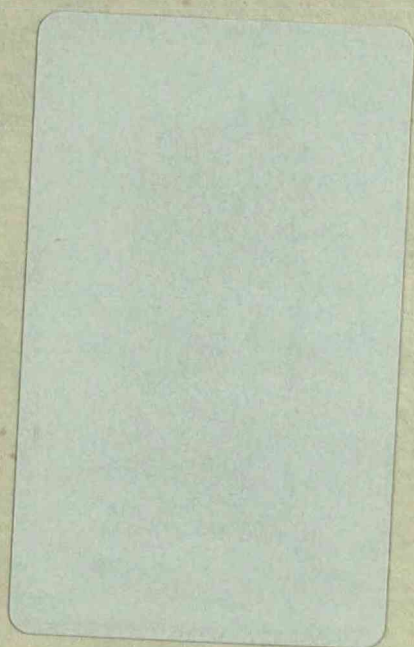
Корректор П. К. Тахтобина

ИБ 1857

Сдано в набор 1.10.90. Подписано к печати 20.04.91. Формат 60x84 1/16.
Бумага тип. № 2. Гарнитура литературная. Высокая печать. Усл. печ. л. 13,48.
Усл. кр.-отт. 14,78. Уч. изд.-л. 14.0. Тираж 3000. Заказ 4171. Цена 1 р. 90 коп.

Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 662600, г. Абакан,
ул. Щетинкина, 32.

Укрупненное полиграфпредприятие «Хакасия», г. Абакан, ул. Щетинкина, 32.

1 р. 90 к.